

5

КИЇВ-1972

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Розвиток XXIV з'їздом КПРС ленінської аграрної політики
- Молдавія в братній сім'ї радянських народів
- Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України
- Урочище Угорське в початковій історії Київської Русі
- У дні Сталінградської битви [спогади]

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Л. Е. Беренштейн*. Творческое развитие XXIV съездом КПСС ленинской аграрной политики. *Навстречу 50-летию образования СССР*. *И. Г. Буда́к*, *Б. К. Визер*. Молдавия в братской семье советских республик. Сообщения. *М. С. Мельник*. Революционная борьба рабочих железорудной промышленности Украины в октябре—декабре 1905 г. *С. М. Билак*. Антинародная политика правительства так называемой Карпатской Украины. (1933—1939 гг.). *Г. И. Магнер*. Урочище Угорское в начальной истории Киевской Руси. *А. Т. Юрченко*. Вопреки фактам (Об идейно-политическом лице В. П. Левинского). Интервью. Заметки. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *L. E. Berenshtein*. Creative Development of Lenin's Agrarian Policy in the Decisions of the 24th Congress of the CPSU. *On the 50th Anniversary of the Formation of the USSR*. *I. G. Budak*, *B. K. Vizer*. Moldavia in Fraternal Family of Soviet Republics. Communication. *M. S. Melnik*. Revolutionary Struggle of Workers of the Ukraine Iron Ore Industry in October-December 1905. *S. M. Bilak*. Anti-People Activity of the Government of the So Called Carpathian Ukraine (1933—1939). *G. I. Magner*. The Ugorskoye Locality in the Early History of the Kiev Rus. *A. T. Yurchenko*. In Spite of the Facts (On the Ideological and Political Personality of V. P. Levinsky). Interview. Notes. Aid to Teacher of History. Protection and Use of Historical and Cultural Monuments. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Letters to Editor. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5 (134)

ТРАВЕНЬ

1972

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРО

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Л. Ю. Беренштейн — Творчий розвиток XXIV з'їздом КПРО лєнінської аграрної політики 3

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

- І. Г. Будає (Кишинів), Б. К. Візер (Кишинів) — Молдавія в братній сім'ї радянських республік 13

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. С. Мельник — Революційна боротьба робітників залізничної промисловості України в жовтні—грудні 1905 р. 24
С. М. Білак (Ужгород) — Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938—1939 рр.) 31
Г. І. Магнер (Лєнінград) — Уроцище Угорське в початковій історії Київської Русі 40
О. Т. Юрченко — Всупереч фактам (Про ідейно-політичне обличчя В. П. Лєвинського) 45

ІНТЕРВ'Ю

- До Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР». Інтерв'ю з заступником голови оргкомітету по проведенню Всесоюзної конференції, директором Інституту історії АН УРСР академіком АН УРСР А. Д. Скабою 58

ЗАМІТКИ

- О. М. Кисілевський — З історії соціалістичного змагання на залізничному транспорті Української РСР (1946—1950 рр.) 62
Ю. В. Носиков (Херсон) — Відбудова закладів культури, освіти та охорони здоров'я в 1943—1945 рр. (За матеріалами Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей) 66
М. П. Парінов (Донецьк) — Вийшла редакція газети «Правда» в боротьбі за відбудову Донбасу (1943—1944 рр.) 72
Т. Т. Гринченко — Допомога сім'ям фронтовиків у 1943—1945 рр. 78
О. Д. Зубалій — Партійне керівництво заводською пресою підприємств машинобудівної промисловості України (1928—1932 рр.) 85
В. М. Кулаковський — Перше селянсько-козацьке повстання на Україні 92
Я. О. Пура (Ровно) — Мікротопоніми та історія краю 94
І. С. Покровська — Співробітництво вищої інколи Української РСР і Республіки Куба 96
О. С. Позіна — Про російсько-сербські дипломатичні відносини напередодні і під час Боснійської кризи (1908—1909 рр.) 99

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Г. О. Павленко (*Коломия Івано-Франківської області*) — З досвіду атеїстичного виховання учнів 104

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Б. А. Лозовський (*Чернігів*) — «Абрис Чернігівський» 108

СПОГАДИ

- М. Д. Дятленко — У дні Сталінградської битви 112

НАШ КАЛЕНДАР

- В. С. Заслуженюк, О. Я. Синюкова, Т. Ю. Горбунцова — До 50-річчя піонерської організації ім. В. І. Леніна 119
І. М. Кулинич — Генуя—Рапалло і Радянська Україна (До 50-річчя Генуезької конференції) 128

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- І. П. Богодист (*Донецьк*), Н. М. Тертишник (*Донецьк*) — Праці про дружбу народів СРСР 131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. О. Буцько, А. Ф. Мінгазутдінов — М. З. Данилюк. Натхнення праця в ім'я перемоги. Комуністична партія України — натхненник і організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни 134
А. П. Гриценко — Л. С. Гапоненко. Рабочий класс России в 1917 г. 136
В. Ю. Мельниченко — Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на юге и востоке республики 137
К. І. Позняков (*Дніпропетровськ*) — Директивы командования фронтов Красной Армии (1917—1922 гг.) 139
Л. В. Олійник — П. Ф. Лаптин. Община в русской историографии последней трети XIX — начале XX в. 140
Я. С. Мельничук (*Івано-Франківськ*) — Акти села Одрехови 142
Ф. П. Шевченко — Е. И. Данилова. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа 143
Р. Г. Симоненко — Алекси Деруга. Політика Польщі щодо Литви, Білорусії та України (1918—1919) 144

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- П. С. Гончарук — Загальні збори відділення економіки, історії, філософії та права Академії наук УРСР 147
П. С. — Нове поповнення АН УРСР 148
Н. Н. Славінська — Нарада з питань роботи Рад кафедр суспільних наук 149
М. А. Якименко (*Полтава*) — Ювілей Полтавського педінституту 151
П. М. Михайленко — Зустріч з читачами-слухачами ІПК 151
М. А. Катаєва — Зустріч з учителями-істориками 151
В. С. — Відзначення 60-річчя Л. Є. Кізі 152
І. А. Петасюк, В. Й. Коцюбинський — Захист докторських дисертацій Г. Я. Пономаренком і М. Д. Олійниченком 153

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- Н. В. Комаренко — До питання про генезис Інституту історії АН УРСР 154

ДОДАТОК

- Теми кандидатських дисертацій, затверджених Президією республіканської Ради по координації наукової розробки історії КІПС і КП України 157

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: Київ, 5, вул. Горького, 3.

Статті

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН

ТВОРЧИЙ РОЗВИТОК XXIV З'ЇЗДОМ КПРС ЛЕНІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

XXIV з'їзд КПРС озброїв комуністів, усіх радянських людей науково обґрунтованою програмою комуністичного будівництва на найближчі роки. В його документах знайшла дальший творчий розвиток марксистсько-ленінська теорія. Новими висновками і положеннями збагатилась аграрна політика ленінської партії.

Для творчого розвитку марксизму-ленінізму, в тому числі аграрної політики КПРС, велику цінність мають ленінські положення про місце і роль сільськогосподарського виробництва у будівництві соціалізму і комунізму. Звертаючись до ідейної спадщини В. І. Леніна, вказується у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду КПРС, «партія вбачає своє найважливіше завдання в тому, щоб на основі ленінських думок, ленінської методології знаходити розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва»¹.

У ленінській теоретичній спадщині величезне місце займають проблеми союзу робітничого класу і селянства, як головного засобу повалення влади експлуататорів і побудови комуністичного суспільства. В. І. Ленін вказував, що в такому союзі заінтересовані як робітники, так і селяни. «Промислові робітники,— писав Володимир Ілліч,— не можуть виконати своєї всесвітньоісторичної місії визволення людства від гніту капіталу і від воєн, якщо ці робітники будуть замикатися у вузько-цехові, вузько-професійні інтереси і самовдоволено обмежуватися турботами про поліпшення свого іноді зносно-міщанського становища». А «трудящим масам села нема порятунку інакше, як у союзі з комуністичним пролетаріатом...»². В. І. Ленін підкреслював, що об'єднання трудящих села навколо робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії є обов'язковою умовою здійснення соціалістичних перетворень на селі, забезпечення всебічного розвитку сільськогосподарського виробництва.

Здійснення ленінського кооперативного плану сприяло корінному соціальному перетворенню селянства, дальшому зміцненню союзу двох соціалістичних класів.

У документах XXIV з'їзду КПРС розкриті суть і основні риси союзу робітників і селян в умовах розвинутого соціалістичного сус-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 116.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 125.

пільства. Він проявляється як союз двох однотипних соціалістичних класів, існування і розвиток яких базується на однотипному соціалістичному господарстві, однотипній соціалістичній власності лише з різним рівнем усуспільнення, між якими ліквідована протилежність інтересів і створена соціально-економічна і морально-політична єдність. Метою цього союзу є подолання суттєвих відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством, стирання всіх соціальних та інших відмінностей між містом і селом, робітниками й селянами, побудова комуністичного суспільства. Провідною, керівною силою союзу цих двох класів виступає соціалістичний робітничий клас. «Робітничий клас,— відзначено у Звітній доповіді Центрального Комітету ХХІV з'їздові КПРС,— це найчисленніший клас нашого суспільства. За роки п'ятирічки чисельність робітників зросла приблизно на 8 мільйонів чоловік. Лави робітничого класу значно поповнились працівниками радгоспів. Робітники становлять понад 55 процентів зайнятого населення країни. Але місце робітничого класу в соціалістичному суспільстві визначається не тільки його чисельністю, яка може змінюватися залежно від розвитку економіки, від темпів науково-технічної революції. Робітничий клас був і залишається основною продуктивною силою суспільства. Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин»³.

Розвиток і зміцнення союзу робітників і селян в умовах розвинутого соціалістичного суспільства відбуваються у сприятливіших умовах, ніж у попередні періоди розвитку нашої країни, і ґрунтуються на основі дальшого розвитку вже створеного соціалістичного господарства в місті й на селі. Чим більше зростає і зміцнюється соціалістичне господарство в місті й на селі, чим більше вдосконалюються соціалістичні виробничі відносини, тим сильнішими й міцнішими стають союз і дружба робітничого класу і колгоспного селянства.

Неухильному зміцненню союзу робітників і селян сприяє те, що соціалізм докорінно змінив становище селянства в нашій країні. Воно стало активною силою будівництва комуністичного суспільства.

Але це зовсім не означає, що процес дальшого зміцнення союзу і дружби робітничого класу й колгоспного селянства в умовах розвинутого соціалістичного суспільства відбувається сам по собі, самопливом. Навпаки, цей процес вимагає ще цілеспрямованішої організаторської та ідеологічної роботи Комуністичної партії в цілому та її місцевих організацій зокрема. Це підкреслено в документах ХХІV з'їзду КПРС і ХХІV з'їзду КП України. «З'їзд,— сказано в резолюції ХХІV з'їзду КПРС,— вбачає найважливіше завдання соціальної політики партії в неухильному здійсненні провідної ролі робітничого класу, зміцненні союзу робітничого класу і селянства, згуртуванні робітників, колгоспників, інтелігенції, всіх радянських людей у їх спільній праці»⁴.

На дальший розвиток і зміцнення союзу робітників і селян спрямована аграрна політика КПРС на сучасному етапі. При її виробленні партія виходить з програмних положень про те, що в розвитку сільського господарства необхідно «розв'язати два основні, тісно зв'язані між собою завдання: а) досягти достатку високоякісних продуктів харчування для населення і сировини для промисловості; б) забезпечити поступовий перехід радянського села до комуністичних

³ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС, стор. 83..

⁴ Там же, стор. 228.

суспільних відносин і ліквідувати в основному відмінності між містом і селом»⁵.

Важливі положення аграрної політики КПРС в сучасних умовах містяться в документах XXIII з'їзду КПРС, рішеннях березневого (1965 р.), вересневого (1965 р.), жовтневого (1968 р.), липневого (1970 р.) Пленумів ЦК КПРС, матеріалах III Всесоюзного з'їзду колгоспників, в узагальнюючій формі вони сформульовані XXIV з'їздом партії.

Вказані партійні документи свідчать, що при визначенні перспектив і конкретних завдань розвитку сільського господарства Комуністична партія виходить з того, що серед матеріальних благ, необхідних для виробничої діяльності людей, особливе місце займає земля з її ґрунтовим покривом, надрами, лісами й водами. Вона служить загальним предметом і засобом праці. Без землі немислимий будь-який процес праці. Характеризуючи значення землі для суспільного виробництва, К. Маркс писав: «Праця не єдине джерело вироблюваних нею споживних вартостей, речового багатства. Праця є батько багатства, ... земля — його мати»⁶.

В сільськогосподарському виробництві найважливішим елементом є землеробство, покликане з урахуванням науково-технічного прогресу, агробіологічної науки найраціональніше використовувати ґрунтовий покрив землі, підвищувати його родючість, урожайність сільськогосподарських культур і забезпечити максимальний вихід продукції з одиниці площі при найменших затратах праці та засобів.

XXIV з'їзд партії знову підкреслив важливість поліпшення використання землі, підвищення її родючості, ширшого проведення комплексу робіт у боротьбі з ерозією ґрунтів, щоб кожний гектар землі давав дедалі більше й більше продукції. В Директивах по дев'ятому п'ятирічному плану вказано на необхідність підвищення відповідальності міністерств і відомств, підприємств, установ і організацій за раціональне використання природних ресурсів — землі, вод, атмосфери, корисних копалин, а також за відтворення рослинного і тваринного світу⁷.

При виробленні аграрної політики партія враховувала ряд принципів особливостей підходу до проблем сільського господарства в умовах розвиненого соціалістичного суспільства. «Одна з них, — говорив Л. І. Брежнев, — полягає в тому, що, неухильно додержуючи лінії, наміченої березневим (1965 р.) Пленумом ЦК і закріпленої в рішеннях XXIII з'їзду, Центральний Комітет особливо наголосив на створенні стійких економічних умов, які стимулюють піднесення сільськогосподарського виробництва. Йдеться про встановлення для колгоспів і радгоспів стабільних планів заготівель продукції на ряд років, запровадження таких заохочувальних цін на продукцію, що здається понад план, які б стимулювали зростання виробництва та інші заходи.

Друга особливість полягає в тому, що, вважаючи недостатнім обмежуватись окремими заходами агротехнічного і організаційного характеру, ми прагнули врахувати весь комплекс факторів, які визначають розвиток сільського господарства, — включаючи питання постачання селу необхідної техніки і добрив, розширення капітального будівництва, поліпшення земель, підготовки кадрів, удосконалення організації виробництва»⁸.

⁵ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1961, стор. 335.

⁶ К. Маркс. Капітал, т. I, К., 1952, стор. 49.

⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 301.

⁸ Там же с, стор. 53—54.

Враховуючи вказані особливості, Комуністична партія, насамперед, далі розвинула лєнінські вказівки про інтенсифікацію сільського господарства.

В. І. Ленін вважав, що вдосконалення сільськогосподарського виробництва передбачає не тільки перехід від дрібного способу господарювання до колективних форм його ведення, а й «технічні зміни в землеробстві, інтенсифікацію його, перехід до вищих систем рільництва, посилене вживання штучних добрив, поліпшення знарядь і машин, ріст уживання їх...»⁹.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював велике значення неухильного зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства. Він говорив, що «чудеса техніки повинні піти в першу чергу на перетворення виробництва найбільш загальнонародного, такого, що займає найбільше людей, найбільш відсталого — землеробського»¹⁰. При цьому він науково обґрунтував діалектичний взаємозв'язок між розвитком техніки і запровадженням її в сільське господарство та проблемою родючості й окультурення ґрунту. Володимир Іллєч, як К. Маркс і Ф. Енгельс, різко критикував вигаданий апологетами буржуазії «закон спадної родючості ґрунту». Цей закон, вказав він у праці «Аграрне питання і «критики Маркса», — «зовсім не може бути застосований до тих випадків, коли техніка прогресує, коли способи виробництва перетворюються...»¹¹.

В. І. Ленін не раз говорив, що забезпечити основу комунізму в землеробстві можна тільки ціною величезної технічної еволюції¹². Ленінське положення про те, що «дані про видатки на добриво і про вартість знарядь та машин є найточнішим статистичним виразом ступеня інтенсифікації землеробства»¹³ й досі повністю зберігає своє значення. В документах XXIV з'їзду КПРС вказано на діалектичний взаємозв'язок між завданнями неухильного зростання колгоспно-радгоспного виробництва і рівнем його технічної оснащеності та хімізації.

З'їзд визнав за необхідне посилити темпи переозброєння сільського господарства на новій технічній основі. Цьому, як вказано в Директивах по дев'ятому п'ятирічному плану, повинно сприяти: оснащення господарств тракторами підвищеної потужності, високопродуктивними комбайнами, широкозахватними та багаторядними машинами, а також комбінованими машинами, що виконують за один прохід агрегату кілька технологічних операцій; збільшення поставки сільському господарству високопродуктивної землерийної та меліоративної техніки, автомобілів підвищеної прохідності і вантажопідйомності, автосамоскидів, автомобільних і тракторних причепів, спеціалізованого автотранспорту, автобусів; створення нових типів машин і устаткування, необхідних для забезпечення комплексної механізації та автоматизації сільськогосподарського виробництва, особливо в тваринництві і кормовиробництві, включаючи машини, устаткування й технологічні лінії для тваринницьких комплексів виробництва продукції на промисловій основі; створення устаткування для механізованих плодоовочесховищ з автоматичним регулюванням температури й вологості для збереження картоплі, овочів, фруктів, винограду, а також для промислових комбінатів вирощування овочів.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 46.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 309.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 90.

¹² Див. Про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Постанова Центрального Комітету КПРС, К., 1968, стор. 11.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 28.

За роки дев'ятої п'ятирічки сільське господарство СРСР одержить 1700 тис. тракторів [у тому числі 705 тис. орних], 1100 тис. вантажних автомобілів, 1500 тис. тракторних причепів, 87 тис. екскаваторів, 82 тис. бульдозерів, 42,5 тис. скреперів, а також сільськогосподарські машини на суму 15 млрд. крб., в тому числі 541 тис. зернозбиральних, 230 тис. силосозбиральних і 60 тис. бурякозбиральних комбайнів, машин для механізації робіт у тваринництві і виробництві кормів на суму 6 млрд. карбованців¹⁴. Випуск машин для механізації виробничих процесів у тваринництві зростає більш як вдвічі¹⁵.

Загальний обсяг капітальних вкладень [державних і колгоспних] у сільське господарство визначений на п'ятирічку в розмірі майже 129 млрд. крб., що на 47 млрд. крб. більше, ніж у попередній п'ятирічці. Крім того, буде збільшено за п'ятиріччя на 11,5 млрд. крб. і доведено до 29,3 млрд. крб. капітальні вкладення в галузі, зв'язані з матеріально-технічним забезпеченням сільського господарства [виробництво мінеральних добрив, сільськогосподарських машин, комбикормів, електроенергії, а також розвитку мікробіологічної промисловості та інших галузей]. Енергетичні потужності в сільському господарстві зростуть за п'ятиріччя на 161 млн. кінських сил, або в півтора раза. Подвоїться споживання електроенергії в сільському господарстві: у 1975 році воно досягне 75 млрд. кіловат-годин. В кінці дев'ятої п'ятирічки сільському господарству буде поставлено 90 млн. т мінеральних добрив і кормових фосфатів проти 55,4 млн. т у 1970 р.¹⁶

Державні капіталовкладення в сільське господарство Української РСР за п'ятиріччя становитимуть 8 млрд. 380 млн. крб., тобто зростуть майже в 1,7 раза. Капіталовкладення колгоспів та міжколгоспних організацій перевищать 13 млрд. крб.¹⁷

Різке збільшення поставок досконалішої, високопродуктивної техніки й мінеральних добрив, зростання енергетичних потужностей дасть можливість істотно підвищити рівень механізації праці в сільському господарстві, піднести його продуктивність, значно просунутись уперед по шляху переведення сільськогосподарського виробництва на промислову основу.

В. І. Ленін надавав великого значення зрошуванню земель. «Зрошення,— писав він,— особливо важливе, щоб піднести землеробство і скотарство що б то не стало»¹⁸. Комуністична партія розвинула лєнінські положення в науково обгрунтовану систему проведення широкої програми меліорації земель.

Можливості для розвитку інтенсивного землеробства на меліорованих землях у Радянському Союзі справді безмежні. За підрахунками вчених, наявність земельно-водних ресурсів дозволяє площу зрошуваних земель в нашій країні довести до 30 млн., а з перекиданням води з північних і Сибірських річок — до 70—80 млн. га. Наявність боліт і заболочених масивів забезпечує можливість збільшити площу осушених земель до 100 млн. га¹⁹.

П'ятирічним планом розвитку народного господарства, затвердженим III сесією Верховної Ради СРСР, передбачено, що в 1971—1975 рр. площі зрошувальних земель збільшаться на 3,2 млн. га. Буде обводнено 41,2 млн. га пасовищ та осушено 5 млн. га сільськогоспо-

¹⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 298.

¹⁵ «Радянська Україна», 25 листопада 1971 р.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КП України, К., 1971, стор. 92.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 287.

¹⁹ Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС (1966), К., 1966, стор. 33.

дарських угідь у зонах надмірного зволоження, в тому числі з відкритим дренажем — на площі 3 млн. га²⁰.

Великі зрошувальні та осушувальні роботи будуть проведені в Українській РСР. У дев'ятій п'ятирічці в республіці буде введено в експлуатацію за рахунок державних капітальних вкладень 400 тис. га поливних земель. Крім того, колгоспи й радгоспи збудують зрошувальні системи на площі понад 200 тис. га. Загальна площа зрошувальних земель на кінець п'ятиріччя досягне 1 млн. 400 тис. га. За рахунок державних коштів намічається осушити в колгоспах і радгоспах України 600 тис. га заболочених і перезволених земель, а всього в республіці на кінець п'ятиріччя — близько 1 млн. 875 тис. га²¹.

Комуністична партія розвинула далі й ленінське положення про важливість неухильного впровадження у виробництво досягнень сільськогосподарської науки. Для розвитку колгоспно-радгоспного виробництва, як і народного господарства в цілому, мають величезне значення положення Звітної доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії про те, що «в епоху, коли дедалі більше виявляється роль науки як безпосередньої продуктивної сили, головним стають уже не окремі її досягнення, хоч би які вони були блискучі, а високий науково-технічний рівень усього виробництва». Завдання полягає в тому, щоб «органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом»²². У матеріалах з'їзду наголошується на підвищенні ефективності наукових досліджень в галузі сільського господарства. Увага науково-дослідних організацій зосереджується на розв'язанні основних проблем сільськогосподарського виробництва, прискоренні впровадження в практику ефективних технологічних процесів виробництва і засобів їх комплексної механізації, прогресивних методів захисту рослин і тварин від шкідників та хвороб, а також на розв'язанні проблем раціональнішого використання земельних угідь, техніки і трудових ресурсів.

З'їзд вказав на важливість посилення селекційної роботи, виведення високоврожайних сортів рослин і найпродуктивніших порід худоби і птиці. «Вважати одним з найважливіших завдань,— сказано в Директивах по дев'ятому п'ятирічному плану,— виведення невилічальних і стійких проти хвороб сортів і гібридів зернових культур для вирощування їх на зрошуваних і осушених землях, а також в умовах застосування високих доз мінеральних добрив. Забезпечувати широке впровадження у виробництво високопродуктивних сортів сільськогосподарських культур і порід тварин»²³.

В. І. Ленін неодноразово вказував на велику роль спеціалістів в організації сільськогосподарського виробництва. «Партія,— вказував Л. І. Брежнєв на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС,— бачить у спеціалістах свою надійну, кваліфіковану опору в боротьбі за піднесення сільського господарства. Ми довіряємо нашим спеціалістам, вихованим Комуністичною партією. При активній підтримці керівників господарств, партійних і радянських організацій сільські спеціалісти зуміють розгорнути свої творчі здібності і забезпечити неухильне зростання врожайності полів та продуктивності тваринництва»²⁴. XXIV з'їзд КПРС знову відзначив, що спеціалістам належить

²⁰ «Радянська Україна», 10 грудня 1971 р.

²¹ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 90.

²² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 63—64, 65.

²³ Там же, стор. 300.

²⁴ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 86.

велика роль у виконанні програми всебічного розвитку сільського господарства.

За останні роки в колгоспах і радгоспах країни значно збільшилася кількість спеціалістів. 1969—1971 рр. в села Української РСР, наприклад, направлено 60 тис. випускників вузів і технікумів. Це третина спеціалістів, які зараз працюють у господарствах республіки. В кожному колгоспі, радгоспі на Україні тепер, як правило, 15—20 і більше спеціалістів, у тому числі 5—10 агрономів. Серед керівників господарств — 90% спеціалістів, з них дві третини агрономів. Понад 10 тис. агрономів республіки нагороджено орденами і медалями СРСР, 400 чол. носять почесне звання Заслуженого агронома Української РСР, 36 агрономам присвоєне високе звання Героя Соціалістичної Праці²⁵.

На дальше підвищення ролі спеціалістів у розвитку колгоспно-радгоспного виробництва спрямовані документи республіканської наради агрономів, яка відбулася 4—5 лютого 1972 р. У зверненні її учасників до колгоспників, робітників радгоспів, спеціалістів, усіх працівників сільського господарства Української РСР говориться: «Уся діяльність агрономів та інших спеціалістів має бути підпорядкована вирішенню корінних питань — впровадженню науково обгрунтованої системи ведення сільського господарства, всемірному підвищенню культури землеробства, застосуванню найбільш раціональних сівозмін, удосконаленню систем обробітку ґрунту та удобрення, веденню на високому рівні насінництва, захисту рослин від шкідників і хвороб, здійсненню боротьби з бур'янами, широкому проведенню протиерозійних та інших заходів. Необхідно посилити боротьбу з безгосподарністю і марнотратством у використанні земель. Питання їх охорони повинні бути в центрі уваги спеціалістів, керівників колгоспів і радгоспів, господарських органів»²⁶.

Рівень продуктивності сільськогосподарської праці визначає також розподіл і використання трудових ресурсів суспільства за сферами діяльності й галузями прикладення праці.

XXIV з'їзд КПРС вказав, що саме на основі підвищення продуктивності праці в роки дев'ятої п'ятирічки треба підвищити врожайність сільськогосподарських культур і збільшити виробництво тваринницької продукції.

Врожайність — один з найвиразніших синтетичних показників розвитку продуктивних сил сільського господарства. В. І. Ленін підкреслював, що «відмінності в господарській організації, техніці та ін. підсумовуються в *урожайності*»²⁷. XXIV з'їзд КПРС визначив, що зростання врожайності повинно стати найважливішим шляхом збільшення виробництва сільськогосподарських культур. У період дев'ятої п'ятирічки треба забезпечити, наприклад, зростання врожаю зернових у середньому по 4 ц з кожного гектара, середньорічний валовий збір зерна в країні має бути доведений до 200 млн. тонн.

Директиви передбачають дальший розвиток тваринництва. Завдання — довести за п'ятиріччя середньорічне виробництво м'яса в країні не менш як до 14,3 млн. т [у забійній вазі], молока — до 92,3 млн. т, яєць — до 46,7 млрд. штук і вовни — до 464 тис. т²⁸.

У документах XXIV з'їзду КПРС дальший розвиток здобули ленінські вказівки про важливість поглибленої спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва. Характеризуючи роль

²⁵ «Радянська Україна», 4, 5 лютого 1972 р.

²⁶ «Радянська Україна», 6 лютого 1972 р.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 117.

²⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 294.

спеціалізації в суспільному виробництві, В. І. Ленін писав: «Для того, щоб підвищилась продуктивність людської праці, спрямованої, наприклад, на виготовлення будь-якої частинки всього продукту, треба, щоб виробництво цієї частинки спеціалізувалось, стало окремим виробництвом, що має справу з масовим продуктом і тому допускає (і викликає) застосування машин і т. ін.»²⁹.

У колгоспно-радгоспному виробництві спеціалізація здійснюється за загальними законами суспільного поділу праці. Проте, в сільському господарстві, особливо в рослинництві, великий вплив на спеціалізацію мають ґрунтово-кліматичні умови. Процес його спеціалізації супроводжується концентрацією і здійснюється планомірно, відповідно до потреб суспільства, рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Тільки велике спеціалізоване господарство дає можливість найефективніше використовувати земельні угіддя, матеріальні й трудові ресурси, впроваджувати нову технологію виробництва, передовий досвід та інші фактори зростання продуктивності праці. Сучасні колгоспи і радгоспи — це висококонцентровані господарства, що мають широкі можливості для здійснення раціональної спеціалізації виробництва.

Спеціалізація і концентрація дозволяє колгоспам і радгоспам організувати виробництво на високомеханізованій основі, повніше й ефективніше використовувати і здійснювати комплексну механізацію, краще використовувати засоби виробництва, працю, грошові ресурси, знизити затрати виробництва на одиницю продукції. Економія праці і коштів у висококонцентрованих спеціалізованих господарствах дає можливість неухильно підвищувати продуктивність праці.

Спеціалізація і концентрація, кінець кінцем, сприяє також стирпанню грані між розумовою і фізичною працею, оскільки комплексна механізація, автоматизація і кібернетизація на великих підприємствах змінюють характер праці у сфері матеріального виробництва, а також управління господарством. Усуспільнення виробництва в сільському господарстві, пов'язане з концентрацією, перетворює працю сільськогосподарських працівників у різновидність індустріальної праці, сприяючи таким чином усуненню суттєвих відмінностей між містом і селом. В умовах розвиненого соціалістичного суспільства концентрація служить не тільки піднесенню продуктивних сил, а й розвиткові та вдосконаленню соціалістичних виробничих відносин, зміцненню економічних основ соціалістичного ладу, піднесенню життєвого рівня трудящих, що обумовлено природою соціалістичного виробництва і є його основною метою.

Процес усуспільнення виробництва обумовив виникнення і розвиток міжколгоспної кооперації. В багатьох районах країни великого поширення набрала міжколгоспна кооперація у будівництві, виробництві комбікормів та м'яса, переробці сільськогосподарської продукції, проектуванні та закладенні багаторічних насаджень, освоєнні схилів, а також у вирішенні деяких питань соціально-культурного розвитку сіл.

Велика також і соціальна значимість міжколгоспної кооперації. Вона розширює можливості і відкриває великі перспективи культурно-побутових перетворень у сільських місцевостях, є ефективним шляхом дальшого вдосконалення суспільних відносин на селі, прискорення процесу ліквідації суттєвих відмінностей між містом і селом, перетворення сільськогосподарської праці в різновидність індустріальної.

XXIV з'їзд КПРС вказав на необхідність дальшого розвитку між-

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 82.

колгоспних і державно-колгоспних виробничих об'єднань, створення агропромислових комплексів, бо в них ефективніше використовуються техніка, капітальні вкладення й трудові ресурси, ширше застосовуються індустріальні методи.

Вдосконаленню суспільних відносин на селі сприятиме й розвиток у колгоспах і радгоспах підсобних промислових виробництв і промислів, насамперед — переробка і зберігання сільськогосподарської продукції, виробництво будівельних матеріалів і товарів народного споживання з місцевої сировини. Це дозволить повніше й рівномірніше протягом року використовувати трудові ресурси в сільській місцевості, зміцнюватиме економіку господарств, підвищуватиме продуктивність праці.

У відповідності з рішеннями XXIV з'їзду КПРС всіляко розвиваються і зміцнюються прямі зв'язки підприємств промисловості й торгівлі з колгоспами і радгоспами, послідовно здійснюється перехід на приймання продукції безпосередньо в господарствах і доставку її спеціалізованим транспортом заготівельних організацій.

Зростання міжколгоспних і державно-колгоспних об'єднань свідчить, що процеси усупільнення виходять за рамки окремих колгоспів, і кооперативно-колгоспна власність у все більшій мірі зближається з всенародною.

В соціальних заходах дев'ятої п'ятирічки значне місце відводиться питанням зближення рівня життя міського й сільського населення. Поліпшиться постачання товарів населенню в сільській місцевості, завдяки розвитку торговельної, заготівельної та виробничої діяльності споживчої кооперації. Розширенню й полегшенню спілкування жителів міста і села сприятиме розгортання сільського шляхового будівництва і розвиток регулярного автобусного сполучення.

Для зближення рівнів життя сільського й міського населення велике значення має значне зростання оплати праці трудівників колгоспних ланів. У дев'ятій п'ятирічці на основі підвищення продуктивності праці в колгоспах передбачається істотно зблизити заробітки колгоспників з оплатою відповідних категорій працівників у радгоспах.

Значно розшириться будівництво на селі нових жител, дитячих садків, шкіл, кінотеатрів, лікарень. Планується спорудити в республіці понад 1 тис. нових клубних установ і відкрити більш як 1,5 тис. нових бібліотек. Майже в півтора раза зросте на селі кількість радіоприймачів і телевізорів. А в результаті ще більше зміцніє матеріальна база, поліпшаться побутові умови на селі.

Рішення XXIV з'їзду КПРС спрямовані на те, щоб у ході розвитку виробництва в колгоспах і радгоспах, удосконалення в них суспільних відносин сільське господарство нашої країни зробило новий крок по шляху ліквідації соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, по шляху до комунізму.

У вирішенні завдань всебічного розвитку сільського господарства В. І. Ленін відводив велику роль первинним партійним і профспілковим організаціям.

Комуністична партія, неухильно керуючись ленінськими вказівками, всіляко дбає про створення в колгоспах і радгоспах міцних партійних і профспілкових організацій. В період між XXIII і XXIV з'їздами партії на Україні майже подвоїлося число колгоспних і радгоспних партійних організацій, де на обліку 50 і більше комуністів. Майже у 4 тис. колгоспах і радгоспах республіки створені парткоми. В останньому році восьмої п'ятирічки в господарствах республіки працювало близько півмільйона членів і кандидатів у члени КПРС, тобто майже кожний п'ятий комуніст республіканської парторганізації. 85% усіх

комуністів, що перебували на обліку в колгоспних і радгоспних парт-організаціях республіки, працювали безпосередньо в сільськогосподарському виробництві. Близько третини їх — механізатори.

1970 р. колгоспні й радгоспні профспілкові організації України нараховували понад 3,5 млн. чол., тобто близько третини всіх працездатних колгоспників і робітників радгоспів.

В останні роки колгоспні й радгоспні парторганізації почали цілеспрямованіше й дійовіше контролювати виконання господарськими кадрами рішень партії та уряду. Досвід діяльності колгоспних і радгоспних парторганізацій яскраво свідчить, що, перебуваючи на передньому плані боротьби за всебічний розвиток господарства, вони є школою виховання й загартування сільських комуністів, важливими ланками зв'язку партії з хліборобами, безпосередніми провідниками аграрної політики партії на селі, організаторами втілення її в життя.

Виконання аграрної політики, розробленої КПРС в останні роки, стало одним з найважливіших факторів створення матеріально-технічної бази комунізму. Партія виходить з того, що дійова організаторська та ідейно-виховна робота партійних, державних і господарських органів, самовіддана праця трудівників села — головна умова всіх успіхів у здійсненні в сучасних умовах аграрної політики партії — складової і невід'ємної частини величної програми побудови комунізму.

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

І. Г. БУДАК, Б. К. ВІЗЕР

МОЛДАВІЯ В БРАТНІЙ СІМ'І РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК

Молдавська РСР, як і вся Радянська країна, йде назустріч 50-річчю СРСР. У 1974 р. республіка відзначатиме 50-річні ювілеї МРСР і Комуністичної партії Молдавії. За характером соціальних, економічних і культурних досягнень за роки Радянської влади цей незначний за часом відрізок багатовікової історії молдавського народу дорівнює цілій епосі. Тільки в умовах соціалістичного ладу, завойованого внаслідок перемог Великого Жовтня, молдавський народ зміг здобути національну радянську державність і справжню свободу, досягти ідеалів, за які самовіддано боровся протягом століть.

Складним і важким був історичний шлях, пройдений молдавським народом. Подекуди навіть саме його фізичне існування ставилося під загрозу. І тільки завдяки тісним зв'язкам з Росією та Україною, завдяки допомозі братніх народів СРСР він відстояв свою національну незалежність, побудував соціалізм і тепер разом з усіма народами Країни Рад йде до перемоги комунізму.

У мужній боротьбі проти гнобителів молдавський народ завжди знаходив підтримку з боку російських та українських братів, з якими його кровно зв'язувала близькість території, спорідненість культур і спільність ідеалів.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. здійснилася одвічна мрія про визволення від турецького гноблення. Території Молдавії на лівому березі Дністра, а також між Прутом і Дністром внаслідок російсько-турецьких війн увійшли до складу Росії. Приєднання Молдавії до Росії, незважаючи на тяжке гноблення царизму, прискорило соціально-економічний розвиток краю. Російський уряд ліквідував турецькі фортеці і владу турецьких пашів, виселив буджацьких татар з півдня Бессарабії і тим самим припинив їх спустошливі набіги на центральні райони Молдавії. Було приборкано також кримських татар. Край, що довгий час був ареною багатьох битв, дістав тривалий мир.

Включення Молдавії в загальноросійський ринок сприяло швидкому розвитку різних галузей народного господарства, особливо сільського. Швидко розвивалися капіталістичні відносини, що привело до виникнення класів капіталістичного суспільства, до утворення молдавської буржуазної нації. Перебуваючи в складі Російської імперії, молдавський народ дістав змогу прилучитися до передової російської культури. Особливо тісними стали зв'язки з Україною.

Трудящі краю, як і всієї Росії, включилися в загальноросійський революційний рух. «Ця визвольна, революційна боротьба, — говориться в постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., — набрала ще більшого розмаху, свідомого, цілеспрямованого й організованого характе-

ру з зародженням робітничого руху і особливо з створенням В. І. Леніним більшовицької партії»¹.

Велика Жовтнева соціалістична революція, визволивши всі народи від економічного, політичного й соціального гноблення, забезпечила всім націям колишньої царської Росії справжнє право на самовизначення. Молдавські трудящі справедливо вважали, що ліквідації національного, як і будь-якого іншого, гноблення та експлуатації вони зможуть домогтися лише разом з усіма народами країни. Тому вони добивалися широкої обласної автономії неодмінно у складі Радянської Росії і рішуче виступали проти відділення від неї. Ці прагнення й визначили перемогу Радянської влади, яка забезпечила необхідні умови для здійснення глибоких політичних, економічних і соціальних перетворень, у тому числі й для розв'язання національного питання, зокрема створення національної державності молдавського народу. Історія Радянської Молдавії — яскрава картина великої перетворюючої сили соціалістичного ладу.

Історичні умови були такими, що не весь молдавський народ зміг відразу скористатися здобутками Великого Жовтня. Соціалістична революція в Молдавії відбувалася в складних обставинах.

Відважно й мужньо боролися сини й дочки Молдавії проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Яскраві сторінки в історію громадянської війни вписали партизани Придністров'я, бійці Тираспольського революційного загону, Червонопрапорної 45-ї дивізії, інших частин і з'єднань молоді Червоної Армії. Невмирущою славою вкрили себе в боях за Радянську владу славні сини молдавського народу Г. І. Котовський, І. С. Федько, О. С. Круссер, Й. Е. Якір, М. І. Криворучко, Й. С. Нягу та багато інших легендарних героїв.

Однак контрреволюційний буржуазно-націоналістичний уряд Сфатул-Церій, що підтримував тісні зв'язки з контрреволюційною Центральною радою на Україні та білогвардійцями Румунського фронту, зрадив інтереси трудового народу і пішов на змову з королівською Румунією, яка при підтримці міжнародного імперіалізму окупувала навесні 1918 р. Бессарабію. Почався тяжкий період колоніального режиму, політичного й національного безправ'я, економічної та культурної деградації краю.

На жорстоку експлуатацію і утиски трудящі відповідали боротьбою за своє визволення, за возз'єднання з Радянською Батьківщиною. Яскравими епізодами цієї боротьби були Хотинське та Бендерське повстання 1919 р., загальний політичний страйк робітників Кишинєва в 1920 р., Татарбунарське повстання 1924 р., масові виступи пролетаріату під керівництвом нелегальної Комуністичної організації Бессарабії в роки світової економічної кризи, антифашистський рух у 30-ті роки тощо. З лав Комуністичної партії Бессарабії висунулися відважні борці й загартовані керівники революційного підпілля П. Ткаченко, Й. Бадєєв, Й. Бужор, Ю. Ганєв, С. Бубновський, Ю. Коротков, О. Нікольський, А. Оніка, С. Ревеняле, К. Сирбу, І. Фортуна, І. Шимков та ін.

Борючись за своє визволення, трудящі окупованого краю з надією дивилися на Країну Рад, яка ніколи не визнавала акту насильницького загарбання радянської території. Прикладом розв'язання соціального й національного питань їм служило життя трудящих дністровського Лівобережжя, де після вигнання іноземних інтервентів,

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 5.

петлюрівських і денікінських банд на початку 1920 р. остаточно утвердилася Радянська влада.

Загарбання Бессарабії королівською Румунією загальмувало процес створення національної державності молдавського народу. Зусилля Радянського уряду, метою якого було домогтися від королівської Румунії виконання радянсько-румунської угоди від 5—9 березня 1918 р. про виведення румунських окупаційних військ і адміністрації з Бессарабії або вирішення бессарабського питання шляхом плебісциту, не дали в тих конкретних умовах позитивних наслідків через опір уряду Румунії. Ця обставина висунула перед Радянським урядом необхідність вирішення проблеми національного самовизначення молдавського народу в межах розселення молдаван на лівому березі Дністра.

Утворення СРСР мало історичне значення для розвитку всіх народів країни, в тому числі й молдавського, для створення його державності (на той час — у вигляді автономії) й формування молдавської соціалістичної нації. Рух за утворення молдавської автономії посилювався. Він виходив з гущини трудящих молдаван та інших національностей, що населяли Лівобережжя Дністра. Питання про створення республіки широко обговорювалося на мітингах, зборах у містах і селах Придністров'я. У рішенні загальних зборів села Дороцьке Дубоссарського району, наприклад, було записано: «Ми, селяни села Дороцьке, ознайомившись на наших зборах з доповіддю про радянську національну політику, вважаємо, що Радянська влада проводить правильну національну політику, яка розкріпачує одні нації від гноблення іншими націями. Тільки радянська політика веде селян по шляху піднесення молдавської культури і зміцнення братерства між народами. Хай живе Молдавська республіка і національна політика СРСР!»².

Факти переконливо свідчать проти тверджень буржуазних ідеологів, які, перекручуючи дійсність, намагаються довести, ніби молдавська радянська автономія була не результатом послідовного здійснення ленінської національної політики, а була створена... як противага Румунії.

За дорученням ЦК ВКП(б) партійна організація України провела велику підготовчу роботу щодо створення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. 11 березня 1924 р. пленум Одеського губкому КП(б)У прийняв рішення про організацію в складі губкому молдавської секції. Оргінструкторському відділу було доручено взяти на облік усіх комуністів-молдаван і комуністів, які володіють молдавською мовою, щоб на наступних партійних конференціях молдавських районів рекомендувати їх до складу райкомів. Молдавська секція займалася добором слухачів до Одеської губпартшколи, де було відкрито молдавську секцію, організацією курсів підготовки та перепідготовки вчителів молдавських шкіл, виданням літератури молдавською мовою тощо³.

12 серпня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У розробило план заходів щодо створення молдавської радянської національної державності. Відповідно до цього плану Одеський губком партії передбачив створення організаційної комісії, в обов'язки якої входило визначення кордонів і адміністративного центру створюваної молдавської респу-

² А. Репида, К. Стратіевский, Н. Журавлев. Образование Молдавской АССР и создание партийной организации республики.—«Советская Молдавия», 19 липня 1964 р.

³ Там же.

бліки, комплектування кадрами її партійних органів. Питання про Молдавську АРСР обговорювалося на пленумах партійних і виконавчих органів лівобережних районів Дністра, Одеським і Балтським окрпарткомом і окрвиконкомом. 28 жовтня 1924 р. IV сесія Одеського губвиконкому вирішила клопотатися перед сесією Всеукраїнського ЦВК про задоволення прохання трудящих Придністров'я — утворити МАРСР.

12 жовтня 1924 р. III сесія Всеукраїнського ЦВК VIII скликання, висловлюючи загальне побажання молдавського народу, прийняла рішення про утворення Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Цей акт знаменував новий важливий етап в історичному розвитку Молдавії. Завдяки ленінській національній політиці Комуністичної партії молдавський народ дістав свою національну радянську державність. «АМРСР,— говорив Г. І. Котовський,— це те, чого палко бажав весь трудовий народ Молдавії не тільки по цей, але й по той бік Дністра. АМРСР — це те, чого добився трудовий народ Молдавії за довгі роки своєї впертої боротьби»⁴.

Здійснення споконвічних сподівань молдавського народу стало можливим завдяки добрій волі й величезній допомозі російського, українського та інших народів СРСР. 18—21 грудня 1924 р. відбулася перша молдавська партійна конференція, яка організаційно оформила партійну організацію республіки, а також намітила плани вирішення питань партійного, радянського та господарського будівництва в Молдавській АРСР. Ці події стали ще одним доказом величезного піклування Комуністичної партії про долю радянських народів, їх національне самовизначення й розвиток.

Здійснення ленінської національної політики на молдавській землі відкрило широкий простір для розвитку творчих сил молдавського народу, стало могутнім фактором піднесення народного господарства та культури республіки. В Молдавській АРСР посиленими темпами розгорнулися індустріалізація, соціалістична перебудова сільського господарства, здійснення культурної революції. Значною мірою всі ці заходи проводилися за рахунок допомоги союзного уряду, а також Української РСР.

За роки свого розвитку Молдавська РСР перетворилася з відстаючого краю в одну з квітучих республік нашої країни. В усіх галузях народного господарства утвердилися соціалістичні виробничі відносини, здобув перемогу соціалістичний лад.

Індустріалізація народного господарства республіки здійснювалася в тісному зв'язку з індустріалізацією всієї країни. Виходячи з загальносоюзного поділу праці, враховуючи наявність і перспективу зростання сировинної бази, в Молдавії розвивалася насамперед харчова промисловість (консервна, виноробна тощо), а також будівельна та легка індустрія.

В 1923/24 господарському році на території Молдавської АРСР діяло 18 невеликих заводів. Промисловість у своїй масі була дрібною, розпорошеною. На деяких підприємствах працювало 2—3 чол. За 1924—1940 рр. капіталовкладення в промисловість республіки досягли суми 6 млн. крб. (у сучасному масштабі цін)⁵, і в 1940 р. становище різко змінилося. У республіці налічувалося вже понад 340 великих промислових підприємств і артілей, валова продукція яких становила 169,6 млн. крб. На цей час обсяг промислового виробництва

⁴ История Молдавской ССР, т. II, Кишинев, 1968, стор. 146.

⁵ Советская Молдавия за 40 лет, Кишинев, 1964, стор. 19.

республіки порівняно з 1913 р. зріс у 33 рази⁶. Лише консервні підприємства, збудовані за роки першої п'ятирічки, випустили в 1940 р. майже стільки ж продукції, скільки виробляла вся промисловість царської Росії⁷.

Величезна допомога, подана Молдавії іншими радянськими республіками, особливо Україною, дала змогу зміцнити промисловість кваліфікованими кадрами. На підприємствах МАРСР, у промисловій кооперації та на залізничному транспорті було зайнято понад 14 тис. робітників, тоді як на ценових підприємствах цих районів до революції — було зайнято не більше 650 чол.⁸

Корінні зміни сталися в сільському господарстві. Було здійснено колективізацію дрібних індивідуальних селянських господарств, створені великі соціалістичні підприємства — колгоспи та радгоспи. В молдавському селі повністю перемогли соціалістичні виробничі відносини. Республіка дістала міцну матеріально-технічну базу сільськогосподарства. В 1939 р. в МАРСР налічувалося 715 колгоспів, 27 МТС. На лавах працювали 3524 трактори, 492 комбайни, 968 автомашин і багато іншої сільськогосподарської техніки. Механізація трудовітких робіт у сільському господарстві Радянської Молдавії становила 80—90%.

Самовіддана праця колгоспників, поліпшення агротехніки сприяли підвищенню врожайності. Колгоспи та радгоспи республіки в 1937—1939 рр. зібрали, в середньому, колоскових по 14,1 ц з гектара проти 4,4 ц в 1923—1927 рр., соняшника, відповідно, 10,3 ц, замість 5 ц з гектара⁹. Молдавія стала важливим районом країни по виробництву плодів, вина, технічних культур і овочів.

Здійснення культурної революції привело до корінних змін у рівні освіти населення. За короткий історичний строк у республіці було ліквідовано неписьменність. Молдавія вкрилася густою сіткою шкіл. 9 середніх і 3 вищих навчальних заклади готували кадри для народного господарства і культурно-освітніх установ. Багато представників Молдавії навчалося в технікумах і вузах Одеси, Харкова, Києва, Москви та інших міст СРСР. Щороку зростала кількість клубів і хатчитальень. Період піднесення переживали література і мистецтво Молдавії.

Незрівняно поліпшилося матеріальне становище трудящих. Зростали й впорядковувалися міста республіки. Питома вага міського населення збільшилася з 10% у 1913 р. до 26% у 1939 р. Важливим політичним, економічним і культурним центром стала столиця МАРСР — Тирасполь, в якому налічувалося тоді понад 40 тис. жителів. У 1924—1939 рр. витрати на комунальне та житлове будівництво в республіці збільшилися в 26, а на соціально-культурні заходи — у 38 разів¹⁰.

Успіхи Молдавської РСР у соціалістичному будівництві стали притягальною силою для трудящих окупованої Бессарабії. «Там, за Дністром, за кілька верст від нас,— писали бессарабські комуністи в одній з листівок,— робиться нове життя. Там, в МАРСР, робітники і селяни дістали змогу влаштовувати вільно своє національне і трудове життя. Хай живе визволена Бессарабія, об'єднана з МАРСР!»¹¹.

⁶ История Молдавской ССР, т. II, стор. 196.

⁷ А. Репида, К. Стратиевский, Н. Журавлев. Назв. праця.

⁸ История Молдавской ССР, т. II, стор. 196—197.

⁹ М. Сытник, В. Царапов. Осуществление ленинских идей социалистического строительства в Молдавии, Кишинев, 1971, стор. 74—75.

¹⁰ А. Репида, К. Стратиевский, Н. Журавлев. Назв. праця.

¹¹ «Советская Молдавия», 19 липня 1964 р.

Довгождане визволення прийшло в червні 1940 р. Бессарабія на-
завжди возз'єдналася з Радянською Батьківщиною. Збулися мрії мол-
даван, росіян, українців, болгар, які проживали на протилежних бе-
регах Дністра,— вони об'єдналися в єдину сім'ю.

2 серпня 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР, йдучи назустріч
побажанням усього молдавського народу, прийняла рішення про утво-
рення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, що
знаменувало завершення процесу створення молдавської радянської
державності. Рішенням ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1940 р. обласна
партійна організація Молдавії була перетворена в Комуністичну парті-
ю (більшовиків) Молдавії.

Об'єднання молдавського народу з іншими братніми народами в
єдиний могутній державі відіграло вирішальну роль у здійсненні со-
ціалістичних перетворень у правобережних районах республіки, роз-
крило невичерпні можливості для політичного, економічного й куль-
турного розквіту молдавської соціалістичної нації.

Незважаючи на тяжкі наслідки німецько-румунської окупації в
роки Великої Вітчизняної війни, в МРСР уже наприкінці 40-х — на
початку 50-х років було відбудовано народне господарство, досягнуто
й значно перевищено довоєнний рівень виробництва. В правобереж-
них районах у цей час швидкими темпами розгорнулася індустріалі-
зація, в сільському господарстві переміг колгоспний лад, в містах і
селах здійснена культурна революція. Молдавський народ вдячний
великому російському, українському та іншим братнім народам
СРСР, які, багато чого потребуючи самі, виділили для Молдавії вели-
чезні матеріальні засоби, створивши цим необхідні умови для відро-
дження і розквіту краю. За роки Радянської влади Молдавія пере-
творилася з відсталой окраїни колишньої царської Росії, а пізніше —
боярської Румунії (правобережні райони) на індустріально-аграрну рес-
публіку з високорозвинутою промисловістю. В загальносоюзному поділі
праці Молдавська РСР займає важливе місце у виробництві ряду ма-
шин і промислових товарів.

Зараз у МРСР працюють сотні великих сучасних, обладнаних най-
новішим устаткуванням підприємств з виробництвом, організованим
на базі потоку й автоматики. Індустріалізація республіки здійснена з
урахуванням місцевих сировинних ресурсів і наявності робочої сили.
На території Молдавії немає рудних копалин, а розвідані нафта, газ,
не мають промислового значення. Тимчасом, тут є великі резерви
трудових ресурсів. У республіці найвища в СРСР густота населення
(близько 110 чол. на 1 км²). Це визначає розвиток трудомістких га-
лузей промисловості, що потребують порівняно невеликої кількості си-
ровини й палива.

Провідною галуззю індустрії залишається харчова промисловість,
але поряд з нею, особливо останніми роками, швидко розвиваються
важка, легка промисловість, виробництво будівельних матеріалів.
Тільки протягом 1959—1970 рр. введено в дію близько 100 великих
промислових підприємств¹².

Збудована й почала давати струм найбільша не лише в респуб-
ліці, а й на південному заході країни Молдавська ГРЕС, у споруд-
женні якої брали участь 500 колективів РРФСР, України, Вірменії,
Узбекистану та інших республік. За темпами промислового розвитку
Молдавська РСР поступається лише перед республіками Прибалтики.

Далеко за межами МРСР відомі молдавські консерви, вина, про-
дукція промислових, приладобудівних, електротехнічних, транспортно-

¹² М. Сятник, В. Царанов. Назв. праця, стор. 52.

го та інших підприємств. У 1971 р. в Молдавії було випущено 1046 млн. банок консервів — у 11 разів більше, ніж промисловістю царської Росії в 1913 р. В 1971 р. республіка виробила (без підприємств, розташованих за її межами та колгоспів) 24,8 млн. декалітрів виноградного вина і 456 тис. декалітрів коньяку. За виробництвом виноградного вина, цукру-піску та консервів МРСР займає третє місце в Радянському Союзі, а за виробництвом олії — четверте.

1971 р. в республіці випущено понад 8,1 тис. тракторів, 68,1 тис. відцентрових насосів, сотні тисяч пральних машин, холодильників, багатьох інших машин та обладнання¹³. На підприємствах Молдавії освоєно ряд видів продукції, уперше вироблюваної в СРСР. Це усунуло необхідність ввезення цих виробів з-за кордону.

Широка географія економічних і культурних зв'язків Молдавської РСР. Переважно продукція виноробної та консервної промисловості направляється в РРФСР, а також у Прибалтійські республіки. Соняшникова олія вивозиться в Білорусію. Північно-західний економічний район — основний споживач молдавських кондирів. Велика кількість цукру вивозиться в Закавказзя. Молдавія — головний постачальник шалфейної та трояндової олії для всіх великих підприємств парфюмерної промисловості країни. Молдавський ферментований тютюн надходить на всі тютюнові підприємства Радянського Союзу. Основна частина продукції легкої промисловості вивозиться в Придніпровський та Південний райони України. Швидко збільшується вивезення з Молдавії виробів електротехнічної промисловості, виноградникових тракторів, цементу тощо.

Водночас зростає кількість продукції, що ввозиться в Молдавію з братніх республік. Північно-західний економічний район постачає їй деревину й папір, Центральний район, зокрема Москва, — верстати, автомобілі, добрива, синтетичне волокно, трикотаж, бавовняні, шерстяні та шовкові тканини, Чорноземний центр — екскаватори, гусеничні трактори, шкіряну сировину, Північний Кавказ — зернові комбайни, бензин та ін.

Особливо тісні зв'язки склалися у Молдавії з Українською РСР. З України Молдавія одержує вугілля і кокс, ливарний чавун і прокат чорних металів, високосортну сталь, рейки, бензин і гас, сільськогосподарські машини, добрива, алюміній, хімікати та іншу продукцію.

Молдавська РСР бере активну участь у зовнішніх економічних зв'язках нашої країни. Зараз Радянська Молдавія експортує на світовий ринок понад 100 назв промислової продукції. Вироби республіки вивозяться більш як у 50 зарубіжних країн¹⁴.

Про високий рівень промислового виробництва Молдавії можна судити хоча б з того, що в структурі валового суспільного продукту республіки частка промисловості в 1970 р. становила 56%, а разом з будівництвом, транспортом і зв'язком, торгівлею — 73,8%. В економіці Бессарабії цей показник ледь досягав 2—3%. Далеко вперед зробила крок електрифікація народного господарства МРСР. У 1971 р. в республіці було вироблено 8,5 млн. кВт. год електроенергії проти 17,2 млн. кВт. год у 1940 р.¹⁵

Корінні соціально-економічні перетворення сталися в молдавському селі. Минуло всього лише трохи більше двадцяти років з часу пе-

¹³ «Советская Молдавия», 28 січня 1972 р.

¹⁴ Советский Союз. Молдавия. Географическое описание, М., 1970, стор. 132—134.

¹⁵ «Советская Молдавия», 28 січня 1972 р.; Народное хозяйство Молдавской ССР, Кишинев, 1970, стор. 13, 48.

ремоги колгоспного ладу в молдавському селі. За цей історично короткий період Молдавія перетворилася в республіку високорозвинутого інтенсивного сільськогосподарського виробництва з передовою культурою землеробства і тваринництва.

Радянська держава за дуже короткий строк оснастила сільське господарство республіки могутньою технікою, виділила для цього величезні кошти. Лише в 1971 р. капітальні вкладення держави та колгоспів у цю галузь народного господарства становили 450 млн. крб. Сільському господарству республіки було передано 6352 трактори, 1862 вантажні та спеціалізовані автомобілі, 321 зернозбиральний, 460 бурякозбиральних, 716 кукурудзозбиральних і 464 силосозбиральних комбайни, 6181 тракторний плуг, 4476 культиваторів, 631 розкидач мінеральних добрив, 593 дощувальні машини та багато інших механізмів¹⁶. Наявність великої кількості техніки дала змогу колгоспам і радгоспам повністю механізувати найбільш трудомісткі процеси виробництва, перейти в багатьох випадках на комплексну механізацію вирощування ряду культур. У цілому в сільському господарстві Молдавії працювало в 1970 р. приблизно 73 тис. тракторів (у перерахунку на 15-сильні), близько 3,4 тис. зернозбиральних комбайнів, понад 20 тис. вантажних автомобілів¹⁷.

Рік у рік зростає використання молдавським селом електроенергії. В 1969 р. порівняно з 1950 р. воно зросло в 73,6 рази¹⁸. Всі колгоспи і радгоспи підключені до державної системи. Механізатори, які становлять трохи більше 7% працездатного сільського населення, виконують понад 65% робіт. Ланки та бригади комплексної механізації обробляють понад 60% землі, зайнятої під зерновими і технічними культурами¹⁹.

Молдавія — шоста серед союзних республік по валовому виробництву продуктів сільського господарства. Займаючи лише 0,15% території СРСР, республіка виробляє понад четверту частину винограду, третину тютюну, 6% насіння соняшника, 8% фруктів, 3% цукрових буряків, 1,5% зерна.²⁰

Характерною рисою сільськогосподарського виробництва, що швидко розвивається в Молдавії, є високий рівень його інтенсифікації. За площею орної землі республіка займає перше місце в СРСР (понад 70%); вона на першому місці й за виробництвом сільськогосподарської продукції на 100 га сільськогосподарських угідь. Зараз республіка збирає зерна більше, ніж будь-коли в минулому. Середня врожайність зернових у 1970 р. становила 29,3 ц з гектара (10,8 ц в 1940 р.), а валове виробництво зерна — 2438 тис. т (проти 1810 тис. т в 1940 р.).

Особливо швидке зростання помітилося у виробництві продуктів, які відбивають загальносоюзну спеціалізацію республіки, — винограду і технічних культур. Уже на 1970 р. площі під виноградниками більш як подвоїлися і становили 251 тис. га (в 1945 р. їх було 95 тис. га), а площі садів збільшилися до 167 тис. га (проти 35 тис. га в 1945 р.). За площами виноградників Молдавія займає друге місце (після України) в СРСР, а за площею садів — третє. В 1971 р. Молдавія зібрала най-

¹⁶ «Советская Молдавия», 28 січня 1972 р.

¹⁷ Народное хозяйство Молдавской ССР, стор. 106.

¹⁸ Становление и развитие колхозного строя в Молдавской ССР. Кишинев, 1971, стор. 328.

¹⁹ М. Сытник, Б. Царанов. Назв. праця, стор. 93—94.

²⁰ Советский Союз. Молдавия, стор. 103; Народное хозяйство Молдавской ССР, стор. 77.

вищий за всі роки врожай винограду (1222 тис. т), а в 1969 р.— найвищий врожай фруктів (770 тис. т). Валовий збір винограду і фруктів порівняно з 1950 р. (коли було завершено колективізацію) зріс більш як у 3,2 рази ²¹.

В республіці створено багато спеціалізованих господарств по виробництву винограду і марочних вин, ефірних масел, плодоовочевої сировини для консервних заводів тощо. Великого поширення набули міжколгоспні виробничі об'єднання.

Колгоспи й радгоспи республіки — розвинуті господарства, що мають великі прибутки, міцну виробничо-технічну базу, армію висококваліфікованих спеціалістів. В середньому на один колгосп припадає близько 1 тис. колгоспних дворів, понад 2,5 тис. га громадських посівів, 500 га багаторічних насаджень, близько 1 тис. голів великої рогатої худоби, понад 1,5 тис. свиней, понад 3 млн. крб. неділимих фондів, понад 80 тракторів (у 15-сильному обчисленні), близько 1,5 млн. крб. валового доходу ²².

До перемоги Великого Жовтня Молдавія була однією з відсталіх окраїн царської Росії не лише в економічному, а й в культурному відношенні. Понад три чверті населення краю були неписьменні. Таке ж тяжке становище з освітою спостерігалось й в окупованій Бессарабії.

З возз'єднанням Бессарабії з СРСР, відновленням Радянської влади і утворенням МРСР почалося здійснення культурної революції і в правобережних районах Молдавії. Особливістю цього процесу як і соціалістичних перетворень в галузі економіки було широке використання досвіду центральних районів країни, в тому числі й Лівобережної Молдавії, велика допомога кадрами, літературою, матеріальними засобами, спеціалістами з боку всіх братніх республік.

Молдавія стала невідомою в справі освіти й розвитку науки. Вже наприкінці 40-х — на початку 50-х років у республіці в основному була ліквідована неписьменність, здійснено перехід до загальної семирічної освіти в селах і десятирічної — в містах. Відкрито багато середніх спеціальних і вищих учбових закладів. Сотні молдавських юнаків і дівчат вчаться у вузах братніх республік СРСР. Майже третина населення республіки охоплена різними видами навчання. За кількістю студентів у розрахунку на 10 тис. жителів Радянська Молдавія випереджає капіталістичні країни Європи.

В республіці працюють зараз десятки наукових закладів, зокрема Молдавська Академія наук, в яких налічується близько 6 тис. наукових працівників (у 1940 р. було 180), в тому числі близько 2000 докторів і кандидатів наук.

Одним з яскравих проявів культурної революції є успішний розвиток літератури та мистецтва. Якщо в 1913 р. на території республіки працювали 72 бібліотеки із загальним книжковим фондом 54 тис. примірників, то зараз налічується понад 1800 бібліотек, де зберігається понад 17 млн. примірників книг і журналів. Працюють 1,5 тис. клубних установ, понад 20 музеїв, 6 театрів, близько 1700 кіноустановок. Річний тираж книг, що видаються в республіці, досягає близько 40 млн. примірників проти 1,7 млн. примірників у 1940 р. ²³

²¹ «Советская Молдавия», 28 січня 1972 р.; Народное хозяйство Молдавской ССР, стор. 97.

²² Народное хозяйство Молдавской ССР, стор. 109–110.

²³ Там же, стор. 267–273.

В умовах Радянської влади зроста плеяда молдавських письменників, поетів, композиторів, артистів. Пройняті принципами ленінської партійності й народності, соціалістичного реалізму та інтернаціоналізму, твори молдавської літератури мають великий успіх за межами республіки. Широко відомі молдавські літератори Е. Буков, А. Лупан, П. Крученюк, Й. Друце, Й. Чобану, композитори Д. Георгіце, С. Няга, Е. Лазарев, В. Загорський, Л. Гуров та ін. Заслужену славу здобули художники Й. Богдеско, Л. Григорашенко, Л. Дубиновський, Г. Саїнчук, артисти Е. Урекє, Т. Чебан, К. Штирбул, М. Біешу, В. Савицька, П. Ботезат, М. Сулак і багато інших.

Свідченням корінних змін, що сталися за роки Радянської влади в Молдавії, є розширення будівництва, зростання міст, піднесення матеріального добробуту населення, поліпшення його культурно-побутового й комунального обслуговування, створення радянської системи охорони здоров'я й соціального забезпечення трудящих. Глибокі зміни відбулися в суспільному та політичному житті народу, в структурі міського та сільського населення. Прикладом швидкого розвитку може служити столиця республіки — Кишинев. У 1939 р. тут проживало 112 тис. чол., в 1959 р. — 216, а тепер майже 400 тис. чол. В цілому кількість міських жителів республіки зростає з 277 тис. у 1913 р. до 1130 тис. на 1 січня 1970 р., а їх питома вага в загальній кількості населення, відповідно, — з 13 до 32%²⁴.

Великий прогрес досягнуто в селі. У дорадянський час зведення навіть одного-двох будинків було тут подією. Зараз звичайним є будівництво десятків і сотень чудових впорядкованих жител. Радіо і телебачення, електроприлади, водопровід, механізований транспорт міцно увійшли в побут сільського населення. В республіці є багато сіл, що за своїм благоустроєм не поступаються перед містами. Це є свідченням зближення рівнів життя сільського та міського населення, подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом. Багато колгоспних сіл вже зараз перетворилися в благоустроєні селища міського типу: Ларга, Кожушна, Паркани, Слободзея, Трушени, Копанка та ін. Безплатна освіта, лікування, широке житлове будівництво, заходи щодо благоустрою, радянська система соціального забезпечення стали можливими завдяки великим витратам держави з суспільних фондів споживання. Тільки по Молдавській РСР за 1971 р. виплати й пільги, одержані населенням з суспільних фондів споживання, склали суму 771,3 млн. крб.²⁵

Найзнаменнішим досягненням соціалізму стало створення й виховання нової людини, активного трудівника, озброєного марксистсько-ленінською ідеологією, передовими знаннями, відданого Радянській Батьківщині, справі трудящих. В республіці, де в недавньому минулому переважна більшість населення була неписьменною, зараз працюють тисячі й тисячі спеціалістів з вищою й середньою освітою. Чисельність робітників і службовців становила в 1970 р. 940 тис. чол. (в 1940 р. — 101 тис. чол.)²⁶. Бурхливе зростання соціалістичної економіки, матеріального добробуту й культури трудящих стало передумовою розквіту молдавської соціалістичної нації. Якщо за 22 роки боярсько-румунської окупації кількість жителів однієї лише Бессарабії скоротилася більш як на 12%, то після воз'єднання молдавського народу в єдиній соціалістичній національній державі, незважаючи на величезні людські жертви в роки Великої Вітчизняної війни, насе-

²⁴ Народное хозяйство Молдавской ССР, стор. 7.

²⁵ «Советская Молдавия», 10 лютого 1971 р.

²⁶ Там же.

лення Молдавської РСР зросло з 2,4 млн. в 1939 р. до 3,6 млн. чол. на 15 січня 1970 р.²⁷

Історія розвитку Радянської Молдавії є яскравим свідченням сили й переваг соціалістичного ладу. Визволивши народи від соціального й національного гноблення, Радянська влада створила необхідні умови для прогресу й розквіту великих і малих народів СРСР. Ленінська політика Комуністичної партії, дружба і взаємодопомога народів нашої багатонаціональної країни стали фундаментом, на базі якого виникли, зміцніли й розквітли національна державність молдавського народу, молдавська соціалістична нація. «Нині,— говорить в Постанові ЦК КПРС,— трудящі кожної республіки становлять багатонаціональний колектив, в якому національні особливості органічно поєднуються з інтернаціональними, соціалістичними, загальнорадянськими рисами і традиціями»²⁸. Теперішня Молдавія — суверенна високорозвинута держава в сузір'ї республік Союзу РСР. В інтернаціональній єдності народів СРСР молдавський народ бачить гарантію свого майбутнього, невичерпне джерело нових перемог на шляху до комунізму.

²⁷ С. К. Брысякин, М. К. Ситник. Торжество исторической справедливости, Кишинев, 1969, стор. 208; Народное хозяйство Молдавской ССР, стор. 7.

²⁸ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Постанова ЦК КПРС, стор. 17.

Повідомлення

БОРІТЬБА РОБІТНИКІВ ЗАЛІЗОРУДНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В ЖОВТНІ—ГРУДНІ 1905 р.

М. С. МЕЛЬНИК

Геологічні дослідження, проведені в XIX ст. на Криворіжжі, встановили наявність великих промислових запасів залізних руд. Її видобуток розпочався після того, як було утворено акціонерне «Товариство криворізьких залізних руд» і розпочато будівництво залізниці між Донбасом і Криворіжжям. Саксаганський рудник цього товариства — перший у басейні — було відкрито у 1881 р. Після 1884 р., коли була введена в дію Катерининська (тепер Придніпровська) залізниця, розпочали видобуток руди металургійні товариства — Новоросійське, Брянське і Дніпровське, які відкрили Ростовський, Олександрівський, Брянський, Шмаковський, Галковський та інші рудники. Бурхливий розвиток залізорудної промисловості Кривбасу відбувався в 90-х роках XIX ст. Видобутком руди тут займалися 25 акціонерних компаній, які мали 79 рудників. Цьому піднесенню сприяло дальше розширення Катерининської залізниці, Долинська, Саксаганська та Інгулецька вітки якої з'єднали всі рудники басейну. В 1897 р. по видобутку руди молодий басейн посів перше місце в Росії.

Політичне безправ'я і жорстока експлуатація штовхали робітників Криворіжжя на боротьбу проти царизму. Наприкінці XIX ст. ця боротьба поступово набирала організованого характеру. Передові робітники усвідомили необхідність утворення революційних організацій. Наприкінці 1902 — початку 1903 років виникли дві соціал-демократичні організації, якими керували Т. А. Рейніш і М. С. Монастирський. Ці організації не лише пропагували марксизм, а й вели агітацію серед робітників. 1905 р. на Криворіжжі був відзначений масовими страйками.

Загальний Жовтневий політичний страйк у Росії в 1905 р. переріс у відкриту боротьбу робітничого класу проти царизму і реакції.

Активною силою в цій боротьбі був робітничий клас України і, зокрема, складова його частина — робітники залізорудної промисловості.

Виступи робітників залізорудної промисловості України під час найвищого піднесення першої російської революції знайшли своє певне відображення в працях радянських істориків¹. Але цілком зрозуміло, що автори цих праць, висвітлюючи загальні питання, не могли детально проаналізувати тогочасні революційні дії робітників залізорудної промисловості України.

Автор цього повідомлення робить спробу розглянути боротьбу робітників залізорудної промисловості України під час найвищого підне-

¹ П. Варгатюк, А. Дольчук. Рудна скарбниця Півдня, Дніпропетровськ, 1966; Історія міст і сіл Української РСР, Дніпропетровська область, К., 1969; Ф. Є. Лось. Революція 1905–1907 рр. на Україні, К., 1955; Г. М. Малахов, Н. Н. Стариков, А. Г. Шостаков. Основная железорудная база СССР, М., 1957; іх же. Історія горного дела в Криворожском бассейне, Днепропетровск, 1956; А. Пахомов. Нарис з історії робітничого руху та революції 1905 р. на Криворіжжі, Харків, 1932.

сення революції 1905—1907 рр., використавши широку джерельну базу і досягнення радянської історичної науки. Архівні матеріали свідчать, що вже під час загального Жовтневого політичного страйку, активним учасником якого був пролетаріат залізорудної промисловості України, почалися масові виступи гірників Криворіжжя.

Так, 24 жовтня* на руднику Пужмірки Брянського товариства робітники припинили роботу і організовано вирушили на рудник Калачевський, а звідти й на інші. По дорозі до них приєднувалися робітники з інших рудників. Відбулися сутички з адміністрацією рудників, представниками влади, власниками продовольчих лавок, в яких обдирали трудовий люд. 26 жовтня робітники рудників Пужмірки, Олександрівського Брянського товариства, Калачевського, Нікополь-Маріупольського товариства та ін.—загалом більше тисячі чол.² (всього робітників залізорудної промисловості на Криворіжжі в 1905 р. було 7631 чол.)³—зібралися на станції Вечірній Кут, з червоними прапорами, організовано сіли в поїзд і вирушили на станцію Карнаватка, а звідти—до Кривого Рога. Тут 26 жовтня відбулася сутичка з поліцією, козаками та піхотою. Гірники змушені були відступити з Кривого Рога. Але місцеві урядово-поліцейські та військові сили неспроможні були остаточно розгромити рух революційних мас. Виступи робітників з кожним днем набирала все гостріших форм. За повідомленнями начальника залізниці Катеринославському цивільному губернаторові, в кінці жовтня робітники залізних рудників, «озброєні холодною і вогнепальною зброєю, групами, чисельністю 200—250 осіб кожна, переїжджають по Саксаганській залізничній вітці, зупиняючись на станціях і навідуючись у ближні села, вимагають поїздів... Найбільша небезпека на станціях: Калачевське, Карнаватка, Жовта Ріка, П'ятихатки, Довгинцеве»... Наприкінці жовтня—початку листопада виступи робітників відбулися на рудниках Шмаківський, Криворізький, Жовта Ріка, Пужмірки, Лиховатка, Саксаганський, Калачевський, Ростковський, Веселі Терни, Цибульки та ін. В цей час виступи робітників-рудокопів разом з селянами відбулись у селах Веселі Терни, Жовта Ріка, Аннівка та ін. Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії⁴.

Налякані розмахом робітничих виступів, власники, управителі рудників та місцева адміністрація в паніці звернулися до катеринославського і херсонського губернаторів, прямо вказуючи на численні виступи робітників залізорудної промисловості, на серйозну загрозу з їх боку⁵.

Саме масові виступи рудокопів (а їх було в кілька разів більше, ніж робітників інших галузей промисловості на Криворіжжі, разом узятих) були причиною того, що наприкінці жовтня—початку листопада на кожному руднику і в багатьох населених пунктах побували, а на багатьох рудниках і в селах тривалий час стояли війська, число яких увесь час зростало.

Так, 29 жовтня на станцію Калачевськ прибуло півсотні піхотинців. 1 листопада на рудники Пужмірки, Нікополь-Маріупольського товариства, Цибульки, Шмаковський, Ростковський та Галковський прибули війська з Одеси й Катеринослава, а 4 листопада на рудник

Всі події подано за 1905 р.

² Дніпропетровський обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. 11, оп. 1, 1905 р., од. зб. 471, арк. 93.

³ ЦДІА УРСР, ф. 938, оп. 3, од. зб. 31, арк. 109.

⁴ ДОДА, ф. 11, оп. 1, 1905 р., од. зб. 471, арк. 27—28, 45, 47, 53, 62, 64, 69, 79, 83, 93, 107, 109, 170, 173, 174, 181, 193, 194, 471.

⁵ Там же, арк. 4—5, 56, 69, 89—91, 107.

Жовта Ріка направлено півескадрона драгунів. Катеринославський цивільний губернатор Нейгардт ще 23 жовтня в телеграмі на ім'я Верхньодніпровського справника наказував: «Вживіть найрішучіших заходів, дійте зброєю!».

Не можливо підрахувати точно, скільки криворізьких робітників брало участь у виступах наприкінці жовтня — початку листопада 1905 р., але наведені вище дані свідчать, що такі виступи були масовими і повсюдними.

Щоправда, ці виступи проходили стихійно і неорганізовано. Найвідсталіша частина робітників вдавалася до погромів ненависних рудничних лавок і будівель. Пояснювалося це, на нашу думку, відносною молодістю і політичною незрілістю місцевого пролетаріату, ще слабким на той час впливом рудничних революційних організацій і груп, провокаційними діями адміністрації рудників та поліції⁶.

Внаслідок недостатньої організованості робітників, а також через те, що масова збройна боротьба трудящих в інших місцях країни ще не почалася, розрізнені збройні виступи робітників залізорудної промисловості України відносно легко придушувались військами. Лише з масовим збройним виступом пролетарів, який за сигналом Москви охопив у грудні значну частину промислових центрів і районів, боротьба робітників залізорудної промисловості України піднялась на вищий щабель.

8 грудня в Катеринославі (після одержання повідомлення про початок Грудневого збройного повстання в Москві) почався загальний страйк. Був створений «Бойовий страйковий комітет міста Катеринослава і Катеринославської губернії», в якому більшовики відігравали головну роль⁷ і влада якого поширювалась на ті райони губернії, які перебували в руках трудящих⁸.

Того ж дня почалося збройне повстання на Катерининській залізниці та на її вітках. На станції Довгинцеве, яка була розташована в районі залізорудних копалень і стала центром революційної боротьби трудящих Криворізького басейну, 8 грудня створено страйковий комітет, до складу якого увійшли більшовики М. С. Монастирський, І. Я. Кудлай, М. І. Покора⁹, есер О. Поляков¹⁰ та ін. Комітет усунув адміністрацію, взяв у свої руки владу на станції, навколишніх рудниках і в селах, встановив зв'язок з Катеринославським «Бойовим страйковим комітетом» і діяв під його керівництвом¹¹. Було створено агітаційний комітет, який діяв спільно з страйковим комітетом. В агітаційний комітет входили соціал-демократи та есери¹². З 8 грудня при станції діяла «Бойова дружина», до революційних сил перейшла друга Катерининська залізниця і Інгулецька вітка¹³.

Страйковий комітет створив так звані «делегатські» поїзди, які «з Довгинцевого направлялись на ст. Апостолово, Миколо-Козельськ, Латівку, Рахманівку та інші, і тут забирали селян і рудничних робітників, яких везли на мітинг у Довгинцеве»¹⁴. В донесенні херсонського

⁶ ДОДА, ф. 11, оп. 1, 1905, од. зб. 471, арк. 18, 27—28, 37, 53—54, 109, 193—194.

⁷ Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 рр. на Україні, стор. 277.

⁸ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, стор. 29—30.

⁹ Там же, стор. 290.

¹⁰ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2, 110; В. Валявко. Из истории рабочего движения на Криворожье. — «Летопись революции», 1925, № 3, стор. 73.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 110; Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, стор. 290.

¹² В. Валявко. Из истории рабочего движения на Криворожье, стор. 72—73.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 110.

¹⁴ Там же.

повітового справника губернаторові говориться, що в цей час «на мітингах (у Довгинцевому.— М. М.) оратори говорили про недосконалість існуючого державного ладу, про повалення його, про утворення республіки... а селян спокушали відібранням виключно на їх користь усіх земель, для чого радили їм... грабувати і розорювати економії до такого стану, щоб уже власник не мав можливості повернутись назад в економію і господарювати в ній».

В Довгинцевому вивішувались денні бюлетені про хід революційних подій на Криворіжжі. Про великий вплив і популярність страйкового комітету свідчить багатолюдність організованих ним мітингів. На одному з них (17 грудня) було близько 10 тис. робітників залізорудної промисловості, залізничних майстерень, селян¹⁵.

9 грудня Довгинцевський страйковий комітет по всіх станціях залізничних віток Довгинцеве — Пятихатки — Кривий Ріг — Микола-Козельськ розіслав телеграму з закликом до робітників припиняти роботу, усувати адміністрацію і створювати страйкові та розпорядчі комітети. Ця телеграма-відозва поширювалась і серед гірників басейну¹⁶.

Робітники залізних рудників організовано відгукнулися на цей заклик. Першими припинили роботу гірники рудників Дубова Балка, Калачевський, Ростовський, Шмаковський, Донецький, Брянський, акціонерного товариства Криворізьких залізних руд (Руднична Балка), Російсько-Бельгійського товариства, Добровольський та інші¹⁷. Невдовзі до них приєдналися майже всі рудники¹⁸. Робітники висували перед власниками рудників і органами влади економічні та політичні вимоги і водночас озброювалися, вели революційно-роз'яснювальну роботу серед селян¹⁹, збирали гроші для потреб страйкуючих²⁰.

Особливо посилилась революційна боротьба після того, коли 17 грудня Довгинцевський страйковий комітет було перейменовано на бойовий і кинуто клич озброюватись²¹. Подекуди робітники висловлювали думку про націоналізацію рудників²².

Революційними виступами робітників безпосередньо на рудниках керували більшовики В. А. Валявко, М. С. Монастирський²³, І. Наливайко, Фесенко²⁴ та інші. В буднях боротьби швидко зростала революційна свідомість рудничних робітників.

Як ніде в іншому районі, революціонізуючу роль серед селян басейну відігравав рудничний пролетаріат Криворіжжя, бо робітники були якнайтісніше зв'язані з селянами. Адже на рудниках працювало багато жителів ближніх сіл. З 7630 робітників, які працювали на залізних рудниках Криворіжжя в 1905 р., майже 5 тис. роз'їхалося по домівках з надією одержати землю²⁵. Вони згуртовували селян і очолювали їх виступи. А ті, що лишилися на рудниках, стали активними агітаторами, організаторами й учасниками грудневих подій на Криворіжжі. Революційні організації басейну вели серед селян роз'яснювальну роботу, закликали зі зброєю в руках завойовувати собі зем-

¹⁵ Там же.

¹⁶ П. Варгатюк, А. Дольчук. Рудна скарбниця Півдня, стор. 34.

¹⁷ А. Пахомов. Назв. праця, стор. 68.

¹⁸ Ф. Є. Лось. Назв. праця, стор. 280.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 110—111.

²⁰ А. Пахомов. Назв. праця, стор. 68.

²¹ В. Валявко. Назв. праця, стор. 74.

²² А. Пахомов. Назв. праця, стор. 69.

²³ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, стор. 273.

²⁴ А. Пахомов. Назв. праця, стор. 68.

²⁵ В. Валявко. Назв. праця, стор. 74; А. Пахомов. Назв. праця, стор. 68.

лю²⁶, і, як підкреслюється в донесенні херсонського* повітового справника губернаторові,— це «подобалось селянам, і вони під керівництвом порадників приступили до здійснення порад, які їм давали на мітингах». Жителі села Покровського самі заявляли, що вони «йдуть за ідею, вироблену в Довгинцевому»²⁷.

Всі основні питання селяни вирішували на загальних зборах, організовано експропріювали поміщицькі економії, підтримували зв'язки з робітниками та робітничим центром. «Селяни навколишніх сіл,— говориться в повідомленні херсонського повітового справника херсонському губернаторові,— настільки пройнялися промовами ораторів-революціонерів, так повірили їм, що перестали визнавати будь-яку владу, приступивши до розгрому економії. Були розгромлені економії Кирилова, Балло і приступили 23 грудня до розгрому економії Добровольського В. В.»²⁸ Тільки селяни Верхньодніпровського повіту в листопаді—грудні 1905 р. розгромили 80 маєтків²⁹ (а по всій Україні—близько 300)³⁰.

Селяни радо приймали робітників, в разі потреби надавали їм помешкання та харчі. Так, селяни с. Покровського зібрали 3 вагони продуктів для страйкарів на станції Апостолово³¹. У свою чергу, саме з допомогою робітників селяни роззброювали поміщицьку варту³².

При наближенні військ робітники виступали на захист селян. Так, було, коли 19—20 грудня козаки і драгуни напали на селян Латівки, Рахманівки та інших сіл³³.

Однією з основних причин селянських виступів було безземелля та малоземелля. Копітка роз'яснювальна робота, яка проводилася на селі ще до грудневих подій, підготувала селян до сприйняття революційних ідей. Особливо поширеним засобом агітації в перший рік революції, як і доти, було розповсюдження серед селян революційних прокламацій та іншої агітаційно-пропагандистської літератури. Тільки в Херсонському повіті за період з квітня до 15 червня 1905 р. розповсюджено 2760 примірників різної пропагандистсько-агітаційної літератури РСДРП «Листи до селян», «Ні землі, ні волі...», «Хто такі соціал-демократи» та ін.³⁴

Масова участь трудящих Криворіжжя в революційних подіях грудня 1905 р. пояснюється, передусім, нестерпним становищем гірників, досвідом класової боротьби, який нагромаджувався з кінця XIX ст., а також пропагандистською роботою соціал-демократичних організацій і груп, які почали виникати на Криворіжжі з 1902 р., а безпосередньо на рудниках—з 1904 р.³⁵ В 1905 р. тут діяло 15 соціал-демократичних організацій і груп, що нараховували 130 чоловік³⁶.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 110-зв.

* Рудники, які входили до Криворізького залізничного басейну, містилися в Херсонському та Олександрівському повітах Херсонської губ. і Верхньодніпровському повіті Катеринославської губ.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 110.

²⁸ Там же.

²⁹ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, стор. 20.

³⁰ Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 556.

³¹ А. Пахомов. Назв. праця, стор. 69.

³² ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 110—117.

³³ Херсонський обласний державний архів, ф. 252, оп. 1, 1905, од. зб. 1, арк. 104-105; од. зб. 3, арк. 26, 28, 129, 140.

³⁴ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов, Херсон, 1965, документ № 235, підрахунки автора.

³⁵ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, стор. 19, 290.

³⁶ А. Пахомов. Назв. праця, стор. 46. (За спогадами старих більшовиків в Криворіжжі в 1905 р. було 75 соціал-демократів. Див. В. Валявко. Назв. праця, стор. 67—71).

На 1905 р. на багатьох рудниках (Дубова Балка, Російсько-Белгійського металургійного товариства, Ростковський, Калачевський, Руднична Балка та інші) діяли соціал-демократичні гуртки. Там, де не було соціал-демократичних груп, серед робітників працювали члени Криворізької і Довгинцевської організацій та груп, що діяли на інших рудниках.

Проте соціал-демократичні організації та групи Криворіжжя не були об'єднані хоча б у масштабах басейну. А це призводило до розпорошення сил, утруднювало координацію дій.

В зв'язку з революційними подіями на Криворіжжі 8 грудня 1905 р. Херсонський повіт було оголошено в стані надзвичайної охорони³⁷, а 17 грудня 1905 р. оголошено військовий стан. Вранці 22 грудня з Херсона за розпорядженням миколаївського, херсонського і дніпровського військового генерал-губернатора Давидова було відправлено нові військові частини з артилерією для придушення виступів робітників і селян Криворіжжя³⁸.

24 грудня з Катеринослава на станцію Довгинцеве прибув військовий ешелон — дві з половиною роти піхотинців під командою полковника Бодянського. Погано озброєні робітники не могли протистояти такій силі, і війська, провівши арешти (було заарештовано 26, за іншими даними, — 32 активісти), залишили на станції 18 солдатів на чолі з офіцером, а решта повернулася назад, бо була виявлена спроба позстанців влаштувати «аварію» цього поїзда на станції³⁹.

Враховуючи загальну обстановку, яка склалася в країні після поразки московського Грудневого збройного повстання, Катеринославський Бойовий страйковий комітет прийняв рішення про припинення 24 грудня загального страйку і збройної боротьби. Це рішення поширювалось і на Криворіжжя. Однак страйкова і збройна боротьба більшості рудничних робітників ще продовжувалася. До 26 грудня не здавався центр грудневих подій на Криворіжжі — Довгинцеве. Діяв страйковий комітет, який продовжував залишатись органом влади трудящих і рішення якого були обов'язковими для станції, селища, навколишніх рудників і сіл. За донесенням капітана Попова, який брав участь у придушенні революційних виступів, 18 піхотинців залишених тут, не могли нічого вдіяти. Страйкарі загрожували підірвати їх вагон, перекинували солдат здати зброю комітетові⁴⁰. П'ятьох жандармів, які були на станції, страйковий комітет свого часу обеззброїв. І хоч 24 грудня полковник Бодянський повернув їм зброю і намагався підняти їх бойовий дух, носити цю зброю вони не наважувалися.

Тільки після того, як опівдні 26 грудня в Довгинцеве прибув 5-й мортирний артилерійський дивізіон і було проведено нові арешти, страйковий комітет припинив свою діяльність. Та лише 29 грудня повними господарями на залізницях Криворіжжя стали урядові війська. Оволодівши вузловими станціями — Довгинцеве, Кривий Ріг та ін., — війська організували каральні експедиції⁴¹, щоб допомогти поліцейсько-військовим силам придушити революційний рух на рудниках і в селах.

29 грудня півескадронові козаків було наказано йти на Широке. В цей же день у Грушівку було відправлено 20 козаків. У рапорті вже згадуваного карателя капітана Попова говорилося, що наприкін-

³⁷ Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг., стор. 109.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2, 23, 111.

³⁹ Там же, арк. 2, 111.

⁴⁰ Там же, арк. 2—3.

⁴¹ Там же.

ці грудня «для перевірки правильності виконань моїх розпоряджень щодо проведення арештів на рудниках і в навколишніх поселеннях мною відправлені загони в складі 40—50 козаків і драгунів (піших) з офіцерами та поліцією, для чого їм надається поїзд з 2—3 вагонів, і, для безпеки, один локомотив відправляється попереду». Тільки з Довгинцевого було послано 3 таких експедиції⁴².

Кінець грудня був періодом розгулу каральних експедицій. Війська оточували рудники і села, заарештовували робітників, били їх і відправляли в тюрми. На станції Довгинцеве було арештовано 100 чоловік. Штабс-капітан Васильєв, який здійснював каральні дії на рудниках у районі станції Інгулець, повідомляв генерал-губернаторові Давидову: «Рудники обшукані і арешти проведені». Арештованих (а їх було 19) відправили в тюрми. Під посиленням конвоєм їх вели від одного населеного пункту до іншого, щоб нагнати страху на населення. Коли війська захоплювали рудники, а також під час сутичок робітників з військами, робітників убивали без суду й слідства. Так, на руднику Добровольському 27 грудня солдати відкрили вогонь по робітниках, які не хотіли видати свого ватажка М. Дуліна. Першими пострілами було вбито одного і кількох робітників поранено⁴³.

Було арештовано керівників революційних виступів М. І. Покору, І. Я. Кудлая, І. В. Верченка⁴⁴, М. О. Дуліна, Василя Гориніна, Дмитра Мартиська⁴⁵ та ін.

І хоч робітники були погано озброєні (а часто й не організовані), вони проявили масовий героїзм, високу класову свідомість, відданість справі, за яку піднялись на боротьбу. Рудники, робітничі селища регулярним військам доводилося брати з боєм: 2 тижні неприступною фортецею стояв Рахманівський рудник⁴⁶, а 27 грудня збройна сутичка робітників з військами відбулась на руднику Добровольському⁴⁷. Доти нібито спокійно було на тих рудниках і в селах*, де стояли війська, а як тільки вони вирушали в інше місце, тут знову починалися «безпорядки»⁴⁸. Але ці виступи відбувалися вже тоді, коли робітники в інших місцях Російської імперії (Москві, Донбасі та ін.) змушені були припинити збройну боротьбу, і тому власті мали можливість посилати сюди необмежену кількість війська для придушення повсталих.

Збройна боротьба робітників залізорудної промисловості України, розпочата в жовтні, досягла свого апогею під час найвищого піднесення революції — в грудні 1905 р. Гірники здобули ряд перемог. І найважливішою з них було встановлення на певний час влади трудящих на більшості території Криворізького басейну.

Успіхам пролетарів Криворіжжя загальна боротьба трудящих Російської імперії під час революції 1905—1907 рр. і особливо — збройні виступи, які охопили в грудні 1905 р. цілі райони країни.

Під час цих подій на Криворіжжі виявилися й слабкі сторони та помилки, які гальмували розвиток боротьби. В основному це недоліки й помилки, характерні для всього пролетарського руху в Росії та на Україні під час найвищого піднесення першої російської революції:

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 3—4, 57.

⁴³ Там же, арк. 3, 4, 24, 57.

⁴⁴ Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область, стор. 291.

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 11 зв.

⁴⁶ А. Пахомов. Назв. праця, стор. 75.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 1, арк. 4.

* Частина гірників жила в селах, які знаходились поблизу.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 358, оп. 1, од. зб. 7, арк. 88, 89, 90.

недостатня координація дій між робітниками різних галузей виробництва, недостатнє узгодження дій з різними районами країни, елементи стихійності й недисциплінованості, загалом оборонний, а не наступальний хід збройної боротьби і т. д.

Поразка збройної боротьби гірників Криворіжжя, як і трудящих інших районів, не злякала їх. Вона стала уроком для майбутніх класових битв, сприяла зростанню свідомості робітників залізничної промисловості — одного з бойових загонів робітничого класу України.

АНТИНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ ТАК ЗВАНОЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1938—1939 рр.)

С. М. БІЛАК

Вождь світового пролетаріату В. І. Ленін, борючись проти ворожнечі між народами, національного розбрату і відособленості, неодноразово вказував на реакційний характер українського буржуазного націоналізму, апологети якого всіляко намагалися розірвати споконвічні братерські зв'язки російського та українського народів, «близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»¹.

У виступі на ювілейному засіданні, присвяченому 50-річчю Української РСР, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив: «Імперіалісти і їх прислужники — буржуазні націоналісти не зупинялися ні перед чим, намагаючись перетворити Україну в опорний пункт боротьби проти молодой Радянської держави»².

Українські буржуазно-націоналістичні партії на Закарпатті³ разом з українським націоналістичним охвістям, яке після Великого Жовтня звилло собі кубло на території цього краю⁴, здійснювали галас навколо так званої «соборної України». Їх зрадницька ідеологія і політика стала особливо очевидною після приходу до влади Гітлера⁵. Саме в цей період лідери українських буржуазно-націоналістичних партій на Закарпатті уклали угоду про спільні дії з головою «українського національного об'єднання в Німеччині» Тимошем Омельченком⁶. Під горезвісними лозунгами «самостійності Закарпаття» вони повели боротьбу проти єдності антифашистських сил і цим самим сприяли розчленуванню Чехословаччини, загарбанню її фашистською Німеччиною і перетворенню таким чином у трамплін для «хрестового» походу проти СРСР⁷.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

² «Радянська Україна», 24 грудня 1967 р.

³ У різний час окупації Закарпаття буржуазною Чехословаччиною у краї налічувалися 23 буржуазно-націоналістичні партії. (Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 34, арк. 2).

⁴ У 1935 р. на території Чехословаччини налічувалося близько 24 тис. російських і українських емігрантів, значна кількість яких знайшла «притулок» на Закарпатті. (Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 6, оп. 6—1, од. зб. 48, арк. 6).

⁵ Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), ф. 2, оп. 2, од. зб. 754, арк. 7; «Карпатська правда», 2 січня 1938 р.

⁶ «Бюлетень української пресої служби», Берлін, 4 листопада 1938 р., № 10.

⁷ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. Р-7021, оп. 62, од. зб. 1, арк. 8.

Результатом зрадницької політики українських буржуазних націоналістів на Закарпатті напередодні другої світової війни було створення 29 жовтня 1938 р. так званого уряду Карпатської України на чолі з уніатським попом Августином Волошином⁸. Утворення волошинського «уряду» міжнародна буржуазія розрекламувала як нову еру «загального українського відродження»⁹.

Незважаючи на те, що 27 жовтня 1938 р. А. Волошин пообіцяв присвятити свою «державну» діяльність «збереженню цілості Чехословаччини», буквально через кілька днів він звернувся до Гітлера з проханням гарантувати кордони Закарпатської України після Віденського арбітражу, заявляючи, що «місія нашої малої республіки буде полягати в тому, щоб служити містком між заходом і сходом»¹⁰. 6 грудня в Берліні відбулися німецько-українські переговори про взаємовідносини між Німеччиною і «Карпатською Україною». Від волошинського уряду в переговорах взяли участь міністр Ю. Ревай, секретар прем'єра В. Комаринський, директор державних лісів Є. Требус та радник у господарських справах М. Бабота¹¹. Згодом у розмові з кореспондентом французької газети «Ла Матен» Ю. Ревай говорив: «Німеччина інтересується нами, і це без сумніву, як частиною Великої України; я вступив у Берліні з очевидною симпатією для цієї проблеми, про яку, як мені видається, був Берлін дуже добре поінформований»¹².

Заручившись активною підтримкою з боку Гітлера, Волошин і його ставленики виступали все нахабніше й відвертіше. Вони галасливо трубили, що за допомогою «вуйка Гітлеренка» приєднають до Карпатської України Галичину, Буковину і всю... Радянську Україну..., що «вуйко Гітлер нам допоможе повалити червону Москву»¹³. Волошинці випускали такі листівки: «Гітлер хоче визволити Україну... (тобто Радянську Україну.— С. Б.); Гітлер хоче, щоб ми, українці, були самостійними. Гітлер нам помагає...»¹⁴ і т. д. 11 листопада 1938 р. А. Волошин в інтерв'ю газеті «Нова свобода» заявив: «Представники Німеччини нас завірили, що будуть нам допомагати матеріально і політично»¹⁵.

Після переїзду «уряду» Волошина з Ужгорода до Хуста 10 листопада 1938 р. на Закарпатську Україну з Німеччини та інших капіталістичних країн пересунулося все українське націоналістичне охвістя¹⁶. Гітлер прислав на Закарпатську Україну своїх «консулів», спочатку Ольдофредія, якого Волошин згодом призначив державним секретарем німецьких національних справ при уряді Карпатської України, а на пост «консула» призначив Гамількара Гофмана¹⁷ і згодом — Шпелцтессера¹⁸.

Новоявлені гітлерівські радники при уряді Волошина, діючи через лідерів буржуазних націоналістів Ю. Ревая, І. Романа, С. Росоху

⁸ ЗОДА, ф. 18, оп. 1, од. зб. 49, арк. 3; Матеріали Архіву Закарпатського облсуду. Протокол судового засідання у справі А. Бродія та ін., т. 2, арк. 384.

⁹ «Нова свобода», 10 лютого 1939 р.

¹⁰ Б. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках, Львів, 1963, стор. 265.

¹¹ «Новий час», 8 грудня 1938 р.

¹² «Діло», 10 січня 1939 р.

¹³ Наймити імперіалізму, Ужгород, 1960, стор. 30.

¹⁴ Матеріали архіву Закарпатського облсуду. Протокол судового засідання по справі С. Ключурака та ін., стор. 63.

¹⁵ «Нова свобода», 11 листопада 1938 р.

¹⁶ «Коммунистический Интернационал», 1938, № 12, стор. 32.

¹⁷ «Новий час», 2, 7 грудня 1938 р.

¹⁸ «Нова свобода», 10 лютого 1939 р.

та І. Рогача, контролювали все внутрішнє життя української «держави». Гофман, будучи разом з аташе з питань преси при німецькому посольстві в Бухаресті Шубертом на прийомі у Волошина 28 листопада 1938 р., цинічно заявив, що його «праця» служитиме інтересам «...спокійного розвитку Карпатської України». А 4 грудня в Хусті за його ініціативою була створена так звана «Німецька національна рада» з філіалами в окружних центрах краю, де проживало німецьке населення. Уже на початку січня 1939 р. в селах Німецька Мокра, Коропець, Бобове, Усть-Чорна, Лалове, Руська Мокра та Німецька Кучава діяли «Німецькі народні ради», які розпалювали національну ворожнечу серед трудящих краю, проводили підливну діяльність проти Чехословацької республіки¹⁹.

Не забули волошинської «України» і уряди Італії, Румунії та Польщі. Фашистська Італія одразу після утворення німецького консульства в Хусті призначила сюди своїм генеральним консулом Енріко Ансато, румунський король Карло II «іменував» консулом легатійного секретаря Олександра Коредану, а тогочасний уряд Польщі розпорядився перенести свій консулат з Ужгорода до Виноградова²⁰.

14 листопада 1938 р. на Закарпаття прибула німецька господарсько-промислова експертна делегація. Ці «посланці» берлінського товариства «розбудови Карпатської України», протектором якого був сам Герінг, обговорили з волошинським «урядом» план будівництва автостради Берлін — Прага — Пряшів — Хуст — Тячів, яка мала б для гітлерівської Німеччини велике стратегічне значення. На цій більш як тисячокілометровій автостраді 175 км припадало на територію Закарпаття²¹.

До так званої Карпатської України простягали свої загребуші руки й керівники католицької церкви, які ще до утворення волошинського «уряду» заявляли, що мета українського народу ясна: «одним морально-релігійним і національним фронтом — проти комуни! Аж до повного і остаточного її вигублення»²². «Турбуючись», щоб 400 тис. закарпатців не залишилися без духовного пастиря (Мукачівський єпископ А. Стойка залишився на окупованій хортистами території), 7 грудня 1938 р. всі парафії на території Карпатської України були підпорядковані апостольському адміністраторові в Хусті єпископу Діонісію Нярадію²³.

Новоявлений єпископ маріонеткової «держави» з перших же днів почав діяти за особистими вказівками папи Пія XI. Наслідуючи приклад «найбільш приемного сусіда» — галицького митрополита Андрія Шептицького, Нярадій скликає в Хусті греко-католицьких попів. На цьому «форумі» було «одностайно» прийнято відозву про створення товариства українських католицьких священників (ТУКС). Характерно, що ініціатори цього попівського об'єднання уже в січні 1939 р. почали кампанію за присвоєння «батькові» Волошину звання «почесного громадянина» різних населених пунктів. Ця кампанія набрала кульмінаційного пункту 19 січня, коли офіційна газета волошинського «уряду» «Нова свобода» здійняла галас про перейменування Хуста на «Святого Августина»²⁴.

¹⁹ «Новий час», 2 грудня 1938 р., 6 лютого 1939 р.; «Нова свобода», 10, 14 лютого 1939 р.

²⁰ «Новый час», 21 січня, 3 лютого 1939 р.; «Нова свобода», 11 січня 1939 р.

²¹ «Новий час», 16 листопада, 2 грудня 1938 р.

²² «Мета», 13 вересня 1936 р.; Правда про унію. Документи і матеріали, Львів, 1963, стор. 275.

²³ «Новий час», 9 грудня 1938 р.

²⁴ «Нова свобода», 7, 19 січня, 13 лютого 1939 р.

Українські буржуазні націоналісти на Закарпатті, опинившись при владі і одержавши підтримку ззовні (передусім, з боку гітлерівської Німеччини), розпочали шалену шовіністичну діяльність. 10 листопада «міністр» внутрішніх справ маріонеткового «уряду» Е. Бачинський видав рішення про узаконення діяльності «Організації народної оборони — Карпатська січ» (ОНОКС)²⁵. Передісторія ОНОКС така. 4 вересня 1938 р. в Ужгороді відбулися організаційні збори «української національної оборони», які проголосили, що «національна оборона буде разом працювати з усіма українськими націоналістичними організаціями, які під час виборів до сейму або в парламент будуть підтримувати акцію «Першої української центральної народної ради»²⁶. Проголошення «народної стрілецької гвардії» привернуло увагу різних націоналістичних об'єднань²⁷. В «законі» говорилося, що «згадана організація має право творити по цілому краю свої відділи»²⁸. Одразу після створення ОНОКС аж у Празі з'явився «комітет оборони Карпатської України», створений українськими буржуазними націоналістами, що окопалися в Чехословаччині. Вже з перших днів комітет виявив «солідарність до своїх побратимів», збираючи кошти для «Карпатської січі». За два місяці було зібрано близько 100 тис. чеських крон і закуплено 150 комплектів військового одягу для «карпатських січовиків»²⁹.

Львівська уніатська газета «Христос наша сила» у статті «5 мільйонів доларів для Карпатської України» повідомляла своїх читачів, що в США і Канаді розповсюджено позику на таку суму «на цілі карпатської держави»³⁰. «Ми, бувші українські вояки... УНО... хочемо допомогти всім, чим зможемо. Молоді українські націоналісти вчать орудувати літаками і маємо надію, що за короткий час будемо мати десятки пілотів»³¹. Це послання належить зграї «української стрілецької громади в Канаді».

Ні на хвилину не лишала поза своєю увагою «Карпатську січ» і гітлерівська Німеччина. В грудні 1938 р. канцлер третього райху пожертвував 100 тис. марок на зимову «допомогу» волошинському «урядові»³². У січні — лютому 1939 р. з Штутгарта і Дрездена до Хуста прибуло 48 ящиків з автоматичною зброєю. Керівники «січі» періодично інформували німецького консула Гофмана про «підготовку січовиків». Військові заняття в «січі» здійснювали офіцери-есесівці, направлені з Берліна. Їх тут називали «панамі-інструкторами»³³.

4 грудня 1938 р. в Хусті відбувся перший з'їзд «Карпатської січі». В резолюції з'їзду проголошувалося: «Карпатська січ рахує своїм законом службу українській державності» (мається на увазі не тільки Карпатська Україна, але й у майбутньому вся «соборна» Україна.— С. Б.), бо «...влада батька Волошина, бачимо, виражає стремління всього українського народу і запоруку того, що Карпатська Україна здасть екзамени перед історією...» З'їзд закликав «...валити решти червоних поганських перунів (комуністів.— С. Б.), та роздувати світле полум'я ідеї націоналізму». Закінчувалася резолюція закликком: «По-

²⁵ ЗОДА, ф. 3, оп. 2, од. зб. 16, арк. 3.

²⁶ «Нова свобода», 7 вересня 1938 р.

²⁷ ЗОДА, ф. 17, оп. 2, од. зб. 393, арк. 1—4.

²⁸ «Новий час», 24 листопада 1938 р.

²⁹ «Нова свобода», 3 березня 1939 р.

³⁰ «Христос наша сила», 12 лютого 1939 р.

³¹ «Нова свобода», 19 лютого 1939 р.

³² «Новий час», 6 грудня 1938 р.

³³ ЗОДА, ф. 92, оп. 1, од. зб. 8, арк. 17—18.

³⁴ «Нова свобода», 6 грудня 1938 р.; «Наступ», 8 березня 1939 р.

можи, боже, бути достойним сьогоднішньому героїчному часу і виконати наш героїчний труд. Слава Україні!»³⁴

А ось їх політичне кредо: «У що вірить і за що змагається «Карпатська січ»?.. Ми є ворогами на життя і смерть комунізму... «Карпатська січ» буде виховувати хороших вояк і хороших українських націоналістів в душі вождя... Є. Коновальця»³⁵. Верховоди ОНОКС формували у членів «Січі» антирадянський світогляд, про що, зокрема, свідчить їх «Кишеньковий календар», виданий у Хусті наприкінці 1938 р. На першій сторінці вміщено гімн січовиків «Гей, там на горі січ іде». На другій сторінці — «Характер січовика», «Січовик — націоналіст». 12 пунктів про характер січовика проголошували: «ідеї січовика: соборна «самостійна Україна», «Чорне море — українське море», «наш шлях — Хуст — Львів — Київ», «Здобудем українську державу або згинем в боротьбі за неї»³⁶.

3 підлітків до 17 років — «пластунів» січовики готували собі резерв. Їх почесним «лідером» Волошин призначив Володимира Бірчака. Це «товариство пластунів» мало крайовий центр і поділялося на округи, керовані комендантами. Так, у Перечинському окрузі було засновано 10 куренів «Пластун», серед них 7 юнацьких і 3 дівочі, а у В. Березнянському — 4 курені. Так званий перечинський окружний пластунський кіш нараховував близько 400 членів³⁷.

15 січня 1939 р. на запрошення нацистської молодіжної організації «Гітлерюгенд» у фашистській Німеччині 14 днів «гостювала» делегація «Карпатської січі», очолювана одним з керівників ОНОКС І. Клемпушем і його референтом І. Рогачем. Метою візиту, як про це свідчить сама націоналістична преса, було запозичення форм і методів боротьби з антифашистськими силами³⁸.

19 лютого 1939 р. в Хусті відбувся 2-й з'їзд «Карпатської січі». До волошинської «столиці», як повідомляв «Бюлетень пресової служби Карпатської України», окрім своїх «делегатів», злетілося вороння з «колишніх» і «мертвих душ». Першим «пожалував» тричі битий генерал, колишній начальник генерального штабу петлюрівської армії Віктор Курманович. Серед «почесних» гостей з'їзду сидів промисловець із США К. Лисюк зі своїм небожем Петром. Ще перед цим він фінансував і утримував у Празі мало кому відомий музей визвольної боротьби, в якому експонувалися всілякі реліквії та регалії розбитих Червоною Армією петлюрівських банд. Пасинок П. Лисюка — Петро, випускник американської військової академії, попросився в ряди «Січі». Прибули на з'їзд ще кілька «колишніх» — делегат «Чорноморської січі» Максим Бойчук, полковник Мельник та генерал Петрів³⁹.

Диригентом «форуму» націоналістичних вояк на з'їзді був німецький консул у Хусті Г. Гофман. 9 лютого 1939 р. за його директивою на чолі з Ю. Перевузником було створено «Товариство боротьби з комунізмом» — «тобозком»⁴⁰.

В офіційному повідомленні про організаційні збори товариства його керівники підносили до небес тих, що «полягли в боротьбі з ко-

³⁵ «Нова свобода», 23 січня 1939 р.

³⁶ «Кишеньковий календар», «Січ», Хуст, 1938 стор. 1—3.

³⁷ ЗОДА, ф. 17, оп. 2, од. зб. 393, стор. 1—3; «Карпатська Україна», 12 лютого 1939 р.

³⁸ «Новий час», 17 січня 1939 р.

³⁹ «Бюлетень пресової служби Карпатської України», 22 лютого 1939 р., № 22, стор. 7; «Діло», 31 березня 1939 р.; «Наступ», 8 березня 1939 р.

⁴⁰ «Нова свобода», 14 лютого 1939 р.

мунізмом»,— С. Петлюру та його спільника полковника Є. Коновальця. На зборах було зачитано телеграму єпископа Нярадія, який благословив учасників зборів на боротьбу з комунізмом⁴¹. А журнал українських буржуазних націоналістів «Пробоем», що видавався в Празі, зняв галас, ніби «Карпатська Україна на 99 процентів стала наріжним каменем у будівництві української держави»⁴².

Ще 19 січня 1939 р. на адресу міністра внутрішніх справ федерального уряду Чехословаччини надійшла заява за підписом 56 українських буржуазних націоналістів Карпатської України про затвердження статуту і програми так званої партії «Українське національне об'єднання» (УНО). І хоч статут і програма УНО були пройняті ідеєю українського буржуазного націоналізму і спрямовані на дальше розчленування буржуазної Чехословацької республіки, міністр внутрішніх справ празького уряду своїм рішенням за № 653/39 від 20 січня 1939 р. дав дозвіл на створення цієї партії⁴³. Посилаючись на дозвіл празького уряду, міністерство внутрішніх справ Карпатської України декретом від 21 січня розпустило всі політичні партії і угруповання на території Закарпаття, вказуючи, що «єдина партія, яка може існувати й розвивати свою політичну діяльність у КУ (Карпатській Україні.— С. Б.),— це УНО»⁴⁴.

До складу новоствореної партії (УНО) увійшло по 10 представників від християнсько-народної партії, стільки ж — від соціал-демократичної партії, 7 аграрників, 2 — від націоналістичної молоді, 3 — від національних меншостей⁴⁵. 26 січня 1939 р. газета «Нова свобода» вийшла як офіційний орган УНО. Редактором її замість Ф. Ревая було призначено Гренджу-Доїнського⁴⁶. В перший же день заснування УНО «прем'єр» Закарпатської України А. Волошин як «голова найвищої всенародної організації Української центральної народної ради» затвердив крайовий провід новоствореної партії⁴⁷.

Програма УНО являла собою суміш суперечливих концепцій українських буржуазних націоналістів Сергія Іляшевича, Кирила Заклинського та Адріана Артимовича, які, опинившись на Закарпатті, ще в грудні 1937 р. написали свій горезвісний проект УНО. Всі вони свого часу вірно служили Скоропадському, битим підполковникам С. Мащенку, Б. Гонзину і секретареві колишнього гетьмана П. Скоропадського — С. Шемету⁴⁸, а тепер у 16 параграфах 4 розділів програми УНО закликali до боротьби проти диктатури пролетаріату, проти радянської України⁴⁹, за створення «соборної Української держави»⁵⁰.

Українські буржуазні націоналісти, заперечуючи роль робітничого класу як виразника інтересів трудящих краю у боротьбі за своє соціальне і національне визволення, силкувалися довести, що селянська маса «створила невмирущу основу динамічної сили української нації, з якої все знову й знову вставала з мертвих воля української дер-

⁴¹ ЗОДА, ф. 17, оп. 2, од. зб. 376, арк. 10.

⁴² «Пробоем», січень — лютий 1939 р., стор. 9.

⁴³ ЗОДА, ф. 18, оп. 1, од. зб. 2, арк. 13, 17.

⁴⁴ «Новий час», 24 січня 1939 р.

⁴⁵ Енциклопедія українознавства. т. I. Мюнхен — Нью-Йорк, 1949, стор. 568.

⁴⁶ «Новий час», 31 січня 1939 р.

⁴⁷ «Урядовий вісник правительства Карпатської України», 21 січня 1939 р.,

№ 4, стор. 1; «Новий час», 31 січня 1939 р.

⁴⁸ ЗОДА, ф. 2, оп. 2, од. зб. 319, арк. 123—197.

⁴⁹ Матеріали архіву Закарпатського облсуду. Протокол судового засідання у справі Д. Клепуша та ін., стор. 82.

⁵⁰ ЗОДА, ф. 18, оп. 2, од. зб. 2, арк. 1.

жавності... Кров та плуг,— підкреслюється далі,— українського селянина від віків стоїть на сторожі українського етнічного стану»⁵¹.

Велику роль відводила програма «школі, пресі, фільмам, театру, духовній продукції та чинникам, що впливатимуть на фізичну та моральну вартість нації». Характерно, що учителями в школах майбутньої «неньки-України» могли «стати лиш українці по крові та походженню, моральні вартості яких перед українською спільністю будуть неоспоримими»⁵².

Програма цієї партії була наскрізь пронизана людиноненавистницькою ідеологією буржуазного націоналізму в економічному, політичному і культурному житті, спрямована проти Радянської України, на підготовку нового «хрестового» походу проти Радянського Союзу.

12 лютого 1939 р. верховода словацьких буржуазних націоналістів Тука відвідав Берлін і «виплавав» у Гітлера згоду на створення так званої Словацької держави. В свою чергу, добре поінформовані словацькими фашистами волошинці форсували повне відокремлення від федеративної Чехословаччини, щоб швидше прийняти протекторат німецької імперії. «Уряд» Волошина поспішив видати декрет про призначення «загальних виборів» до «сейму» Карпатської України⁵³.

На виборах був висунутий лише один кандидатський список від УНО. За статутом цієї партії кандидатам у депутати до списків «українського національного об'єднання» можна було внести тільки «особу української народності за походженням і по крові». Проте серед кандидатів у депутати таких був один «не українець» — німець — Антон-Ернст Олдофреді, унтер-секретар німецьких справ при «уряді» А. Волошина⁵⁴.

Викриваючи реакційну суть маріонеткового волошинського «уряду», фашистську ідеологію українських буржуазних націоналістів, крайова комуністична організація з перших днів фашистського режиму на Закарпатті виступила з закликом захищати край від фашистської Німеччини, зміцнювати братерський союз з усіма трудящими Чехословаччини, налагодити дружні відносини з Радянським Союзом. Разом з тим, крайком КПЧ закликав до ліквідації тотального волошинського режиму, забезпечення трудящих роботою, землею і хлібом⁵⁵.

У важких умовах підпілля комуністи Закарпаття, озброєні марксистсько-ленінською теорією, згуртовували навколо себе прогресивні сили на боротьбу за справжню свободу.

Комуністична партія Закарпатської України згуртовувала маси під прапором антифашистського народного фронту. І трудящі багатонаціонального Закарпаття — українці, чехи, словаки, угорці — спільно виступили проти внутрішньої фашистської реакції. Це змушені були визнати навіть місцеві органи волошинської «влади». Так, 11 грудня 1938 р. Воловецька окружна українська Рада, налякана масовими виступами, просила Волошина: «в інтересі державному належить негайно дати працю народові». А в донесенні Воловецького окружного уряду наголошувалося: «...комуністи за останній період обережно дивляться за ослабленням жандармських сил і не приховують задум ви-

⁵¹ ЗОДА, ф. 18, оп. 2, од. зб. 2, арк. 2.

⁵² Там же, арк. 11.

⁵³ «Нова свобода», 20 січня 1939 р.

⁵⁴ «Новий час», 30 січня 1939 р.

⁵⁵ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород, 1968, стор. 258.

користати сучасне положення і слабості жандармської станції. Підготовляються до підривної роботи, перевороту і захоплення влади»⁵⁶.

Як бачимо, комуністи Закарпаття в цей важкий час не розгубилися, не припинили боротьби, оперативно перебудувавши свої ряди відповідно до умов роботи в підпіллі⁵⁷.

Пізніше О. Борканюк писав, що копітка організаторська та ідеологічна робота комуністів будила громадянську свідомість трудящих, розкривала облудну, зрадницьку політику волошинського «уряду». Коли в с. Теремля Тячівського округу назустріч з виборцями прибув з 10 січовиками запеклий український націоналіст Степан Росоха, селяни гукали: «Що ви прийшли нас полошити? Ідіть до чорта з вашими виборами! Як тільки наблизиться Червона Армія, ми вам покажемо, де раки зимують»,— і з тим розійшлися. Подібні «зустрічі» трудящі влаштовували волошинським «кандидатам» і в інших місцях, з ненавистю кидаючи їм в обличчя: «Геть Гітлера!»⁵⁸

Коли ж українські буржуазні націоналісти й піднімалися на трибуни, викладаючи свою програму приєднання Радянської України до «волошинської», трудящі заявляли їм: «Ви нам говорите про те, що хочете прилучити Радянську велику Україну до цієї, нашої, Карпатської. Виходить, що ви хочете сердак пришивати до гудзика. Але ми робимо це якраз навпаки: гудзик пришиваємо до сердака»⁵⁹. Ці глузливі народні слова довелося не раз чути посланцеві Волошина С. Рососі та іншим.

Комуністи розповсюджували листівки з закликом бойкотувати вибори. На стінах будинків і на парканах з'являлися написи: «Не голосуйте!», «Хай живе Радянський Союз!», «Боріться за хліб, роботу, землю, свободу!»⁶⁰

Ще напередодні виборів до волошинського сейму з метою роз'яснення трудящим політичної обстановки на Закарпатті крайком КПЧ конспіративно розіслав директивний листа («Слухай нас, Юрку!») із закликом бойкотувати вибори до «сейму», використати передвиборну кампанію для повсюдного викриття антинародного обличчя українських буржуазних націоналістів⁶¹.

Навіть селянам найвіддаленіших районів, де переважна більшість трудящих була неписьменною, стала зрозумілою антинародна суть діяльності українських буржуазних націоналістів. До керівників комуністичних організацій часто приходили селяни і говорили: «Тепер вже знаємо, як це Гітлер дістав при плебісцитах по 99 процентів всіх голосів (в судетських областях.— С. Б.). Волошин і реваї це нам указали своїми виборами. Як довго ще будемо терпіти цих шахраїв?»⁶² А ось що пророчив українським націоналістам селянин з Волового: «Я свято був переконаний, кажу вам під свою душу, що хоч як я люблю ту Карпатську Україну, але я знав, що ота, що проізошла

⁵⁶ ЗОДА, ф. 2, оп. 2, од. зб. 754, арк. 191; од. зб. 72, арк. 38.

⁵⁷ История Коммунистической партии Чехословакии, М., 1960, стор. 457.

⁵⁸ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 3227, оп. 1, од. зб. 3, арк. 24; Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною, т. IV, Ужгород, 1964, стор. 507.

⁵⁹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 3227, оп. 1, од. зб. 3, арк. 25.

⁶⁰ «Закарпатська правда», 14 березня 1969 р.

⁶¹ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 14, оп. 1, од. зб. 1, арк. 2—3.

⁶² Шляхом Жовтня, т. IV, стор. 508.

⁶³ М. Б а ж а н. Про Закарпатську Україну, К., 1945, стор. 40.

нам із Заходу, не удержиться. А тямте на мої слова: нам Україна суджена не із заходу, але із Востока»⁶³.

Подібні висловлювання, в яких втілювався народний гнів проти «писку і метушні кузьок і їх фашистських натхненників»⁶⁴, не раз доводилося чути українським буржуазним націоналістам від робітників і селян Закарпаття.

Вибори до «сейму» проходили не лише в жорстокій політичній боротьбі, а й в обстановці терору. Тюрми та концтабори були переповнені. Якщо 10 грудня на утримання концтабору на горі Думен комендант просив 15 тис. крон, то 20 лютого вимагав вже 50 тис.⁶⁵ За офіційними даними «служби преси», на виборчі дільниці не з'явилися 21 163 виборці, проти «сейму» голосувало 19 645 чол., 2328 бюлетенів було визнано недійсними⁶⁶. «Нова свобода» змушена була зізнатися, що навіть у волошинській «столиці» — Хусті 2122 виборців з 8330 голосували проти маріонеткового «уряду»⁶⁷, в с. Буківцева — 204 з 299, с. Вишня Розтока — 126 з 158, с. Дусина — 244 з 437. У Сваляві, Страбичові та Горонді проти УНО голосувало більше третини виборців⁶⁸. Та це не перешкодило Волошині фальсифікувати результати виборів і проголосити, що за його «парламент» подано 92,8% голосів⁶⁹.

Доклавши рук до «перемоги» на виборах українських буржуазних націоналістів Закарпаття, верховоди Німеччини спробували відвернути від себе підозріння про участь у цій авантурі.

Вдавшись до останньої спроби продовжити своє панування, «сейм» прийняв присягу «депутатів», затвердив закон № 1, яким «Карпатська Україна»⁷⁰ проголошувалася незалежною. І це в той час, коли на закарпатську землю вже вступили угорські солдати. На пропозицію «президента» А. Волошина було проведено реорганізацію і створено так званий «третій уряд». Сподіваючись, що Гітлер не забуде своїх ставлеників, Волошин призначив прем'єр-міністром вірного наймита фашизму Ю. Ревая, а міністрами — запеклих ворогів і зрадників трудового народу Ю. Бращайка, А. Штефана, С. Ключурака, Ю. Перевузнника та М. Долиная⁷¹.

Наштовхнувшись на опір трудящих Закарпаття, новоутворений «уряд» шукав підтримки у своїх хазяїв. Волошинці просили Гітлера, щоб «Німеччина перебрала протекторат на Карпатській Україні»⁷².

Та марними були потуги самозванних «правителів». Доля краю вирішувалася не в Хусті, а в Берліні, Будапешті і престольнім місті католицької церкви — Римі. Ще 16 січня 1939 р. через свого міністра закордонних справ Хорті проголосив, що поки він стоїть біля державного керма, Німеччина може розраховувати на Угорщину «як на найвірнішого друга»⁷³. Саме тоді Гітлер погодився на утворення польсько-угорського кордону. Скориставшись цим, угорські окупанти загарбали всю територію Карпатської України.

Звідси починається найчорніша пора в долі закарпатських трудящих — результат зрадницьких дій фашистських приспівників — воло-

⁶⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 4, од. зб. 14, арк. 63.

⁶⁵ ЗОДА, ф. 18, оп. 1, од. зб. 27, арк. 2.

⁶⁶ Ф. Шевченко. Боротьба за Радянську владу на Закарпатській Україні, К., 1950, стор. 60.

⁶⁷ «Нова свобода», 14 березня 1939 р.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ ЗОДА, ф. 3, оп. 2, од. зб. 6, арк. 1—2.

⁷⁰ «Нова свобода», 15 березня 1939 р.

⁷¹ Енциклопедія українознавства, т. I, стор. 569.

⁷² «Діло», 17 березня 1939 р.

⁷³ Ф. Шевченко. Назв. праця, стор. 60.

шиних, реваїв, брашайків та інших їм подібних. В ніч з 14 на 15 березня без будь-яких перешкод угорські війська почали окупацію Карпатської України. Підрозділи січовиків і чеських жандармів, про людське око, зробили кілька пострілів, які Волошин назвав «опором» окупантам. За три дні угорські фашистські війська, втративши лише 37 убитими і 114 пораненими, цілком окупували Закарпатську Україну⁷⁴.

Марксистську оцінку тодішніх подій дав секретар Закарпатського крайкому КПЧ Олекса Борканюк. У записці «Про становище Закарпатської України напередодні окупації фашистською Угорщиною та про антинародну діяльність буржуазно-націоналістичних партій» він писав: «Без допомоги словацької і закарпатської агентури Гітлер не міг би так легко загарбати Чехію, Моравію і Словаччину. Без допомоги реваїв і волошиних Гітлер не міг би кинути Закарпаття під чобіт хортівської Мадьярщини»⁷⁵.

⁷⁴ Воєнно-історичний архів Чехословацької Соціалістичної Республіки, VKPR, Peberg 762/L.

⁷⁵ Партархів Закарпатського обкому КП України, ф. 3227, оп. 1. од. зб. 3. арк. 27; Шляхом Жовтня, т. IV, стор. 510.

Г. І. МАГНЕР

УРОЧИЩЕ УГОРСЬКЕ В ПОЧАТКОВІЙ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Під час вивчення історії Київської Русі звертає на себе увагу той факт, що чимало видатних подій IX—X ст. відбувалися в Угорському урочищі під Києвом. У «Повісті временних літ» так пояснюється походження цієї назви: «Идоша угри мимо Киев горою, еже ся зоветь ныне Угорское, и пришедше к Днепру стаща вежами, беша бо ходяща аки се половцы. Пришедше от вьстока и устремишася через горы великия, яже прозвашася горы Угорския (Карпатські.— Г. М.)»¹. Те, що угри тут справді стояли, підтверджує існування на горі двору їх вождя Альми (в давньоруській мові — Олми)², під керівництвом якого як передовий загін угорського війська в Карпати пішли також руські воїни³.

882 р. з півночі в Угорське урочище прибув варязький вікінг Олег і вбив Аскольда й Діра, які князували в Києві, а князем проголосив Ігоря. В «Повісті временних літ» про цю подію говориться так: «И убиша Асколда и Дира, и несоша на гору, и погребоша и (його, Аскольда.— Г. М.) на горе, еже ся ныне зоветь Угорское, кде ныне Ольмин двор»⁴. Дружина Ігоря Ольга після хрещення поставила в Угорському на могилі Аскольда церкву св. Николи (в ряді літописів, де розповідається про це, ім'я Ольги пропущене або замінене на ім'я Олми-Альми).

¹ Повесть временных лет (далі — ПВЛ), ч. I, М.—Л., 1950, стор. 21.

² Устюжский летописный свод, М.—Л., 1950, стор. 21; ПВЛ, ч. I, стор. 20; «УІЖ», 1969, № 7, стор. 78—81.

³ М. Н. Тихомиров. О происхождении названий «Русь» и «русская земля». — «Советская этнография», ч. VI—VII, М.—Л., 1947, стор. 73; Г. А. Деволан. Угорская Русь, М., 1878, стор. 8.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 20.

яку, за народними переказами, вміщеними в Іоакимівському літопису, зруйнував її син язичник Святослав⁵.

Таке нагромодження подій, що відбувалися в одному місці, очевидно, не випадкове, а має якийсь певний зв'язок. Відомості про зруйнування церкви св. Николи Святославом хоч і не можуть бути перевіреними за джерелами, але виглядають досить правдоподібно. За Іоакимівським літописом, Святослав розгнівався на християн, вважаючи їх винними в поразці, завданій йому греками. Цьому фактові є підтвердження в Архангелогородському літописі за 971 р.: «И казни изменников смерти»⁶. Проте можна допускати, що церква була зруйнована Володимиром, який по-зрадницькому вбив свого брата Ярополка (він схилився до християнства) і встановив у Києві жорстокий культ язичеських богів з людськими жертвоприношеннями⁷. Однак питання про конкретного винуватця зруйнування церкви принципового значення не має. Це була реакція язичників на християнство.

Важливо інше: чому Ольга збудувала церкву саме на могилі Аскольда, який ще до приходу в Київ Олега вів боротьбу проти варягів. Як вказує Б. О. Рыбаков, його походи «на ті міста й області, де з'явилися варяги, які перед цим захопили Новгород»⁸, слід поставити в причинний зв'язок з варязькою агресією. Як повідомляє Никоновський літопис, після розправи Рюрика з новгородцями, які повстали під керівництвом Вадима Хороброго, «избеша от Рюрика из Новгорода в Киев много новгородских мужей»⁹. Кінець кінцем, Аскольда було вбито і влада в Києві узурпована Олегом і Ігорем, а потім перейшла до Ольги — дружини Ігоря. Є підстави вважати, що вона була дочкою Олега¹⁰.

З літопису відомо, як жорстоко Ольга розправилася з древлянами — ворогами свого чоловіка, але на його могилі не збудувала церкви, а зробила це на могилі Аскольда. Як вказував ще В. О. Пархоменко, «здавалося б природним побудування церкви на могилі князя Ігоря його дружиною християнкою Ольгою»¹¹. Однак Ігор був язичником, а культових християнських споруджень на їх похованнях не ставили¹². Тому побудова церкви на місці поховання Аскольда багатьма дослідниками вважається доказом його християнського віросповідання¹³. Подіб-

⁵ Киевский синопис, К., 1836, стор. 27, 37; Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. XV, М., 1965, стор. 33; т. XXIV, Пг., 1921, стор. 7; В. Н. Татищев. История Российская, т. I, М. — Л., 1962, стор. 110.

⁶ Летописец, содержащий в себе Российскую историю от 852 до 1598 года, то есть по кончину царя и великого князя Феодора Иоанновича, М., 1781.

⁷ В. Н. Татищев. Назв. праця, стор. 111; М. С. Грушевський. Історія України — Руси, т. I, Львів, 1904, стор. 548; В. А. Пархоменко. Начало христианства Руси IX—X вв., Полтава, 1913, стор. 158—170.

⁸ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь. Сказания, Былины, Летописи, М., 1963, стор. 171—172.

⁹ ПСРЛ, т. IX, стор. 9.

¹⁰ ПСРЛ, т. XXIV, Пг., 1921, стор. 9. Однак, очевидно, Ольга і Олег не були кровними родичами, оскільки варяги приходили на Русь без сімей. За літописами і місцевими псковськими переказами, Олег привів Ігорю дружину з Псковської землі й дав їй «свое ім'я». На весіллі він був, очевидно, посаженим батьком Ольги, а випадки заміни слов'янських жіночих імен на скандинавські відомі (С. Сыромятников. Древлянский князь и варяжский вопрос. — «Журнал Министерства народного просвещения», 1912, № 7, стор. 125).

¹¹ В. А. Пархоменко. Назв. праця, стор. 72.

¹² Е. Р. Ф. (епископ Рижский Филарет). История русской церкви, т. I, М., 1848, стор. 11.

¹³ В. Н. Татищев. Назв. праця, стор. 110, 117; Е. Р. Ф. Назв. праця, стор. 11; С. А. Геденов. Варяги и Русь, ч. I, СПб., 1876, стор. 235; М. А. Максимович. Об участии и значении Киева в общей жизни России. — Собрание сочинений, т. II, К., 1877, стор. 8; В. А. Пархоменко. Назв. праця, стор. 68—74, 88—91.

ну точку зору заперечує історик російської церкви Є. Є. Голубинський, який, посилаючись на повідомлення літопису («и погребоша Аскольда на горе, еже ся ныне Угорское наричеть, идеже есть двор Олмин, на тои могиле постави Олма церковь святого Николу»¹⁴, стверджує, що Олма (київський боярин) «поставив домову церкву на могилі Аскольда з тієї причини, що остання була на його дворі, про що говорять літописець, і що, являючи собою горб чи підвищену площадку, якими були могили давніх князів, вона здавалася зручним місцем для збудування церкви»¹⁵.

Але ж церкву побудував не Олма, а Ольга, яка не проживала в Угорському урочищі. Вона зробила це тому, що Аскольд був християнином. Іоакимівський літопис називає його «блаженным». Християнським віросповіданням Аскольда пояснюється також назва церкви. Як вважає Татищев, Микола — християнське ім'я Аскольда, а святий Микола — його небесний патрон¹⁶.

За свідченнями літописів, спочатку на могилі Аскольда було споруджено божницю св. Николи (тобто часовню). Про це повідомляється в Устюжському літописному зводі, а в Іпатіївському літопису слово церква вставлене на місце закресленого «божниця»¹⁷. Вони встановлювалися в особливо шанованих місцях, яким для християнки Ольги і було поховання «блаженного» Аскольда. Ставлення Ольги до Аскольда допомагає з'ясувати його справжнє місце в історії. У «Повісті временних літ» зазначається нібито Аскольд був норманном, боярином Рюрикозим, який незаконно захопив у Києві князівську владу¹⁸. Але, за польськими джерелами (Стрийковський, Длугош) і Київським синописом, Аскольд і Дір були місцевими київськими князями¹⁹. Остання версія дедалі більше підкріплюється новітніми дослідженнями²⁰. На її користь говорить також побудова Ольгою християнської божниці на Аскольдовій могилі. Очевидно, Ольга не зробила б такої честі незаконному князеві. До того ж, тоді норманни ще були язичниками, а християнське віросповідання Аскольда свідчить, що він був руським князем. Це підтверджує також і його ім'я, яке походить, очевидно, від кореня «сколд», «сколдырять» («копять», «приберегають») і префікса «о».

Немає сумніву, що в своїх діях Ольга керувалася політичними мотивами. Вона наслідувала владу від своїх попередників, які, є всі підстави так вважати, не мали популярності серед народу. У відомій легенді про смерть Олега²¹ норманнський завоювальник гине за віщуванням руського кудесника. Його загибель зображується нібито «помстою Руської землі варягу-нападникові»²². Ігор же, за переказами, загинув від своєї жадоби під час збирання данини у древлян, які порівнювали його з вовком, що повадився ходити в отару овець²³. Зведення Ольгою бож-

¹⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М.—Л., 1950, стор. 107.

¹⁵ Е. Е. Голубинский. История русской церкви, т. I, М., 1901, стор. 38.

¹⁶ В. Н. Татищев. Назв. праця, стор. 110, 117. Цю точку зору підтримує також В. В. Мавродин. Образование Древнерусского государства. Л., 1946, стор. 218.

¹⁷ Устюжский летописный свод, стор. 21; ПСРЛ, т. II, М., 1962, стор. 15.

¹⁸ ПВЛ, ч. I, стор. 18—20.

¹⁹ М. О. Strykowski. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi, t. I, Crólewicz, MDLXXXII, стор. 113; Długosz. Historia polonica Opera omnia, t. X, Sracoviac, MDCCCLXXII, стор. 48.

²⁰ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь..., стор. 24; М. Ю. Брайчевский. Когда и как возник Киев, К., 1964, стор. 157—160.

²¹ ПВЛ, ч. I, стор. 29—30.

²² Б. А. Рыбаков. Древняя Русь..., стор. 179.

²³ ПВЛ, ч. I, стор. 40.

ниці в Угорському пояснюється тим, що там знаходилася могила руського князя-християнина, вбитого язичниками.

Вишикає питання: чому ж місцем загибелі Аскольда стало Угорське урочище? Як свідчать літописи, Олег, прибувши до Києва по Дніпру, зупинявся під містом двічі: спочатку «придоста к горам киевским, и уведа Олег, яко Осколд и Дир княжита», а потім висадився в Угорському («И приплу под Угорское...») ²⁴, куди закликав Аскольда і Діра. Тут звертають на себе увагу дві обставини. По-перше, чому Олег не запропонував київським князям зустрітися під час першої зупинки, а по-друге, чому Аскольд і Дір виїхали на виклик Олега в Угорське, а не запросили його до Києва. Це наштовхує на думку, що під час першої зупинки кияни порадили Олегу здійснити свій задум саме в Угорському. Ще Пархоменко вказував, що без допомоги місцевого населення Олег не спромігся б захопити Київ ²⁵. Це підтверджує також Іоакимівський літопис: «Олег ...слыша от киевлян жалобы на Оскольда... Блаженный же Оскольд предан киевляны и убиен бысть» ²⁶. Пархоменко це пояснює тим, що, очевидно, представники боярської верхівки на чолі з Ігорем були невдоволені спробами Аскольда насадити в Києві християнство з метою зміцнення князівської влади і обмеження прав віча *. Їм необхідно було виманити князя на зустріч з Олегом, тому що в Києві він мав достатньо сил, щоб розправитися і з дружиною ворога, і з зрадниками-боярами.

У Лаврентіївському літопису вказується, що послі виступали від імені гостя (купця), який ішов «в греки» від Олега та Ігоря-княжича. Ця версія нічого не пояснює, оскільки варязький купець міг сам прибути в Київ. Ряд літописів висвітлюють справу інакше. В Комісійному спискові Новгородського першого літопису сказано, що Олег та Ігор «с малою дружиною излезоста на брег, творящася Подугорьскими гостьми, и съзваста Асколда и Дира» ²⁷. У Воскресенському, Никоновському, Тверському, Типографському та інших літописах говориться, що Олег, прикинувшись хворим, послав своїх людей до Аскольда і Діра

²⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 20.

²⁵ В. А. Пархоменко. Назв. праця, стор. 75—79, 88.

²⁶ В. Н. Татищев. Назв. праця, стор. 110.

* Це, очевидно, правильна думка, оскільки не можна погодитися з твердженням літописця, що Ігор був сином Рюрика. Як вказує Б. О. Рибakov, «руські історики XI ст. вели родовід князів від Ігоря Старого, не згадуючи про Рюрика... Родинні стосунки Ігоря з Рюриком були вигадані згодом, коли літописці прагнули об'єднати в одне ціле київський і новгородський варіанти розповіді про початок Русі» (Б. А. Рыбаков. Киевская Русь.—История СССР с древнейших времен до наших дней, т. I, М., 1966, стор. 489, 492). Думка Б. О. Рибакoвa, що Ігор був слов'янином підкріплюється тим, що ім'я Ігор можна пояснити на основі давньоруської мови («дитина, яка грається»). Пор. ім'я Ігор, а також його зменшувальні й пестливі форми Ігорка, Ігорюша, Ігораша (Н. А. Петровский. Словарь русских личных имен, М., 1966, стор. 118) з давньоруським «игрь» (гра), родовий відмінок множини Ігор, (И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, Спб., 1893, стор. 1020) і похідними формами «игорка, игрушка, игористый — охотник играть». (В. И. Даль. Толковый словарь..., т. II, стор. 7—8). Зіставлення імені Ігор з норманським Інгвар фонетично виправдане, однак формальна схожість не може бути доказом запозичення, а історичні факти свідчать проти спільності цих імен. Зв'язавши Ігоря з Рюриком, літописці не змогли пояснити їх відношення до Олега. У Новгородському першому літопису відбивається, за Шахматовим, редакція Начального зводу: Олег представлений воеводою Ігоря. Після виявлення в княжому архіві договорів Олега і Ігоря з греками, в одному з яких Олега названо «великим князем», літописці визнали за ним княже достоїнство. Однак залишалося не з'ясованим, яким чином він перетворився на нього з воеводи чи регента. Але все стає на свої місця, якщо погодитися з Пархоменком, що Ігор був представником вищої київської знаті. Олег, захопивши владу, не міг претендувати на київський престол і віддав владу Ігореві, якого незабаром оженив на своїй дочці і як старший в роді став великим князем.

²⁷ Новгородская первая летопись..., стор. 107.

«яко гость есмь Подугорский» (за Супрульським списком — «яко гости есмо Угорския») ²⁸.

Ця версія здається більш вірогідною, оскільки, очевидно, купці угрів за традицією зупинилися саме в Угорському. Це припущення, висловлене автору М. Ю. Брайчевським, має реальні підтвердження, на яких слід зупинитися докладніше. Угорські гості, прибуваючи до Києва, зупинялися в його передмісті Угорському (як, наприклад, російські купці у Візантії біля церкви св. Мамонта в передмісті Константинополя). Але залишків угорських веж на березі Дніпра поки що не виявлено. Спираючись на традицію, під «гостинний двір» для угрів міг бути відведений Олмин двір, де в свій час зупинявся вождь угрів. Це, очевидно, був добре відомий усім палац і тому його назва збереглася до часів літописання. Справді, Іпатіївський літопис свідчить про існування в Угорському загородного двору (палацу), який у XII ст. правив за князівську резиденцію. В 1151 р. князь Ізяслав Мстиславич за допомогою угорського війська свого зятя короля Гейзи II вигнав з Києва Юрія Долгорукого і закликав на велике княжіння свого дядю Вячеслава, який оселився на Ярославовому «великому дворі» в центрі Києва: «Ізяслав же с Вячеславом седе в Києве. Вячеслав же на Велицем дворе, а Ізяслав под Угорським» ²⁹. Отже, можна припускати, що в урочищі існував князівський палац.

На плані Києва, складеному в 1638 р. печерським монахом Афанасієм Кальнофойським, неподалік від Аскольдової могили зображено кам'яний триповерховий будинок без даху, на зруйнованих зубчастих стінах якого росли дерева. М. І. Петров висловив думку, що то був колишній палац київських литовсько-руських князів Олельковичів, зруйнований у 1482 р. Менглі-Гиреєм ³⁰. Однак можна припустити, що це палац Ізяслава, який запустів під час князівських усобиць чи після татарсько-монгольського нашествя 1240 р., або будівля споруджена на його місці пізніше. Щоправда, на плані палац позначений на горі над Аскольдовою могилою, а в літопису сказано, що Ізяслав «седе... под Угорським».

Вивчення літописного уривку, де йдеться про існування князівської резиденції в Угорському, свідчить, що там не стверджується нібито двір Ізяслава стояв саме під Угорською горою. Друга фраза («Вячеслав же на Велицем дворе, а Ізяслав под Угорським, а сына Мьстислава посади Переяславлі») складається з трьох частин. У першій з них, де мова йде про двір Вячеслава, прийменник *є*, а в інших літописець уникає його повторення. Пізніше, коли слово «Подугорський» не стало вживатися, переписувачі приставку «под» вважали прийменником до прикметника «угорський» і писали їх окремо. Наприклад, таке написання трапляється у Воскресенському літопису («яко гость есм под — Угорской») ³¹. Увесь уривок з Іпатіївського літопису слід, очевидно, читати так: «Ізяслав же с Вячеславом седе в Києве. Вячеслав же на Велицем дворе, а Ізяслав [на] Подугорском [дворе], а сына Мьстислава посади [в] Переяславлі». Тут усі три назви князівських дворів стоять у місцевому відмінку. Подібне ж написання є в Никоновському літопису: «Князь великий же Ізяслав Мстиславич и дядя его князь велики Вячеслав Владимиричь Маномаш седеша в Києве: Вячеслав на велицем дворе, а Ізяслав в Подугорском дворе, а сына своего Мстислава посади в Пере-

²⁸ ПСРЛ, т. XVII, Спб., 1907, стор. 4; т. IX, стор. 15.

²⁹ ПСРЛ, т. II, стор. 445.

³⁰ Н. И. Петров. Историко-топографические очерки древнего Киева, К., 1897, стор. 54.

³¹ ПСРЛ, т. VII, Спб., 1856, стор. 270.

яслави». Таким чином, немає ніяких суперечностей між літописними відомостями про місцезнаходження двору Ізяслава та князівського палацу в Угорському. Певно, назви «Олмин двор» і «Подугорський двор» стосуються однієї місцевості, а заміна першої на другу пояснюється тим, що ім'я Олма кияни поступово забули. А гості з-під Угорських гір як і раніше зупинялися на дворі Олми*. В літопису є чітка вказівка, що 1015 р. саме до них йшов деревський князь Святослав, який утік від свого брата Святополка і мав намір перейти в Угорщину: «Святополк же съ оканьный и злый уби Святослава, послав ко горе Угорстей, бежащю ему в Угры»³². Отже, цілком очевидно, що там жили угорські купці або ж послы**. М. К. Каргер твердить, що під час складання Никоновського зводу (1073 р.) двір в Угорському називався ще Олминим, оскільки Никон Печерський вживав словосполучення «где ныне», «идеше есть ныне»³³, а до 1151 р.— Подугорським.

Виникає потреба точніше вивчити історичну обстановку на Русі під час князювання Аскольда. Однак це питання досить таки складне і, оскільки вимагає перегляду літописної хронології, має стати темою спеціального дослідження.

* Протягом XI—XII ст. з Угорщиною підтримувалися найтісніші контакти, зокрема відбувалися переговори, представники правлячих династій укладали шлюби і т. д. (В. Т. Пашуто. Древняя Русь и Венгрия.— Славяне и Русь. К 60-летию акад. Б. А. Рыбакова. М., 1968, стор. 347—350).

³² ПВЛ, ч. I, стор. 94.

** Гора під Києвом в давній Русі називалася виключно «горой Угорской», а Карпати — «горами Угорскими» чи просто «Горой» (ПСРЛ, т. II, стор. 77, 282, 300 та ін.). Очевидно, Святослава вбили не в Карпатах і не на шляху до них, а на горі Угорській в урочищі під Києвом.

³³ М. К. Каргер. К характеристике древнерусского летописца.— Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР, т. XI, М.—Л., 1955, стор. 70.

ВСУПЕРЕЧ ФАКТАМ

(Про ідейно-політичне обличчя В. П. Левинського)

О. Т. ЮРЧЕНКО

В останні роки в деяких наукових журналах і збірниках, в літературних щомісячниках час від часу стали з'являтися публікації окремих науковців, присвячені питанням історії прогресивної суспільно-політичної думки на західноукраїнських землях. В них знаходимо виклад поглядів і оцінок діяльності деяких громадсько-політичних діячів. В їх числі, і особливо, багато уваги приділено особі В. П. Левинського. Ряд публікацій спеціально присвячено висвітленню його життя, поглядів і діяльності.

Автори таких публікацій, виявляючи погане знання матеріалу і легковажне, ненаукове ставлення до його використання, всупереч фактам, пишуть про Левинського — цього переконаного і войовничого націоналіста — як про діяча, який «усе життя пропагував ідеї соціалізму»¹, який був одним «з кращих популяризаторів і пропагандистів марксизму-ленінізму на західноукраїнських землях»², який вивіряв

¹ С. М. Злупко. До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського.— «УІЖ», 1970, № 7, стор. 118.

² М. Ярослав Олексюк. Прапор боротьби.— «Жовтень», 1970, № 4, стор. 111.

«кожну свою думку із творами основоположників марксизму»³ і т. ін. і т. п. Особливо недоречні і фальшиві намагання деяких авторів зобразити Левинського як такого, що мав «тісні контакти» з В. І. Леніним, який нібито «високо оцінював» його праці тощо.

Є підстава вважати, що початок хибному висвітленню ідейно-політичного обличчя Левинського поклала стаття В. Маланчука і М. Волянюка «Мужественная позиция», опублікована в газеті «Правда України» від 19 квітня 1960 р.

Характерно, якщо до цього в публікаціях про Левинського давалися правильні загальні оцінки його, як людини, що пройшла складний шлях, проробивши еволюцію від українського соціал-демократа з табору дрібнобуржуазної Української соціал-демократичної партії (УСДП) Галичини до табору буржуазно-націоналістичної реакції⁴, як одного з діячів, що, прикриваючись мнимо революційними фразами, насправді вислуживалися перед націоналістичною буржуазією⁵, то пізніше в працях тих же авторів нічого крім похвалби на адресу Левинського не зустрічається.

Хто ж такий Левинський, як політичний діяч, які були насправді його суспільно-теоретичні погляди і переконання, як оцінювали його діяльність Ленін, комуністи і прогресивна преса того часу?

В. П. Левинський — активний діяч дрібнобуржуазної націоналістичної української соціал-демократичної партії (УСДП) Галичини. Його характерною рисою було те, що протягом усього свого політичного життя він всіляко пристосовувався «залежно від обставин», але завжди, за будь-яких умов націоналістичні ідеї були головним началом його громадсько-політичної діяльності. В молоді роки Левинський захопився ідеями соціалізму, марксизму. Проте сприймав і засвоював їх через призму реформістських поглядів так званого «австромарксизму» та його ідеологів — Ф. Адлера, О. Бауера, К. Реннера. Від них перейняв Левинський не тільки опортунізм, реформістське тлумачення соціалізму і марксизму, але й догми націоналізму. В. І. Ленін, характеризуючи націоналістичні теорії Бауера, зазначав, що то був «націоналізм очищений, витончений, абсолютний, аж до соціалізму»⁶. Ось такий націоналізм був характерний і для Левинського. У нього, як і у Бауера, лозунг «національної культури» проходить червоною ниткою, «національний характер» — головне, «національна справа» — над усе.

Левинський усе життя відстоював націоналістичні ідеї сепаратизму і федералізму в робітничому соціал-демократичному русі, активно пропагував «австрійський досвід» як приклад, як зразок для інших. «Могутній розвиток соціалістичного руху в цілій Австрії, серед всіх її народів... є незбитим доказом правильності розв'язання віденським з'їздом питання про форму політичної організації в державі національностей»⁷. Так писав Левинський в своїй книжці «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині», головний зміст і напрям якої полягає в обґрунтуванні дрібнобуржуазної ідеї «національного соціалізму», в проповіді націоналістичних ідей сепаратизму і федералізму

³ К. Г. Плаксюк. В. П. Левинський — пропагандист історичного матеріалізму на Західній Україні. — З історії філософії і соціології на Україні. Республіканський міжвідомчий збірник, К., 1968, стор. 111.

⁴ М. М. Олексюк. Розвиток філософської думки на західноукраїнських землях у 20—30 роках XX ст. — З історії філософської думки на Україні, К., 1963, стор. 188—189, 191.

⁵ С. Злупко. Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині (кінець XIX — початок XX століть), Львів, 1960, стор. 72.

⁶ В. І. Ленін. ПСС., т. 24, стор. 387.

⁷ В. П. Левинський. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині, К., 1914, стор. 114.

в робітничому русі, в організації робітничих соціал-демократичних партій в багатонаціональних державах.

Ігноруючи, а по об'єктивній суті, заперечуючи інтернаціональну основу пролетарської ідеології, перекидаючи висловлювання Маркса і Енгельса, Левинський в своїй книжці так обгрунтовував антинаукову формулу «національного соціалізму»: «Органічне прикладання думок, яким Маркс і Енгельс дали наукове обосновання,— до конкретних умов серед поодиноких народів, надає соціалізму кожної окремої нації специфічне забарвлення, специфічну фізіономію. Такий характер має кожний національний соціалізм. Німецький, французький, англійський, польський — се різні типи соціалізму із специфічною власною фізіономією». Констатуючи далі, що «український соціалізм в періоді, про котрий говоримо (мова йде про період до 1907 р.— О. Ю.) був цілком позбавлений власної фізіономії»⁸, Левинський присвятив свою працю розкриттю діяльності «національних соціалістів» з дрібнобуржуазної України: зї соціал-демократичної партії Галичини, які поставили собі за мету надати «українському соціалізму» його власну фізіономію*. Завдання українських соціал-демократів він вбачав в тому, щоб пробуджувати у галицьких робітників-українців «не тільки (а по суті — не стільки,— О. Ю.) класову, але й національну свідомість». Він з прихильністю пише про тих робітників, які «більш національно, як класово освідомлені»⁹.

Одним словом, у Левинського «націоналізм зїв соціалізм», як влучно одного разу висловилися катеринославські більшовики, тавруючи ганьбою націонал-опортуністів в рядах російської і міжнародної соціал-демократії.

Ревізіоністська формула «національного соціалізму», як і формула «національного комунізму», що її пропагують сучасні реформісти і націоналісти, базується на надприродному поєднанні двох непримиренних за своєю суттю явищ — буржуазного націоналізму і соціалізму. «Національний соціалізм», як і «національний комунізм» — це доведене до абсурду протиставлення специфічних особливостей розвитку тієї або іншої країни загальним закономірностям переходу різних країн від капіталізму до соціалізму. Спроби вигадування «соціалізмів» за національною ознакою не тільки не мають нічого спільного з марксизмом, але й одверто ворожі йому, бо марксистський соціалізм є явище інтер-національне за своєю природою. Ці спроби були і є засобом буржуазно-націоналістичної деформації соціалізму.

Всіляко пропагуючи гіркий досвід чеських сепаратистів, спираючись на нього, Левинський «обгрунтовував», сіяв, розпалював національний розбрат в соціал-демократичному русі Галичини. Разом з Ю. Бачинським, О. Темницьким та іншими діячами УСДП Галичини Левинський складав ядро націонал-сепаратистської опозиції в рядах цієї партії. Він повністю солідаризувався з вкрай войовничою позицією Бачинського, схвально говорячи, що останній поставив справу боротьби між українськими і польськими соціал-демократами в Галичині «на вістрію меча»¹⁰. Діяльність Левинського та інших лідерів цієї опозиції призвела до розколу УСДП на IV зїзді в грудні 1911 р.

⁸ В. П. Левинський. Назв. праця, стор. 64.

* Одну із своїх праць Левинський так і назвав «Початок українського соціалізму в Галичині», яка була видана в 1917 р. в Канаді (Торонто).

⁹ В. П. Левинський. Назв. праця, стор. 72, 92.

¹⁰ В. П. Левинський. Назв. праця, стор. 93. Тут мова йде про статтю Ю. Бачинського «Взаємні відносини соціал-демократичних партій української і польської, в східній Галичині», опубліковану в журналі «Наш голос», 1910, № 2, грудень, стор. 84—110, і потім видану окремою брошурою.

Ми спинилися дещо докладніше на книжці Левинського «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині», бо це був, так би мовити, основний і єдиний наукоподібний його твір. Решта його літературних праць — це невеличкі за обсягом, агітаційно-пропагандистські за змістом брошури та статті в газетах і журналах. Твір цей від початку й до кінця пройнятий націоналістичними ідеями. Відповідно він і оцінювався в радянській історіографії, зокрема, в останні роки. Так, Є. А. Шаблій зазначає, що книжка Левинського «Нарис розвитку робітничого руху в Галичині» написана «з буржуазно-націоналістичних позицій», що автор її «далекій від марксистського методу історичного дослідження... намагався довести закономірність існування і своєрідність вигаданого ним «українського марксизму» і т. д.¹¹ В. К. Осечинський також характеризує цю книжку Левинського як один з прикладів націоналістичного перекручення соціально-економічної історії України¹². П. Свіжинський справедливо відзначає, що в книжці, присвяченій історії розвитку робітничого руху в Галичині, Левинський, з властивою націоналістам зневажистію до всього російського, зовсім не згадує про той великий вплив, який справила на розвиток цього руху російська революція 1905—1907 років¹³.

І подив викликає поява в деяких публікаціях останніх років, присвячених Левинському, тверджень про те, що його «Нарис розвитку робітничого руху в Галичині» високо оцінив В. І. Ленін¹⁴, що ця книжка «відіграла позитивну роль»¹⁵. Якщо перший автор не наводить жодних доказів на підтвердження свого дивного твердження, зазначаючи, що це, мовляв, «відомо», то другий «пояснює» свій висновок тим, що цією працею Левинського «користувався В. І. Ленін». Про головне ж, що Ленін різко негативно оцінив цю книжку, він замовчує.

Відомо, що В. І. Ленін, ознайомившись з «Нарисами» Левинського і передмовою Юркевича до неї, писав в редакцію журналу «Дзвін»: «Я не говорив з Юркевичем, але мушу сказати, що проповіддю *відділення* українських робітників в окрему с.-д. організацію обурений глибоко»¹⁶. Ці слова Леніна історики іноді відносять тільки до передмови Юркевича, хоч насправді вони ще в більшій мірі, і насамперед, стосуються самої книги Левинського, яка дала авторові передмови ідеї і матеріал щодо проповіді сепаратизму в робітничому русі.

В. І. Ленін гостро критикував журнал «Дзвін», за його націоналістично-сепаратистський напрям, зазначаючи, що відчуження української демократії від великоруської «лежить по лінії всієї політики літераторської групи «Дзвону», яка проповідує *виділення* українських робітників в *окрему* національну організацію!»¹⁷. Редактором цього журналу в 1913—1914 рр. був Левинський. На його сторінках він вперше опублікував свій «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині»¹⁸.

¹¹ З історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні. — Республіканський міжвідомчий науковий збірник, К., 1966, стор. 40—41.

¹² Наукові записки Львівського державного університету імені Івана Франка, серія історична, т. XVII, 1949, вип. 4, стор. 23—40.

¹³ «Жовтень» 1951, стор. 118.

¹⁴ Мирослав Олексюк. Прапор боротьби, стор. 111.

¹⁵ С. М. Злупко. До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського, стор. 117. Деякі історики згадують книжку Левинського «Нарис розвитку робітничого руху в Галичині», як і інші його націоналістичні публікації, в плані позитивної характеристики його діяльності. (Див., зокрема, А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях, Львів, 1969, стор. 63).

¹⁶ В. І. Ленін про Україну, К., 1969, ч. I, стор. 543.

¹⁷ Там же, стор. 587.

¹⁸ «Дзвін», 1913, кн. VI—XII, 1914 — кн. I.

В листі до лівого українського соціал-демократа О. Лоли, в березні 1914 р., В. І. Ленін вказував на сепаратистські позиції Левинського. Лист Леніна не зберігся, але про цей факт відомо з листа-відповіді О. Лоли, який 10(23) березня 1914 р. писав Володимирі Іллічу: «Я цілком згодний з Вами, що Левинський і Юркевич знаходяться не тільки під впливом чеського сепаратизму, але й систематично його пропагують», і що «проти нього необхідно оголосити нещадну війну»¹⁹. Цей обмін думками відбувся навесні 1914 р., коли книжка Левинського саме вийшла в світ.

Нарешті про негативну оцінку В. І. Леніним книжки Левинського «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині» красномовно засвідчив сам автор її. У спогадах про Леніна, написаних в 1946 р. у Відні і опублікованих в 1968 р. українськими буржуазними націоналістами в США, Левинський розповідає, що під час побачення з Володимирем Іллічем у березні 1915 р. в Берні, Ленін зустрів його запитанням:

«— Что, Вы хотите делить рабочих?

Я,— розповідає Левинський,— зрозумів запитання і відповів йому, що національні організації пролетаріату — признана форма організації робітництва в Австрії і що вона в державі національностей має чималі успіхи. Розуміється, моя відповідь не задовольнила Леніна. Він був іншої думки і перечив мені».

Далі Левинський у свою чергу запитав Володимира Ілліча: «А що скажете про мою книжку «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині», яку я послав Вам до Кракова і яку Ви певно читали?

— Очень вредная книга! — була відповідь»²⁰.

У 1910 р. В. Левинський видав брошуру «Селянство і соціал-демократія» з додатком 16-ти аграрних програм соціал-демократичних партій Європи, в тому числі, меншовицької аграрної програми, прийнятої IV (Об'єднавчим) з'їздом РСДРП і проекту аграрної програми Леніна²¹. І ось це для деяких авторів виявляється достатнім, щоб зобразити Левинського як пропагандиста ленінських ідей з аграрного питання. Так, С. М. Злупко, зазначаючи, що згадана брошура Левинського займає «важливе місце в історії суспільної думки на Україні», пише, що в ній «дано історію проникнення ленінських ідей на Західну Україну»²². Це — вигадка, бо брошура Левинського не дає ані найменших підстав для такого твердження. Такою ж вигадкою є твердження цього автора про те, що, «аналізуючи аграрно-селянське питання в Росії, В. Левинський використав головним чином (? — О. Ю.) працю В. І. Леніна «Аграрна програма соціал-демократії в російській революції»²³. Насправді в основу свого «аналізу» Левинський поклав праці меншовика П. Маслова, які він цитує і думки якого він цілком поділяє.

Деякі автори наголошують на тому, що Левинський вперше переклав на українську мову і опублікував ленінський проект аграрної програми. Вони зображають це так, ніби Левинський спеціально це зробив для пропаганди ленінських ідей²⁴, замовчуючи, що ленінський

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 17, од. зб. 47746, арк. 3—4; О. Т. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України, К., 1970, стор. 411.

²⁰ В. Левинський, Мої спогади про В. І. Леніна.— «Вільна Україна» (США), 1968, № 58, стор. 40.

²¹ Володимир Левинський. Селянство і соціал-демократія. Додаток: аграрні програми соціалістичних партій, Львів, 1910.

²² «УІЖ», 1970, № 7, стор. 117.

²³ С. Злупко. У руслі ленінської думки.— «Ленінська молодь», 24 серпня 1969 р.

²⁴ Див. С. М. Злупко. До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського, стор. 117; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 167; А. Д. Ярошенко. Назв. праця, стор. 63; К а з и м и р П л а к с ю к. Життя

документ він опублікував останнім серед 16 аграрних програм соціал-демократичних партій Європи і опублікував для критики, для боротьби проти левинських ідей і поглядів в аграрно-селянському питанні. Щоправда, С. Злупко робить співчутливе застереження: «В. П. Левинський,— пише він,— не збагнув революційну суть левинської аграрної програми, але її опублікування на той час факт знаменний». Але справа не в тому, що Левинський ніби, помилявся, а в тому, що левинські ідеї з аграрного (як і національного) питання були ворожі йому як дрібнобуржуазному політику і ідеологу.

Виступаючи проти левинської критики меншовицької програми муніципалізації землі, Левинський одверто, з позицій буржуазного націоналіста писав, що ця критика «вказує на факт, як *сильно закорінені і розвинені великоруські централістичні намагання у російських соціал-демократів...* дивно чути наведений вище закид проти муніципалізації з уст російського соціал-демократа»²⁵.

Нічого дивного немає в тому, що дрібнобуржуазний націоналіст Левинський так різко негативно зреагував на левинську критику масловської меншовицької програми муніципалізації. Ця програма була повністю прийнята українськими соціал-демократами як Росії, так і Галичини, бо, як зазначав В. І. Ленін, «муніципалізація зміцнює федералізм і роздрібненість областей», а аргумент щодо централізму «висувається з метою викликати недовіря в соціал-демократичних партіях окремих національностей»²⁶. Але вражає, що всього цього не бачать автори згаданих публікацій. Всупереч фактам вони одвертого противника левізму зображують його прихильником і пропагандистом.

Багато перебільшень, ідеалізації, неправди є у висвітленні поглядів, позицій і діяльності Левинського в період першої світової війни. Так, С. Злупко, втрачаючи почуття міри, пише, що поведінка Левинського в роки війни «займає одну із найяскравіших сторінок його біографії і разом з тим у розвитку суспільної думки на Західній Україні»²⁷. Для такого висновку матеріали — факти і документи — не дають жодних підстав. Навпаки, вони свідчать, що лише з погляду ідейного ренегатства і політичного хамеліонства роки війни в біографії Левинського справді були однією з «найяскравіших» сторінок. Ці роки були роками його дальшого буржуазно-націоналістичного зрадництва, роками завзятої боротьби за буржуазні ідеї українського самостійництва. В своїх спогадах, написаних в 1934 р., Левинський заявив, що «сердечно» бажаючи поразки Росії у війні, «я був рішучим і одвертим українським самостійником». При цьому поразку Росії у війні Левинський уявляв собі не з позицій інтернаціоналізму, тобто не як наслідок перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську, а з позицій українського соціал-патріота, як перемогу одної сторони — німецько-австрійського імперіалізму. «Я одверто бажав собі погрому Росії,— писав він далі,— а цей погром, було для мене ясним, міг наступити тільки наслідком побіди центральних держав»²⁸.

С. Злупко читав ці спогади, він цитує їх, але пройшов повз цього факту, такого важливого для розуміння і оцінки «поведінки» Левинського в роки війни. В своєму захопленні особою Левинського він тен-

на олтар боротьби.— «Жовтень», 1969, № 3, стор. 128. М. Куліченко, В. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, К., 1971, стор. 21.

²⁵ Володимир Левинський. Селянство і соціал-демократія, стор. 53—54 (підкреслено автором книжки).

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 144.

²⁷ «УІЖ», 1970, № 7, стор. 117.

²⁸ Наукова бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. НТШ, інв. № 546, арк. 3.

денційно висвітлює факт надрукування статті Левинського «Україна і війна» у більшовицькому «Соціал-демократе» з приміткою В. І. Леніна до неї, замовчуючи основну критичну частину ленінської примітки²⁹. В ній, насамперед, зазначалося, що «стаття належить одному з визначних прихильників наряду «Дзвону», що з цим напрямом більшовики вели гостру полеміку, що незгоди з письменниками цього наряду у більшовиків залишаються. «Ми не визнаємо,— писав Ленін,— правильними тих поступок, що їх вони робили націоналізмові, ми вважаємо буржуазним націоналізмом ідею «культурно-національної автономії», ми не згодні з тим, що найкращим шляхом організації пролетаріату є роздроблення його по національних куріях, ми не поділяємо їх поглядів на різницю між «анаціональним», національним і інтернаціональним». Разом з тим, Ленін висловив надію, «що автор вміщеної статті та його друзі з подій європейської війни здобудуть належні уроки»³⁰.

В конкретній обстановці тих днів, коли в зв'язку з війною в міжнародній соціал-демократії відбувалося розмежування, розбрід і хитання, Ленін, який пильно стежив за цим процесом, природньо намагався притягти на бік революційної соціал-демократії ліві, інтернаціоналістичні елементи соціал-демократичних партій всіх країн, в тому числі і української соціал-демократії. Але в наші дні, коли ті процеси давним-давно закінчилися, коли історик-дослідник має змогу простежити всю складну ідейно-політичну еволюцію кожного з тих, хто тоді, на початку війни, хитнувся вліво,— обов'язком науковця в своїх оцінках таких явищ виходить зі всієї суми фактів політичної діяльності, ідейних позицій того чи іншого політичного діяча. На жаль, науковці — автори публікацій про Левинського — не виявили цього обов'язку.

Надії, висловлені Леніним щодо «українських діячів» типу Левинського, не виправдались. Продемонструвавши в статті «Україна і війна» свої начебто прогресивні позиції, відмежувавшись на словах від СВУ, Левинський незабаром виявив своє справжнє націоналістичне обличчя. Залишаючись на позиціях українського соціал-патріотизму він розірвав свої стосунки з групою лівих українських соціал-демократів, які групувалися навколо газети «Боротьба», що видавалася в Женеві (П. Дятлов, О. Лола, Л. Юркевич), виступив проти неї за її різку, викривальну критику і боротьбу проти соціал-шовінізму і соціал-патріотизму українських буржуазних націоналістів як з табору СВУ (Австрія), так і з табору «Української життя» (Росія). Левинський грубо перекручував погляди і позиції «Боротьби», звинувачуючи її в «російському патріотизмі». Один з тодішніх лівих українських соціал-демократів П. Дятлов у «Відкритому листі товаришеві Левинському» писав в липні 1915 р. з приводу його нападок на «Боротьбу»: «Будучи соціалістичним органом, вона бореться проти патріотизму і Петлюр, і Алексинського, і Вашого, і усякого іншого. При всім тим вона стоїть на позиції інтернаціонального соціалізму (єсть іще і така позиція, товаришу!), а не російської державності, як Вам здається і як то Ви говорите. Виступати проти царизму, не як проти режиму соціально-національного гніту, а як проти представника цілої Росії, це значило би перестати бути не тільки соціалістом, але й революціонером взагалі, навіть і демократом, а стати націонал-шовіністом... Ви називаєте те сьогодні реакційним, що вчора вважали за засіб боротьби з реакцією»³⁴. Ось як в ті дні один із справді лівих українських соціал-демо-

²⁹ «УІЖ», № 7, стор. 117; «Ленінська молодь», 24 серпня 1969 р.

³⁰ В. І. Ленін про Україну, ч. I, стор. 605.

³¹ Цит. за книгою: Д. Дорошенко. З історії української політичної думки за часів світової війни, Прага, 1936, стор. 63—64.

кратів оцінював позиції Левинського, називаючи його націонал-шовіністом.

Деякі автори публікацій про Левинського зображують його розрив з «Боротьбою» і Юркевичем як позитивну інтернаціоналістичну сторону його діяльності. Так, одні пояснюють це тим, ніби Юркевич «раптово став прихильником царату» і тому, мовляв, Левинський виступив проти нього і «Боротьби», «залишаючись на позиціях захисту інтересів пролетаріату»³². Інші, навпаки, пишуть ніби Левинський виступив проти Юркевича як одного із діячів СВУ³³. Але, і те і друге — вигадка. Юркевич, як і Левинський, і в період війни продовжував залишатися на позиціях чеського сепаратизму в питанні організації українського пролетаріату. Разом з тим, він, як і раніше, заперечував лозунг права націй на самовизначення, за що В. І. Ленін гостро критикував його. Що ж до позиції Юркевича і позиції видаваної ним «Боротьби» у відношенні до російського царизму, до російського та українського соціал-шовінізму, то вона була одверто ворожою. «Ми, українські соціал-демократи Росії повинні всю нашу енергію віддати на боротьбу з царатом і його прихвоснем українським міщанством», — заявляла «Боротьба»³⁴. Про ставлення Юркевича і «Боротьби» до СВУ сам Левинський у своїх спогадах писав, що він виступив проти «Боротьби» саме в зв'язку з її різкою боротьбою проти СВУ. Він зазначав, що, коли Юркевич «розгорнув мені план і напрям, в якому редагуватиме орган^{*}, мене просто напав жак... Все наше (тобто «національна справа» — О. Ю.) стояло на задньому плані». «Прочитавши ж, — пише далі Левинський, — в першому номері «Боротьби» статтю «Проти СВУ і Залізняка», я страшенно обурився на неї, зробив Юркевичеві докори та заявив, що співробітничати в газеті не буду»³⁵.

Порвавши з «Боротьбою», Левинський став відновлювати свої зв'язки з діячами як СВУ, так і тими, що близько стояли до цього союзу, співробітничали з ним (А. Жук, В. Темницький, Ю. Бачинський та ін.). Один з них — В. Темницький, повідомляючи про обурення серед цих діячів з гострих виступів «Боротьби» проти СВУ, зазначав: «Також Левинський написав до нас, що з «Боротьбою» нічого спільного не має і не хоче мати»³⁶.

Незабаром Левинський став працювати адміністратором в друкованому органі СВУ «La Revue Ukraïenne», який виходив в Лозанні. Відповідаючи на викриття «Боротьбою» СВУ як організації, члени якої «є цілком і ганебно залежні від австрійського правительства»³⁷, лозанський орган СВУ з одвертим цинізмом писав: «Австрія і «Союз» стали союзниками. Можливо, що він — навіть одержує субсидії від Австрії, але ми не бачимо нічого поганого в тому, коли один з союзників дає другому те, чого той не має для спільної боротьби»³⁸. Ось з ким був зв'язаний і на кого працював Левинський в Лозані. В спогадах він розповідає, яку платню одержував, наскільки (за добру його працю) хазяї збільшували її, скільки платив йому гонорару Андрій Жук —

³² «Ленінська молодь», 24 серпня 1969 р.

³³ В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, стор. 167; Казимир Плаксюк. Життя на оltар боротьби, стор. 129.

³⁴ «Боротьба», № 1, лютий 1915 р.; цит. за статтею: Андріан Гошовський. У боротьбі з СВУ і соціал-патріотами — «Український календар 1966» (Варшава), стор. 215.

^{*} Мова йде про видання газети «Боротьба».

³⁵ Наукова бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. НТШ, інв. № 546, арк. 17.

³⁶ Цит. за згаданою кн. Д. Дорошенка, стор. 58. Тоді ж про це повідомляв Юркевича з Відня П. Дятлов, там же, стор. 62.

³⁷ «Боротьба», № 1, лютий, 1915 р.

³⁸ Цит. за статтею Андріан Гошовський. Назв. праця, стор. 216.

один із засновників і лідерів СВУ. Пояснення Левинського, що, мовляв, до праці в органі СВУ був змушений «матеріальним становищем», розраховане на дуже наївних людей. Насправді ідейна людина ніколи, ні за яких обставин не піде працювати до ідейного противника.

В світлі цих фактів не випадковим було запитання, яким В. І. Ленін зустрів Левинського під час побачення в Лозанні у травні 1916 р. «Що, Ви на службі СВУ»³⁹.

Деякі автори публікацій про Левинського наголошують на його зустрічах з Леніним, широко цитують його спогади про це, не даючи собі ради розібратися в цьому питанні. Дехто з них в надмірному захопленні цим сюжетом вдається до вигадок аби довести «зближення» Левинського з більшовиками, особливо, з Леніним. «В. Левинський все більше зближається з більшовиками-емігрантами з Швейцарії, незабаром зустрічається особисто з Володимиром Іллічем Леніним. Ця хвилююча подія відбулася поблизу Лозанни — на віллі «Бельведер». Про це є свідчення в адресній книзі ЦК РСДРП, яку за дорученням В. І. Леніна вела Н. К. Крупська»⁴⁰. Так, пише К. Плаксюк, штучно роблячи із цієї зустрічі «хвилюючу подію»*, перекируючи факти.

По-перше, ніяких свідчень, навіть в спогадах самого Левинського, немає про те, що він, приїхавши до Швейцарії, «все більше зближається з більшовиками-емігрантами». Якщо в спогадах і трапляються відомості про зустрічі Левинського з російськими соціал-демократами, то це були зустрічі з меншовиками — Аксельродом, Мартовим, Семковським, Рязановим. Із більшовиків він зустрічався і листувався тільки з Г. Зінов'євим.

По-друге, зустріч з Леніним в Лозанні, за свідченням самого Левинського⁴¹, відбулася не у нього на віллі «Бельведер», де він мешкав, а на квартирі члена лозанської секції більшовиків Л. С. Ривліна. Посилання на адресну книгу ЦК РСДРП, в якій значиться лозанська адреса Левинського, в даному разі, ні до чого. Якщо Левинський категорично стверджує, що мав всього дві зустрічі з Леніним, то С. Злупко здається це замало. Він пише, що «вони зустрічалися більше разів, ніж це відзначено у спогадах»⁴².

Отже, факти і документи наочно свідчать, що в роки першої світової війни Левинський стояв на позиціях українського націонал-патріотизму, поділяв погляди буржуазно-націоналістичної УСДП Галичини, підтримував тісні зв'язки з її діячами. Він був одним із тих псевдоінтернаціоналістів, хто, за влучною характеристикою В. І. Леніна, вважав, що «не обов'язкова єдність, але не обов'язковий і розкол з тими, хто перейшов на сторону буржуазії...»⁴³. І під час війни Левинський продовжував відстоювати позиції чеського сепаратизму в питанні організації робітничого соціал-демократичного руху. В одному з своїх листів у березні 1915 р. він заявляв: «Я не зраджую принципово нац. організації пролетаріату, до которого я дійшов на підставі досвіду австрій-

³⁹ «Вільна Україна» (США), 1968, № 58, стор. 41.

⁴⁰ «Жовтень», 1969, № 3, стор. 129.

* Наскільки в дійсності була «хвилюючою подією» ця остання зустріч із Леніним, свідчать такі рядки зі спогадів Левинського: «Хоч я попрощався з Леніним останньо якнайкраще, все ж таки при найближчій після цього зустрічі з Зінов'євим, помітив у нього певний холод у відношенні до мене. Це й було причиною, що я перестав йому писати». — «Вільна Україна» (США), 1968, № 58, стор. 43.

⁴¹ «Вільна Україна» (США), 1968, № 58, стор. 40.

⁴² «Ленінська молодь», 24 серпня 1969 р.

⁴³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 165.

ської дійсності... Думаю, що перед будучою Росією стоїть перспектива сучасної Австрії до деталей»⁴⁴.

І не випадковим є те, що подальша ідейно-політична еволюція Левинського пішла не шляхом подолання націоналістичного світогляду і переходу на марксистсько-ленінські позиції в питаннях соціалістичної революції, соціального, а отже і національного визволення українського народу, а шляхом невизнання Жовтневої революції як революції пролетарської, шляхом підтримки української буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Лютневу буржуазно-демократичну революцію в Росії Левинський, як і всі інші українські буржуазні націоналісти, зустрів не як початок закономірного процесу переростання її в революцію соціалістичну, а як подію, що мала привести до розгортання на Україні «національної революції», до створення буржуазно-демократичної національної державності. «Я очікував,— писав він згодом в спогадах,— що наслідком погрому Росії у світовій війні прийде в ній до загальної революції, а на Україні — до національної, в якій вона скине кайдани своєї неволі»⁴⁵. Ці сподівання відбилися в його статтях того часу, друкованих в органі Української соціал-демократичної партії Канади — газеті «Робочий народ». Із статті в статтю всі питання розвитку революції від Лютого до Жовтня Левинський розглядав і оцінював з погляду вирішення завдань «української справи». Ціла серія його статей так і називається: «Українська справа під теперішню хвилю»^{*}.

Коли, після перемоги Великого Жовтня, хвиля соціалістичної революції змела з української землі не тільки владу російської великодержавної буржуазії, але й владу української буржуазії, що на якийсь час прийшла їй на зміну,— Левинський виступив проти соціалістичної революції і Радянської влади, проти більшовицької партії і В. І. Леніна, став завзятим прибічником української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. «Ситуація змінилася, коли Ленін при допомозі поневолених народів Росії, а в першій мірі українців, дійшов до влади в ній»,— писав він згодом про ті дні⁴⁶. Боротьбу українських трудящих мас під керівництвом більшовиків України за здійснення ленінських декретів Великого Жовтня, за розгром контрреволюційної Центральної Ради, яка протидіяла цим прагненням трудящих, Левинський зображував як «війну Советської Росії проти Української Народної Республіки», як війну «із завоювницькою метою»⁴⁷. Таким чином, в наклепництві проти цитаделі пролетарської революції він йшов далі голови уряду цієї буржуазної республіки В. Винниченка, який в ті ж дні писав, що то була справді війна, але не Радянської Росії проти України, а війна української Центральної Ради «з власними народними масами»⁴⁸. Звідси бачимо, наскільки фальшивими були вітання Левинського щодо Жовтневої революції і її вождя В. І. Леніна, про що з такою легковажністю пише К. Плаксюк, цитуючи одну із його хамелеонських статей⁴⁹.

⁴⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 1619, арк. 5—6; Олександр Юрченко. Ліві з УСДРП.— «Вітчизна», 1970, № 10, стор. 170.

⁴⁵ Наукова бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. НТШ, інв. 546, арк. 3.

^{*} Про це досить докладно розповів нещодавно П. Кравчук в статті «Пропагандист соціалістичних ідей (До 90-річчя з дня народження Володимира Левинського).— «Життя і слово» (Канада), 26 жовтня 1970 р., стор. 20—22.

⁴⁶ «Вільна Україна» (США), 1968, № 59, стор. 44.

⁴⁷ В. Левинський. Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи, Київ—Відень, 1920, стор. 142.

⁴⁸ В. Винниченко. Відродження нації, ч. II, Київ—Відень, 1920, стор. 151.

⁴⁹ «Жовтень», 1969, № 3, стор. 130.

Наприкінці 1918 р. Левинський переїхав із Швейцарії до Австрії (Відень). «Коли в жовтні 1918 р. вибухнула у Відні революція і сформувався там соціалістичний уряд, я повернув до Відня»,— писав він згодом⁵⁰. Ось про який соціалізм мріяв Левинський. Для нього австрійський буржуазний уряд, очолюваний К. Реннером, був «соціалістичним урядом». Оселившись у Відні, він незабаром увійшов в створену В. Винниченком закордонну групу націоналістичної УКП («Української комуністичної партії»), стан редактором друкованого органу цієї групи — щотижневика «Нова доба». З цього часу, за словами Левинського, «Нова доба» «взяла як найгостріший курс проти більшовицької Росії та її української політики»⁵¹.

В ці роки Левинський виступив з цілим рядом різко антирадянських статей і брошур таких як: «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи», «Єдина неділима Советська Росія», «Чи Великоросія без України може економічно існувати?» та багато інших. Вже самі назви цих писань досить виразно промовляють про їхню спрямованість. Наприклад, в брошурі «Єдина неділима Советська Росія», перевернувши зміст резолюції IV Всеукраїнського з'їзду Рад про державні відносини між УРСР і РРФСР, Левинський характеризує національну політику більшовицької партії як «єдинонеділимство», як «шовінізм».

Незважаючи на таке націоналістичне спрямування зазначеної брошури Левинського, С. Злупко з крайньою легковажністю згадує її в переліку інших подібних літературних вправ Левинського, зазначаючи, що в них він ніби «дав глибокий аналіз тогочасної епохи та проводив соціалістичні ідеї.. пропагував соціалістичний світогляд»⁵². В зв'язку з цим варто нагадати, що вже в ті роки подібним писанням Левинського давалась належна, справедлива оцінка, викривалось їх буржуазно-націоналістичне спрямування*.

Коли «Нова доба» безславно закінчила в 1922 р. свою бурхливу антирадянську і антикомуністичну діяльність, Левинський робить новий поворот в своєму політичному хамелеонстві. Він «зближується» з прогресивними західноукраїнськими діячами, починає активно співробітничати у видаваних ними журналах — «Культура», «Нові шляхи» та ін. Деякі науковці в своїх публікаціях особливо наголошують на співробітництві Левинського у цих журналах, високо оцінюючи його статті, вміщені в їхніх сторінках, ставлячи автора їх в один ряд з такими пролетарськими письменниками-комуністами, як С. Тудор, Я. Галан, В. Бобинський, О. Гаврилюк, П. Козланюк⁵³.

Ось що сам Левинський писав про своє «співробітництво» в журналах «Культура», «Нові шляхи» та ін.: «Розкладову роботу проти ідеології ленінізму і національної політики московських більшовиків на Радянській Україні вів я у згаданих журналах, особливо в «Нових шляхах», з усім розмислом, планом і систематично... Ні в одній із статей своїх, міщених у згаданих журналах, не суперечив я своїм давнішим поглядам. Навпаки, був із ними в повній згоді і пропагував їх у одвертій або маскованій формі..., моя публіцистична діяльність у вищезгаданих журналах стрічалася в українській пресі з гострою кри-

⁵⁰ Наукова бібліотека АН УРСР у Львові, відділ рукописів, ф. НТШ, інв. № 546, арк. 35.

⁵¹ Володимир Левинський. Ілюзії і дійсність.— «За Україну», Львів, 1 жовтня 1933, № 1—2.

⁵² «УІЖ», 1970, № 7, стор. 118.

* Див., зокрема, післямову «Від перекладача» П. Дятлова до кн.: Н. Ленін. Держава і революція. Переклад П. Дятлова, Відень, 1920, стор. 112.

⁵³ К. Плаксюк. Життя на олтар боротьби, стор. 130. Про це ж наголошується в статтях К. Г. Плаксюка та С. Л. Ступницького, надрукованих в збірнику з історії філософії та соціології на Україні, К., 1968, стор. 107, 125—126.

ДО ВСЕСОЮЗНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПРО ДОСВІД НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ, ФАБРИК І ЗАВОДІВ, КОЛГОСПІВ І РАДГОСПІВ СРСР»

Інтерв'ю з заступником голови оргкомітету по проведенню Всесоюзної конференції,
директором Інституту історії АН УРСР академіком АН УРСР А. Д. Скабою

У зв'язку з проведенням у травні 1972 р. в Києві Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» співробітник «Українського історичного журналу» звернувся до А. Д. Скаби з кількома запитаннями. Нижче публікуються запитання і відповіді.

З а п и т а н н я. *Яка мета проведення Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»?*

В і д п о в і д ь. Така конференція за повоєнний період проводиться вперше. Для участі в ній запрошено близько 500 чол. з усіх союзних і автономних республік, країв і областей. Серед них — наукові працівники, викладачі вищих учбових закладів, вчителі, працівники архівів, культосвітніх закладів, видавництв, любителі-краєзнавці. В роботі конференції візьмуть участь також працівники партійних і радянських органів, профспілок і комсомолу. Про інтерес до конференції свідчить хоча б той факт, що Оргкомітет одержав більше 300 пропозицій виступити з доповіддю чи повідомленням. Необхідність конференції, яка має узагальнити набутий досвід наукової розробки та популяризації історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, не потребує доведення. Історико-краєзнавча робота має свої особливості. Методика її ще недостатньо розроблена. Ось чому узагальнення досвіду, розробка науково-обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на дальше піднесення наукового рівня краєзнавчих досліджень, має велике значення.

Конференція проводиться Інститутом історії СРСР АН СРСР та Інститутом історії АН Української РСР у травні 1972 року. Рішення про її проведення ухвалила Президія АН СРСР. Вибір Києва як місця конференції — не випадковий. В нашій республіці за останні 10—15 років досягнуті певні успіхи в розвитку краєзнавства, зокрема історичного. Рік у рік зростає видання історико-краєзнавчої літератури. Досить сказати, що на Україні лише протягом 1966—1971 рр. опубліковано 197 окремих нарисів історії міст і сіл, 38 — історії фабрик і заводів. Цього року заплановано видати ще 27 нарисів історії міст і сіл, 9 — фабрик і заводів, 13 — колгоспів і радгоспів. Їх загальний тираж перевищить 900 тис. примірників. Крім того, ряд збірок документів присвячено історії окремих підприємств і колгоспів.

Найбільшою історико-краєзнавчою працею, яка за своїм обсягом не має прецеденту у вітчизняній і зарубіжній історіографії, є 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». Вперше вирішується завдання дослідження історії всіх міст і значної частини селищ міського типу та сіл республіки. Загалом у виданні буде вміщено близько 1500 нарисів.

Історія більшості населених пунктів у науковому плані розробляється вперше. Обсяг цієї багатотомної праці становитиме майже 2500 друк. аркушів.

Характерною рисою розвитку історичного краєзнавства на сучасному етапі є надзвичайно широка й активна участь громадськості. З ініціативи трудящих повсюдно — в містах і селах, на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах — створюються музеї, які справедливо називають народними. Цей справді всенародний рух постійно дістає велику допомогу з боку партійних і радянських органів, профспілок. Якщо на початку 60-х років міських і сільських музеїв і музейних кімнат було три-чотири десятки, то нині їх вже близько 2300. Крім краєзнавчих, у багатьох містах і селах створено літературні та художні музеї, кімнати В. І. Леніна. В діяльності цих закладів бере участь великий актив — учасники революційного руху, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, ветерани праці, виробничники та інтелігенція. Кілька сот музеїв відкрито на підприємствах, у колгоспах і радгоспах, більше 15 тис. — у школах. Тут зібрано величезні скарби — речові й документальні матеріали, фотографії тощо. Лише в міських і сільських народних музеях зберігається 1270 тис. пам'яток минулої та сучасної матеріальної і духовної культури нашого народу. Народні музеї ведуть велику культосвітню й виховну роботу. Досить сказати, що лише протягом минулого року їх відвідало загалом майже 6 млн. чоловік. Активісти провели 104 тис. екскурсій, організували близько 20 тис. зустрічей із знатними людьми, прочитали 32 тис. лекцій.

Останніми роками історичне краєзнавство посіло важливе місце в роботі бібліотек. Державна історична бібліотека УРСР спільно з науковими, обласними і районними бібліотеками створили ґрунтовну наукову історико-краєзнавчу бібліографічну базу. В краєзнавчих картотеках налічується понад 1 млн. карток, в тому числі близько 750 тис. — у топографічній частині, де зафіксовані різні відомості з історії окремих населених пунктів. В бібліотеках створені краєзнавчі відділи й кутки, постійно влаштовуються виставки краєзнавчої літератури, її обговорення. Працівники сільських бібліотек спільно з активом народних музеїв і школярами збирають і систематизують відомості з історії рідних сіл, ведуть їх літопис.

Для виявлення історичних відомостей про населені пункти багато зроблено архівами республіки. Так, державні архіви переглянули й розписали посторінково справи сотень документальних фондів, склавши неоціненні за своїм значенням картотеки, що також налічують більше 1 млн. карток з матеріалами про життя міст і сіл республіки в минулому і в радянський час. Фонди державних архівів поповнилися фотокопіями та мікрофільмокопіями документів з інших архівів Радянського Союзу, а також Польщі й Чехословаччини.

Історичне краєзнавство відіграє величезну роль у комуністичному вихованні трудящих, насамперед — молоді, на революційних, трудових і бойових традиціях. Історико-краєзнавчі праці, зокрема, томи «Історії міст і сіл Української РСР», ніколи не залежуються на полицях книжкових магазинів, що свідчить про великий інтерес широкого читача до таких видань. Про це ж говорять і численні листи, що надходять від трудящих. Зокрема, багато відгуків одержано на багатотомну історію міст і сіл. Позитивно оцінюючи це видання, майже всі автори листів ставлять питання про необхідність дальшого дослідження історії всіх без винятку населених пунктів.

Вивчити й узагальнити всю цю багатогранну за своїми формами й змістом історико-краєзнавчу роботу, зробити досвід, набутий у цій

справі в інших республіках Радянського Союзу, надбанням сотень тисяч науковців, культосвітніх працівників та ентузіастів України, які працюють на благородній ниві історичного краєзнавства,— таке завдання конференції. Напевно, для кращої організації цієї важливої справи доцільно створити якийсь єдиний координаційний центр і спеціальний друкований орган.

З а п и т а н н я. *Розкажіть, будь-ласка, докладніше про багатотомну «Історію міст і сіл Української РСР» та участь Інституту історії АН УРСР у її створенні.*

В і д п о в і д ь. Вивчення досвіду написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» займе значне місце в роботі конференції. Адже це — найгрунтовніша праця в галузі історичного краєзнавства. Ось чому не лише зміст цього унікального видання, а й організація такої роботи становить інтерес як для науковців, так і для всіх, хто працює над цією проблематикою.

Як відомо, ідею створення історії міст і сіл висунула громадськість республіки. При цьому були висловлені численні побажання, щоб у її написанні взяли участь широкі кола трудящих. Йдучи назустріч цій ініціативі і враховуючи велике пізнавальне й виховне значення такої праці, ЦК КП України в травні 1962 р. прийняв відповідну постанову. У збирання матеріалів, написання нарисів і довідок загалом включилося більше 100 тис. чол. В областях керівництво цією роботою здійснюють редколегії томів. Головну редколегію очолює заступник Голови Ради Міністрів УРСР, доктор історичних наук П. Т. Тронько. Науково-методичне керівництво роботою авторів покладено на Інститут історії АН УРСР.

Наукові співробітники інституту і, передусім, працівники спеціально організованого відділу історії міст і сіл подали авторам — учасникам створення цієї багатотомної праці дійову допомогу в написанні нарисів і довідок. Були розроблені науково-методичні настанови щодо опрацювання й використання джерел, структури нарисів, визначалося коло питань, що мали висвітлюватися. В усіх 25 областях для авторів було проведено семінари. Але найефективнішою виявилася індивідуальна робота — консультації та рецензування текстів. За кожним співробітником відділу було закріплено певні томи. Це не тільки підвищило відповідальність науковців, а й дало їм змогу глибше й ґрунтовніше вивчити джерела, а отже підвищити рівень і ефективність допомоги авторам.

З 1964 р. вже можна було приступати до обговорення спочатку окремих розділів, а далі — й цілих томів видання. В обговоренні брали участь члени редколегій та провідні автори. Про обсяг цієї роботи можна скласти уявлення за таким хоча б фактом: рукописи томів, кожний з яких містив 100—1300 авт. аркушів, обговорювався, як правило, два, три і більше разів. На окремі нариси, які потребували доопрацювання, давалися докладні посторінкові зауваження та узагальнюючі рецензії, поради щодо використання додаткових джерел. На кожний том складалися розгорнуті висновки з докладним аналізом типових недоліків і рекомендаціями, як їх усунути. Крім того, в областях проводилися авторські наради.

В процесі роботи відділ неодноразово входив до Головної редколегії з пропозиціями про шляхи поліпшення організації справи на місцях. Так, було рекомендовано створити при редколегіях науково-редакційні та консультаційні групи з кваліфікованих істориків, економістів, літераторів та інших спеціалістів. З ініціативи відділу Державна історична бібліотека УРСР підготувала і видала список найважливіших бібліографічних джерел, перелік дисертацій з історії, економіки й культури,

анотований покажчик статистичних видань, до якого увійшло майже 2 тис. назв. Львівська наукова бібліотека АН УРСР склала список найважливіших іншомовних праць з історії, в яких є важливі відомості про міста й села України. Науковці читають і вже відредаговані нариси, гранки, верстки. Все це сприяє успішному вирішенню складного завдання — створення «Історії міст і сіл Української РСР».

З а п и т а н н я. Коли планується завершити видання цієї праці?

В і д п о в і д ь. Найближчим часом редколегії та авторські колективи, що працюють над останніми чотирма томами (Житомирська, Сумська, Тернопільська та Кримська області) мають завершити свою роботу. Ці томи вже обговорювалися в Інституті, а тепер з допомогою науковців відділу реалізуються зауваження та поради.

Слід відмітити велику роботу наших колег із «УРЕ», бо науково-редакційну підготовку і видання «Історії міст і сіл Української РСР» здійснює Головна редакція «Української Радянської Енциклопедії», в складі якої з кінця 1964 р. діє спеціальна редакція історії міст і сіл. На долю цього колективу припало чимале навантаження, оскільки більшість авторів не має необхідного досвіду наукової роботи. Тому майже кожний нарис потребує більшої чи меншої доробки, поліпшення структури, підвищення наукового й літературного рівня викладу, перевірки правильності використання джерел, опрацювання ілюстративного матеріалу тощо. Всі ці ускладнення і труднощі редакція успішно долає. Про це свідчить той факт, що з 1967 р. вже вийшло 18 томів, ще один — у процесі виробництва, три — редагуються. На кінець наступного року видання має бути завершене.

З а п и т а н н я. Як відомо, свого часу до написання історії фабрик і заводів з ініціативи О. М. Горького було залучено широку громадськість. Чи використовується в роботі над «Історією міст і сіл Української РСР» цей досвід?

В і д п о в і д ь. Перш за все, історія фабрик і заводів, ініціатором створення якої виступив О. М. Горький, та «Історія міст і сіл Української РСР» ґрунтуються на спільній основі — громадськості належить вирішальна роль у написанні цих праць. Горький підкреслював, що робітники, які створили завод, мають і написати його історію, тобто історію своєї роботи. Історія міст і сіл нашої республіки також пишеться самими трудящими — творцями всіх тих матеріальних і культурних цінностей, якими славні наші міста й села. «Історія міст і сіл Української РСР» продовжує і розвиває ідею авторства громадськості. Для цього нині є незрівнянно сприятливіші умови, ніж 40 років тому, багато підвищився загальноосвітній і культурний рівень трудящих, зросли їх духовні запити, зокрема інтерес до історії. Великий крок уперед зробила історична наука. Все це визначило й значно ширший розмах колективної творчості мас. На мою думку, набутий досвід має бути використаний і надалі. Настав час створити силами громадськості багатотомну історію фабрик і заводів, бо почата з ініціативи О. М. Горького робота цього плану ще не доведена до кінця. Те, що з різних причин не було здійснене в 30-х роках, під силу зробити тепер.

На закінчення хочеться висловити впевненість у тому, що конференція стане важливим фактором дальшого розгортання історико-краєзнавчої роботи на Україні та в інших братніх республіках Радянського Союзу, 50-річчя утворення якого минає цього року.

Всім, хто працював над створенням багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» буде дуже приємно, якщо їх досвідом зможуть скористатися в братніх республіках, так само як ми черпатимемо для себе все краще з набутого там. Наша конференція присвячується 50-річчю утворення СРСР і за самою своєю суттю якнайтісніше зв'язана з цією подією.

Замітки

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946—1950 рр.)

О. М. КИСІЛЕВСЬКИЙ

Перша післявоєнна п'ятирічка — це роки героїчної праці радянських людей, які з надзвичайною наполегливістю і самовідданістю взялися за відбудову народного господарства країни, зруйнованого ворогом.

Важливим засобом мобілізації трудящих на здійснення планів п'ятирічки, розвитку їх творчої ініціативи, формування соціалістичного колективізму було соціалістичне змагання, розгортанню якого наша партія завжди надавала великого значення.

Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін підкреслював, що для успішного виконання господарських планів «треба вміти викликати і змагання і самодіяльність мас для того, щоб вони негайно взялися за діло»¹. Володимир Ілліч сформулював основні принципи соціалістичного змагання: гласність, порівняння результатів, можливість широкого практичного застосування передового досвіду, товариська взаємодопомога.

Пристаючи до післявоєнної відбудови народного господарства і керуючись ленінськими настановами, Комуністична партія підкреслювала необхідність «забезпечити всемірне залучення робітників, селян і інтелігенції до справи здійснення п'ятирічного плану на основі соціалістичного змагання»², посилення партійного керівництва цією важливою справою.

Це стосувалося й залізничного транспорту, що його В. І. Ленін визначав як одну з найголовніших баз усієї радянської економіки³. ЦК КП(б)У приділяв неослабну увагу вдосконаленню керівництва соцзмаганням на сталевих магістралях республіки, на яких трудилася півмільйонна армія залізничників. 1946 р., наприклад, ЦК КП(б)У обговорив питання про керівництво партійних, профспілкових і господарських організацій соціалістичним змаганням на Південній залізниці і про виконання взятих зобов'язань у всесоюзному соціалістичному змаганні, про керівництво соціалістичним змаганням на ст. Основа, про поліпшення винахідництва, раціоналізації і впровадження передових методів праці на залізницях України та ін. І в наступні роки п'ятирічки Центральний Комітет Компартії України обговорював питання дальшого поліпшення ке-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 399.

² Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр., К., 1946, стор. 77.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 122.

рівництва соцзмаганням на залізницях республіки, вимагаючи від парт-організацій добиватися дедалі більшого розмаху його, виконання і перевиконання зобов'язань⁴.

Із закликом розгорнути змагання за дострокове завершення четвертої п'ятирічки на залізничному транспорті виступив колектив Північно-Донецької магістралі⁵. Цей почин підтримали колективи всіх залізниць республіки. Першими підхопили його працівники Південно-Донецької, Південної, Південно-Західної залізниць⁶, колективи багатьох станцій, депо, заводів та інших підприємств галузі.

Звернення працівників Північно-Донецької магістралі обговорювали на засіданнях бюро, парткомів, на зборах первинних парторганізацій і загальних зборах трудящих, накреслювали заходи щодо розгортання соціалістичного змагання. На засіданні бюро Слов'янського міськкому КП(б)У Донецької області у червні 1946 р., наприклад, було розглянуто заходи дальшого поліпшення роботи Слов'янського вузла⁷.

Обговорення в партійних організаціях звернення працівників Північно-Донецької магістралі свідчило про правильне розуміння комуністами важливості якнайшвидшої відбудови транспорту, який має важливе значення для розвитку народного господарства країни.

У змаганні за дострокове виконання п'ятирічного плану виникали нові почини, народжені творчістю трудящих і підтримані парторганізаціями. Незабаром змагання охопило працівників усіх залізничних професій. В авангарді йшли машиністи. Заспівувачами серед них були машиністи О. Алексєєв (Придніпровська залізниця), Г. Шумилов (Північно-Донецька), В. Даниленко (Південна) та ін.

Кожна цінна ініціатива в колективах залізничників ставала здобутком усіх працівників магістралі. Це було результатом організаційно-політичної роботи парторганізацій. Коли, наприклад, машиніст депо Нижньодніпровськ-Вузол О. Алексєєв зобов'язався достроково виконати п'ятирічку, бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У вивчило і схвалило методи його роботи і зобов'язало партійні організації добиватися впровадження їх у кожному депо залізниці⁸. На засіданні Куп'янського міськкому КП(б)У Харківської області обговорювали соціалістичні зобов'язання машиністів М. Ковшара й І. Осипова і визнали методи їх роботи кращими, розробили заходи щодо поширення їх серед залізничників різних професій⁹.

Наведені приклади свідчать, що парторганізації оперативно реагували на народжувані в масах почини і, своєчасно підтримуючи їх, сприяли тим самим широкому впровадженню передових прийомів праці.

Не відставали від машиністів і працівники інших спеціальностей транспорту. Колектив ст. Довжанська Північно-Донецької залізниці налагодив ритмічну роботу, здійснюючи вантаження рівномірно вдень і вночі¹⁰. Почин довжанців підтримали трудівники магістралей Південно-Західного округу залізниць, які зобов'язалися добитися цілодобової

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 144, од. зб. 432, арк. 67; од. зб. 343, арк. 16; оп. 31, од. зб. 334, арк. 15; оп. 145, од. зб. 761, арк. 187.

⁵ І. В. Ковалев. Железнодорожный транспорт в новой пятилетке, М., 1946, стор. 107.

⁶ «Радянська Донеччина», 30 травня 1946 р.; «Гудок», 31 травня 1946 р.; Архів Управління Південно-Західної залізниці, ф. 3, оп. 1, спр. 34, арк. 19 зв.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 52, од. зб. 529, арк. 184 зв.

⁸ «Сталинская магистраль» (орган управління і Дорпрофспілки Придніпровської залізниці), 29 червня 1946 р.

⁹ «Правда Украины», 10 липня 1946 р.; «Гудок», 10 липня 1946 р.

¹⁰ І. В. Ковалев. Назв. праця, стор. 114.

ритмічної роботи і в першу половину доби забезпечити виконання близько 40% плану вантажної роботи¹¹.

Трудовники столичної магістралі звернулися до працівників вокзалів країни із закликом розгорнути соціалістичне змагання за високу культуру обслуговування пасажирів, взяли на себе підвищені зобов'язання¹². Почин киян підхопили парторганізації Вінницької, Південної¹³ та інших магістралей України.

Серед будівельників-залізничників високими показниками в роботі відзначився київський муляр І. Рахманін, який 30 січня 1946 р. разом з бригадою уклав за зміну 154 100 цеглин, значно перевиконавши норму. За методом І. Рахманіна стали працювати будівельники на Південній залізниці та інших магістралях¹⁴.

У листопаді 1947 р. ленінградці звернулися з закликом розгорнути всесоюзне змагання за виконання п'ятирічки за чотири роки¹⁵. Парторганізації залізничного транспорту повсюдно провели мітинги, учасники яких схвалювали патріотичний почин ленінградців і брали на себе конкретні зобов'язання. Працівники ст. Вечірній Кут Придніпровської магістралі, наприклад, зобов'язалися завершити п'ятирічний план вантаження руди за 4 роки¹⁶. Виконати п'ятирічку в 1949 р. вирішили паровозники Ніжинського, Лубенського, Дарницького депо Південно-Західної залізниці¹⁷ та ін.

Дальший розвиток соцзмагання в країні ознаменований почином передових підприємств Москви та інших міст РРФСР, які закликали добиватися надпланових нагромаджень, економити сировину, працювати рентабельно. Комуністи-залізничники Української РСР запроваджували на транспорті суворий режим економії, розгорнули ефективну боротьбу за рентабельність, госпрозрахунок. Машиніст депо Красний Лиман Г. С. Шумилов, наприклад, завдяки кращій організації праці, добився збільшення середньодобового пробігу локомотива, проведення великовагових поїздів. За 4 роки паровоз Шумилова пробіг понад 412 тис. км. За цей період бригада заощадила державі понад 2300 т палива, 400 тис. крб.¹⁸

Машиністи Південної залізниці дали слово зберегти протягом 1949 р. близько 110 тис. т палива. Зобов'язання вони перевиконали — зекономили 190 тис. тонн. Машиністи Одеської магістралі обіцяли зберегти протягом 1950 р. 4800 т палива, а вже до травня зекономили 6 тис. тонн¹⁹.

Поліпшенню економічних показників роботи залізниць сприяв рух машиністів-п'ятисотників, який розгорнувся на магістралях країни на початку 1949 р. за почином россошанських паровозників — добиватися 500 км пробігу локомотива на добу. Цей рух набрав широкого розмаху в республіці. На кінець 1949 р. 60% машиністів Південної магістралі робили на своїх локомотивах пробіги по 500 і більше кілометрів на добу²⁰.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. Р-4920, оп. 1, спр. 142, арк. 2.

¹² Архів Управління Південно-Західної залізниці, ф. 3, оп. 1, спр. 35, арк. 41.

¹³ «Сталинский путь» (орган Управління Вінницької залізниці), 30 березня 1946 р.; «Большевик Южной», (орган Управління Південної залізниці), 26 березня 1946 р.

¹⁴ «Большевик Южной», 9 квітня 1946 р.

¹⁵ «Правда», 19 листопада 1947 р.

¹⁶ «Сталинская магистраль», 5 грудня 1947 р.

¹⁷ Архів Управління Південно-Західної залізниці, ф. 1, оп. 5, спр. 64, арк. 3, 8, 31.

¹⁸ «Транспортник» (орган Краснолиманського відділка, політвідділу і райпрофспілки Північно-Донецької залізниці), 15 березня 1950 р.

¹⁹ «Гудок», 1 грудня 1948 р.; 5 травня 1950 р.

²⁰ Южной — 100 лет, Харьков, 1969, стор. 92.

На червень 1950 р. близько 40% машиністів, що працювали на вантажних складах в Південно-Західному окрузі, були п'ятисотниками²¹.

Машиністи-п'ятисотники — І. Іванов, що був тоді членом ЦК КП(б)У (Попаснянське депо Північно-Донецької залізниці), В. Пархоц, член Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У (Шепетівське депо Вінницької залізниці), Ф. Котирло (Фастівське депо II Південно-Західної залізниці) стали ініціаторами змагання за збільшення перевезення вантажів, зниження собівартості перевезень за рахунок комплексного застосування всіх новаторських прийомів.

У 1948 р. соціалістичним змаганням на залізничному транспорті України було охоплено 93% робітників і службовців²², 80% тих, що змагалися, були новаторами і передовиками. За перші два з половиною роки п'ятирічки понад 46 тис. залізничників республіки виконали по три і більше річних норм, а 3500 — завершили свої п'ятирічні завдання²³.

Зростання рядів учасників змагання і його поширення було результатом діяльності парторганізацій. Вони дбали, насамперед, про широку гласність змагання, як того вимагав В. І. Ленін. В досліджуваний період повсюдно запроваджувалося обговорення ходу і результатів змагання на зборах і виробничих нарадах, висвітлення результатів на дошках показників, у плакатах-лістівках і «блискавках», багатотиражних, стінних і світлових газетах, через радіо, кіно, виставки і т. п.

Керуючи соціалістичним змаганням, КП України добивалася правильного застосування засобів морального і матеріального заохочення передовиків, порівняння його результатів. Широкого розмаху набрало на транспорті змагання за звання «кращий машиніст», «кращий складач», «кращий диспетчер», «кращий слюсар» депо, відділка, залізниці, галузі в цілому.

Змагалися між собою депо, станції, залізниці, республіки. Багато залізничників і цілих підприємств транспорту України змагалися, наприклад, зі своїми товаришами з Російської Федерації: трудівники магістралей Донбасу — з залізничниками Кузбасу, Південної магістралі — з колективом Північно-Кавказької²⁴ та ін.

Партійні організації дбали про налагодження регулярної перевірки ходу змагання, підведення його підсумків. Так, у парторганізації вузла Основа Південної залізниці на бригадних, змінних і загальних зборах щомісяця підсумовували хід і результати змагання, визначалися переважні і вручалися їм перехідні Червоні прапори, призища передовиків заносили на Дошки пошани. На Ясинуватському й Слов'янському відділках Південно-Донецької залізниці хід змагання висвітлювався в спеціальних радіожурналах²⁵.

ЦК КП(б)У рекомендував розгортати ефективніші форми змагання: на одну поїздку, одне чергування, соціалістичну путівку, змагання по професіях, між залізничниками і промисловими підприємствами — за впровадження ритмічної цілодобової роботи за єдиним технологічним процесом. На Вінницькій залізниці, наприклад, широкого розмаху набрало комплексне змагання колективів станцій і працівників пунктів «Заготзерно». 1950 р. тут було укладено 95 таких спільних соціалістичних договорів. У змагання включилося більше 20 тис. працівників. Ком-

²¹ ЦДІА УРСР, ф. Р-4920, оп. 1, спр. 2455, арк. 97.

²² О. С. Кудлай. Робітничий клас України в боротьбі за відбудову і розвиток промисловості у післявоєнний період, К., 1965, стор. 110.

²³ Стахановці нової п'ятилетки в промисленості УРСР, К., 1949, стор. 256.

²⁴ В пути, Донецьк, 1967, стор. 121; «Большевик Южной», 24 червня 1948 р.

²⁵ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 31, од. зб. 334, арк. 15; оп. 126, од. зб. 697, арк. 409.

плексне змагання між машиністами, диспетчерами та черговими по станціях було добре налагоджене 1949 р. на Харківському вузлі, де на кожну поїздку видавали соціпутівку²⁶.

Однією з передумов успіху в соціалістичному змаганні була авангардна роль комуністів. Машиністів-комуністів Г. Шумилова та І. Іванова з Північно-Донецької магістралі, М. Косьмину та О. Алексєєва — з Придніпровської, В. Даниленка — з Південної, Ф. Котирла — з Південно-Західної знали далеко за межами республіки. 12 разів завоював звання «Кращий паровоз сітки залізниць СРСР» локомотив машиніста-комуніста О. В. Скверняка з депо станції Одеса-Товарна²⁷.

Комуністи, як правило, були передовиками виробництва. У партійних організаціях Ворошиловградського відділку, наприклад, на середину 1947 р. з 677 комуністів 592 були стахановцями і ударниками, на Основ'янському вузлі 356 комуністів-виробничників завоювали звання стахановців, ударників і лунінців²⁸.

Авангардна роль комуністів на виробництві значно підносила авторитет партійних організацій, кликала до політичної і виробничої активності робітників, інженерно-технічних працівників і службовців залізничного транспорту.

Трудове піднесення серед працівників сталевих магістралей, найяскравішим виявом якого було соціалістичне змагання, дало можливість успішно виконати поставлені завдання. Більшість магістралей України на кінець п'ятирічки перевершила довоєнний рівень середньодобового вантажообороту; відбудова транспорту була здійснена на новій, досконалішій технічній основі. Досвід, нагромаджений парторганізаціями республіки в роки четвертої п'ятирічки, має велике практичне значення і тепер, коли трудящі СРСР, виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, наполегливо борються за створення матеріально-технічної бази комунізму, успішно втілюють у життя величні накреслення партії.

²⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 928, арк. 23; оп. 106, од. зб. 489, арк. 34; оп. 89, од. зб. 4, арк. 6.

²⁷ «Правда України», 27 січня 1950 р.

²⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 2242, арк. 97; оп. 31, од. зб. 334, арк. 16.

Ю. В. НОСИКОВ
ВІДБУДОВА ЗАКЛАДІВ
КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ
ТА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я
В 1943—1945 рр.

(За матеріалами Миколаївської,
Запорізької та Херсонської
областей)

В другій половині 1943 — навесні 1944 рр. внаслідок успішного наступу Радянської Армії німецько-фашистські загарбники були вигнані з Південної України, а до 8 жовтня 1944 р. вся територія республіки очищена від окупантів¹. Трудящі визволених районів під керівництвом партійних організацій мали якнайшвидше відбудувати зруйновані міста і села, фабрики і заводи, колгоспи і радгоспи. Однією з найважливіших умов нормалізації життя було відновлення і розгортання діяльності закладів культури, освіти та охорони здоров'я. Для цього необхідно було перебороти величезні труднощі, адже під час окупації Миколаївської, Запорізької та Хер-

¹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів, К., 1963, стор. 385, 393, 412, 437.

сонської областей німецькі варвари знищили 1003 школи, 1587 клубів, театрів, червоних кутків, майже всі приміщення інститутів, бібліотек, лікарень, поліклінік і амбулаторій².

Після визволення партійні організації провели значну роботу щодо мобілізації населення на відбудову шкіл, театрів тощо. 1944 р. на Україні зародився рух за відбудову шкіл методом народної будови. Його ініціаторами виступили колгоспники с. Верхівня Вчорайшенського району на Житомирщині, які власними силами відремонтували шкільне приміщення і завезли для нього паливо³. Цей почин підхопили трудящі всієї республіки, зокрема Миколаївської, Херсонської та Запорізької областей. Наприклад, влітку 1944 р. мешканці с. Матвіївка Жовтневого району на Миколаївщині відремонтували 5 шкіл, населення м. Первомайська — 12, а колгоспники Арбузинського району — всі приміщення, розташовані на території району⁴. В Херсонській області разом з учителями та батьками відбудовували рідні школи 483 бригади старшокласників. Велику допомогу їм подали шефи — робітники промислових підприємств і радгоспів, колгоспники. Так, у першому півріччі 1945 р. лише в обласному центрі вони відбудували 24 приміщення⁵.

За час свого «господарювання» загарбники знищили не лише шкільні приміщення, а й парти, столи, дошки тощо. Тому відразу після вигнання окупантів було організовано збирання меблів серед населення. Вже через 8—10 днів після визволення м. Мелітополя (Запорізька область) розпочалися заняття в усіх школах: необхідну кількість столів, стільців, лавок та шаф для них надали місцеві жителі⁶. На початку 1944/45 учбового року на Миколаївщині за допомогою шефських організацій та громадськості було виготовлено та зібрано 4046 парт, 653 шкільні дошки, 1822 столи, 5328 стільців, 1541 лавка, 475 шаф. Крім того, за 8 місяців 1945 р. зроблено ще 5333 парти і 320 столів, а робітники Миколаївського суднобудівного заводу ім. 61 комунара і заводу електромортресту виготовили 900 парт⁷.

Завдяки заходам, що їх вживали партійні та радянські організації, органи народної освіти і громадськість міст і сіл, на Миколаївщині, Херсонщині та Запоріжжі, як і на всій Україні, швидко зростала кількість діючих шкіл. Якщо в 1944/45 учбовому році в Миколаївській, Херсонській та Запорізькій областях працювали 2504 школи, в яких навчалось 294,6 тис. дітей, то на початку 1945/46 учбового року — відповідно 3005 (або 100,4% порівняно з 1940 р.) і 434,3 тис. (86,2%)⁸.

У роки війни багато підлітків шкільного віку замінили на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах своїх батьків і старших братів, які

² Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 56, од. зб. 7, арк. 17; Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації, Одеса, 1969, стор. 292; Херсонська область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Одесса, 1968, стор. 116—117 (підррахунок автора).

³ М. В. Коваль. Все для перемоги, К., 1970, стор. 181.

⁴ Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 83, од. зб. 8, арк. 2; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, Одесса, 1964, стор. 316; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 452, арк. 35.

⁵ Партійний архів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 3, арк. 34; од. зб. 6, арк. 3.

⁶ «Червоне Запоріжжя», 4 серпня 1944 р.

⁷ Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 83, од. зб. 8, арк. 3, 42.

⁸ Там же, арк. 5, 6; «Надніпрянська правда», 6 лютого 1945 р.; Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1967, стор. 429, 433 (підррахунок автора).

пішли на фронт. Не мала можливості продовжувати навчання молод яка перебувала на тимчасово окупованій території або була вивезена на каторгу в Німеччину. 1945 р. лише в Запорізькій області працювало 32 тис. молодих робітників, які не закінчили середньої або навіть семирічної школи⁹. Партія й уряд постійно піклувалися про підвищення (без відриву від виробництва) загальноосвітнього рівня робітників і колгоспників. Відкривалися школи робітничої і сільської молоді. Та у 1945 р. для молоді Дніпробуду були організовані 2 вечірні школи в яких навчалось 343 чол.¹⁰ У 1945/46 учбовому році в Запорізькій області вже працювало 65 таких шкіл, які відвідувало 4357 чол., а в Херсонській — відповідно 29 і 3398¹¹.

У школах не вистачало наочного приладдя, обладнання для лабораторій, підручників. Наприклад, 1944 р. в школи Миколаївської області було завезено 78 768 підручників, однак, це лише на 22% задовольняло потреби. Проте, долаючи численні труднощі, працівники народної освіти під керівництвом партійних організацій доклали багато зусиль для виконання закону про всеобуч, озброєння підростаючого покоління основами наук і добилися в цьому певних успіхів. Велика робота була проведена для ліквідації прогалин у знаннях тих школярів, які перебували на тимчасово окупованій території і протягом 2—3 років не вчилися. Для них проводилися додаткові уроки¹². Для підвищення якості навчання велику роль відіграло проведення екзаменів на атестацію зрілості (за курс середньої школи) та випускних іспитів (за курс початкової та семирічної шкіл), положення про які ухвалив у 1945 р. уряд СРСР. Учні, які закінчували школу з відзнакою, одержували золоті і срібні медалі¹³.

Водночас з відбудовою шкіл відновлювалася мережа вузів і технікумів. На початку 1945/46 учбового року в Запорізькій області 245 студентів (або 82% довоєнної кількості) навчалися в 6 вузах, а 5470 учнів (75%) — у 22 технікумах¹⁴. Знову відкрили свої двері Миколаївський суднобудівний і педагогічний інститути, сільськогосподарський педагогічний вузи Херсона. В цих же містах було створено вчительський інститут¹⁵. Отже, на початку 1945/46 учбового року в Миколаївській та Херсонській областях працювало 6 вузів, у яких навчалось 1788 чол. (56% довоєнної кількості), і 27 технікумів з контингентом 6628 учнів (82%)¹⁶.

Партійні організації України надавали великого значення відновленню мережі культурно-освітніх закладів. Значну допомогу в цьому їм подали комсомольці, які відбудували сотні клубів, будинків культури, хат-читалень, бібліотек. Наприклад, у 1944 р. юнаки та дівчати Іванівського району Херсонської області власними силами відремонту

⁹ «Большевик Запорожья», 25 жовтня 1945 р.

¹⁰ Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 56, од. зб. 26 арк. 181.

¹¹ Народное хозяйство Запорожской области. Статистический сборник, Сталино 1961, стор. 191; Партійний архів Херсонського обкому КП України, ф. 4, оп. 2 од. зб. 17, арк. 286.

¹² Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 83, од. зб. 8 арк. 3; Партійний архів Херсонського обкому КП України, ф. 41, оп. 1, од. зб. 107 арк. 10—11.

¹³ История СССР. Эпоха социализма, М., 1957, стор. 627.

¹⁴ Народное хозяйство Украинской РСР, стор. 450, 452.

¹⁵ Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 83, од. зб. 14 арк. 2; Партійний архів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 8 арк. 7.

¹⁶ Народное хозяйство Украинской РСР, стор. 451, 453.

вали 40 приміщень клубів¹⁷. Добре працювала й молодь інших районів Херсонщини. Наприкінці 1944 р. в області діяло 437 клубів, будинків культури і хат-читалень, а через рік їх стало в 1,5 раза більше (672). Крім того, наприкінці 1945 р. працювали 116 бібліотек, в яких налічувалося 200,7 тис. книг¹⁸. Швидко відбудовувалися культурно-освітні заклади в Миколаївській та Запорізькій областях. Наприкінці 1945 р. на Миколаївщині щовечора гостинно відкривали свої двері 728 клубів, а на Запоріжжі — 815, мешканці Миколаївщини відвідували 193 бібліотеки (книжковий фонд — 382,3 тис. томів), а Запоріжжя — 138 (145,4 тис. томів)¹⁹.

У клубах, будинках культури, хатах-читальнях, бібліотеках проводилася велика політико-виховна і культурно-освітня робота. Комуністи і комсомольці створювали політгуртки, випускали стіннівки, бойові листки, агітатори читали лекції, організовували прослухування радіопередач, працювали гуртки художньої самодіяльності, демонструвалися кінофільми. Лише в 1944 р. в клубах Червоноармійського району Запорізької області було прочитано 286 лекцій і доповідей, проведено 3457 бесід і читок газет, випущено 750 стіннівок, 857 бойових листків, організовано 294 концерти художньої самодіяльності. Перед трудящими Гуляйпільського, Запорізького сільського, Ново-Миколаївського, Оріхівського, Андріївського, Пологівського, Михайлівського районів Запорізької області виступали агіткультбригади, до складу яких входили учасники художньої самодіяльності і лектори. Навесні 1944 р. агіткультбригада Гуляйпільського районного будинку культури побувала в 12 колгоспах. Влітку 1944 р. для трудівників ланів Запорізького сільського району дано 42 концерти, випущено 18 стіннівок, прочитано 36 лекцій²⁰. Великого розмаху на Запоріжжі набрала художня самодіяльність. Якщо на початку 1945 р. виступали 883 колективи (10 759 чол.), то через рік — 1487 (29 740 чол.)²¹.

Багато змістовних заходів проводилося в культурно-освітніх установах Миколаївської області. Влітку та восени 1944 р. в клубах і хатах-читальнях прочитано 538 лекцій і доповідей, випущено 2013 стіннівок, 3679 бойових листків. Якщо наприкінці 1944 р. в області працювало 189 гуртків художньої самодіяльності, то на 1 січня 1946 р. — 429. Одним з найкращих на Миколаївщині вважався Баштанський районний клуб. У ньому діяли музичний, хоровий та драматичний гуртки, заняття їх відвідувало понад 100 чол. Лише у вересні — грудні 1945 р. учасники художньої самодіяльності показали землякам багато нових спектаклів і дали понад 40 концертів²². У клубі колгоспу «Прогрес» Вознесенського району, крім гуртків художньої самодіяльності (хорового, драматичного, музичного), працювали агрономічний та подання першої медичної допомоги.

Трудящі Миколаєва часто відвідували обласну бібліотеку, де завжди можна було вибрати хорошу книгу, прочитати періодичну пресу.

¹⁷ «Наддніпрянська правда», 28 червня 1944 р.

¹⁸ Партійний архів Херсонського обкому КП України, ф. 4, оп. 4, од. зб. 1, арк. 48; Народное хозяйство Херсонской области. Статистический сборник, Херсон, 1960, стор. 194.

¹⁹ Народне господарство Української РСР, стор. 458, 461.

²⁰ Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 56, од. зб. 7, арк. 28, 135.

²¹ Там же, од. зб. 25, арк. 94.

²² «Південна правда», 3 квітня 1945 р.; Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 88, од. зб. 38, арк. 17.

В читальному залі щодня бувало 90—100 чол. У червні 1945 р. в ній налічувалося близько 7 тис. постійних читачів²³.

Восени 1944 р. у Херсонській області пройшли районні огляди художньої самодіяльності, в яких взяло участь 400 хороших, драматичних, танцювальних, музичних гуртків. 252 їх кращі учасники виступали на обласному огляді, який відбувся в січні 1945 р. в Херсоні²⁴.

Значною подією в культурному житті трудящих визволених районів України стало відкриття професіональних театрів. Як відомо, на початку війни українські театри були евакуйовані в східні райони країни. 1944 р. вони повернулися в рідні міста. Водночас у деяких обласних центрах створено нові театральні колективи. Наприклад, на початку 1945 р. засвітилися рампи чотирьох миколаївських театрів: російської драми ім. В. П. Чкалова, юного глядача, лялькового, Українського пересувного колгоспного театру; трьох херсонських: обласного музично-драматичного і двох пересувних колгоспних; двох запорізьких: музично-драматичного ім. М. О. Щорса та лялькового. В Мелітополі відкрито драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка²⁵. Вони відігравали велику роль в ідейно-політичному й естетичному вихованні трудящих, у пропаганді ідей соціалізму. В їх репертуарі були кращі п'єси радянських драматургів: «Кремлівські куранти» М. Погодіна, «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Російські люди» К. Симонова, «Розкинулось море широке» В. Вишневського, «Надзвичайний посол» братів Тур і Л. Шейніна та багато інших²⁶.

Важливе значення для виховання трудящих у роки війни відіграло кіно — наймасовіший і найпопулярніший вид мистецтва. Наприкінці 1945 р. в республіці діяло 1769 кіноустановок (885 міських і 884 сільських), зокрема на Запоріжжі — 72 (31 міська і 41 сільська), Херсонщині — 38 (5 і 33), Миколаївщині — 34 (13 і 21)²⁷. З великим інтересом глядачі дивилися стрічки, створені в роки війни: «Чекай мене», «Секретар райкому», «Фронт», «Два бійці», «Вона захищає Батьківщину», «Зоя», «Небо Москви», «Битва за Севастополь», «Сталінград» та ін. Лише в 1944—1945 рр. у Запорізькій області їх переглянуло 4,3 млн. чол., а в Херсонській — 2 млн.²⁸

Одразу після вигнання загарбників з українських земель розпочалася відбудова музеїв, і вже наприкінці 1945 р. їх діяло в республіці 119, зокрема вісім — на Миколаївщині, Херсонщині та Запоріжжі²⁹.

Важливим засобом політичного виховання народних мас у роки війни стала преса. 1945 р. лише в Запорізькій області видавалося 25 газет разовим тиражем 72 660 примірників (зокрема в Запоріжжі виходили обласні газети «Червоне Запоріжжя» — українською мовою і «Большевик Запорожья» — російською, в Миколаївській — «Південна правда», «Бугская заря», в Херсоні — «Надніпрянська правда»)³⁰.

²³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, од. зб. 1771, арк. 63; Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 88, од. зб. 75, арк. 27.

²⁴ Партійний архів Херсонського обкому КП України, ф. 4, оп. 4, од. зб. 1, арк. 49.

²⁵ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., стор. 347; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), стор. 247; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов, Запорожье, 1959, стор. 351.

²⁶ «Південна правда», 14 червня 1944 р. і 15 червня 1945 р.

²⁷ Народне господарство Української РСР, стор. 463—464.

²⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), стор. 351; «Надніпрянська правда», 16 грудня 1945 р.

²⁹ Народне господарство Української РСР, стор. 466.

³⁰ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), стор. 349; Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 88, од. зб. 40, арк. 6.

На Україні великими тиражами видавалися книги з усіх галузей знань: політичні, науково-технічні, художні. Тільки в 1945 р. в республіці було випущено 1028 назв праць тиражем майже 19 млн. примірників³¹.

Значну роботу здійснили партійні організації в справі радіофікації визволених районів. Уже на 1 вересня 1944 р. в усіх районах Запорізької області було відбудовано 27 радіовузлів і встановлено 9109 радіоточок, Миколаївської — відповідно 18 і 7800, Херсонської за 18 місяців — 8841 точка³².

Швидке відродження закладів культури в роки війни стало можливим завдяки величезній організаторській діяльності Комуністичної партії, яка мобілізувала на вирішення цих завдань увесь радянський народ. Активна участь трудящих у відбудовчих роботах підтвердила слова В. І. Леніна про те, що «...ніде народні маси не зацікавлені так справжньою культурою, як у нас; ніде питання цієї культури не ставляться так глибоко і так послідовно, як у нас»³³.

Піклуючись про охорону здоров'я трудящих, Комуністична партія і Радянський уряд приділяли величезну увагу відновленню мережі медичних закладів. У визволених районах завозилися медикаменти, препарати для лікарень і поліклінік, відбудовувалися їх приміщення. Так, у 1944 р. в лікувальні заклади Херсонщини завезено медикаментів, медичних інструментів, перев'язувальних матеріалів більш як на 2 млн. крб.³⁴ Вже на 1 січня 1946 р. в області працювало 54 лікарні (2724 ліжка), 115 поліклінік і амбулаторій, 82 фельдшерсько-лікарняні дільниці, 227 фельдшерсько-акушерських пунктів, 22 жіночі та дитячі консультації, 22 санітарно-епідеміологічні станції³⁵. Крім того, у вересні 1945 р. на відомому далеко за межами України курорті «Гопри» лікувалося 66 чол., зокрема 20 інвалідів Великої Вітчизняної війни³⁶.

Для якнайшвидшої відбудови медичних закладів за ініціативою комуністів Миколаївської області проводилися суботники й недільники, в яких брали участь тисячі трудящих. Наприклад, 17 липня 1945 р. під час недільника 30 тис. чол. відремонтували приміщення 12 лікарень і поліклінік, 13 амбулаторій, 18 родильних будинків і 53 інших медичних закладів³⁷. Наприкінці 1945 р. на Запоріжжі працювали 83 лікарні (4136 ліжок), 156 поліклінік і амбулаторій, 320 фельдшерських пунктів, 31 жіноча і дитяча консультація, 29 санітарно-епідеміологічних станцій³⁸.

Партійні органи дбали про забезпечення медичних установ кваліфікованими кадрами. На 1 січня 1946 р. в Херсонській, Миколаївській та Запорізькій областях працювало 1317 лікарів (крім зубних) і 5350 медичних сестер³⁹.

Відновлення діяльності закладів освіти, культури і охорони здоров'я, розпочате в роки війни у визволених районах, було наслідком

³¹ Народне господарство Української РСР, стор. 467.

³² Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 102, оп. 42, од. зб. 12, арк. 119; Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 15, од. зб. 1, арк. 180; Херсонський обласний державний архів, ф. Р-1979, оп. 1, од. зб. 186, арк. 14.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 408.

³⁴ Херсонський обласний державний архів, ф. Р-1979, оп. 1, од. зб. 95, арк. 24.

³⁵ Партійний архів Херсонського обкому КП України, ф. 46, оп. 24, од. зб. 8, арк. 8.

³⁶ Херсонський обласний державний архів, ф. Р-1979, оп. 1, од. зб. 94, арк. 200.

³⁷ Партійний архів Миколаївського обкому КП України, ф. 7, оп. 12, од. зб. 25, арк. 7.

³⁸ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), стор. 349.

³⁹ Народне господарство Української РСР, стор. 476, 478, 482.

величезної організаторської діяльності КПРС та її бойового загону — КП України і самовідданої праці українського народу.

Минуло понад чверть віку відтоді, коли українські землі були остаточно визволені від гітлерівських загарбників. За цей час на місці руїн і згарищ вирости нові міста і села, відкрилися школи, інститути, клуби, палаци культури, бібліотеки, лікарні, поліклініки.

М. П. ПАРІНОВ
 ВИЇЗНА РЕДАКЦІЯ ГАЗЕТИ
 «ПРАВДА» В БОРОТБІ
 ЗА ВІДБУДОВУ ДОНБАСУ
 (1943—1944 рр.)

Восени 1943 р. у визволених районах Донбасу розпочалася відбудова шахт, фабрик, заводів, електростанцій. Лише в Сталінській (нині — Донецькій) області німецько-фашистські загарбники вивели з ладу 140 основних шахт, 22 домни, 43

мартени, 34 прокатні стани, 3 блюмінги, машинобудівні і 15 коксохімічних заводів, електростанції тощо¹. За розпорядженням уряду в першу чергу необхідно було якнайшвидше налагодити видобуток вугілля і виплавку металу, вкрай необхідних для фронту. Трудящі басейну добре розуміли, які важливі завдання стоять перед ними. Тому в зверненні молодих робітників, прийнятому на мітингу з приводу визволення Сталіно (нині — Донецьк) частинами Радянської Армії, зазначалося: «Ми всі як один беремося за відбудовчі роботи. Ми на повний голос виголошуємо сьогодні слова нашої клятви: Донбас — Всесоюзна кочегарка — буде відбудований. Наші заводи дадуть метал і озброєння»². Пленум Сталінського обкому партії (20—21 листопада 1943 р.) зобов'язав комбінат «Сталінвугілля» за короткий строк відбудувати 51 основну (довоєнний добовий видобуток 40 тис. т) і відкрити 220 невеликих шахт (загальною потужністю 11 тис. т на добу)³.

В мобілізації трудящих на відродження Всесоюзної кочегарки важливу роль відіграла преса. Одразу після визволення шахтарського краю від окупантів знову почали виходити обласні газети «Социалистический Донбасс» і «Ворошиловградская правда», а також 76 міських і районних газет⁴. Велику допомогу Сталінській обласній партійній організації подала виїзна редакція «Правды», яка працювала в Горлівці та Сталіно з грудня 1943 до травня 1944 р.

6 грудня в Горлівці з'явилася незвичайна навіть для воєнного часу «Правда» форматом трохи більше аркуша з учнівського зошита. Поряд із звичайним заголовком було надруковано «Виїзна редакція в Донбасі». Вона швидко здобула велику популярність серед населення, і місцеві робкори допомагали невеликому штатові редакції щоденно видавати 1—2 її випуски (сталінський і горлівський), а також листівки, плакати, брошури, готувати радіогазету, разом з партійними і комсомольськими організаціями проводити наради, зльоти, рейди тощо.

Вже у першому номері газети і в листівці, випущеній через кілька днів у зв'язку з переїздом редакції до Сталіно, правдисти чітко визначили програму своєї діяльності в Донбасі: організовувати і висвітлювати соціалістичне змагання серед гірників, будівельників, монтажників,

¹ Н. Ф. Хорошайлов. Мужество Донбасса, Донецк, 1968, стор. 134—136, 139.

² «Комсомольская правда», 29 вересня 1943 р.

³ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 66, арк. 157—158.

⁴ Н. Ф. Хорошайлов. Назв. праця, стор. 158.

показувати передовиків, підтримувати почини, які сприятимуть відродженню вугільної промисловості, викривати ледарів, порушників трудової дисципліни, бюрократів.

Однією з основних тем, що їх мала висвітлювати виїзна «Правды», була боротьба трудящих за якнайшвидшу відбудову шахт Горлівки і Сталіно. Цьому присвячувалося багато спеціальних рубрик, листівки, плакати тощо. Так, 15 грудня 1943 р. працівникам деяких підприємств була роздана листівка, в якій стояло питання: «Чим ти вчора допоміг фронтові?» Редакція одержала близько тисячі відповідей і 24 грудня опублікувала деякі з них. Наприклад, старий гірник М. Карпов відповів так: «Мені 60 років, я — пенсіонер. Але коли Червона Армія визволила мій рідний Донбас, я одразу пішов на відбудову шахти «Комсомолец». У листопаді виконував норму на 134%, а пізніше — на 150%. Прагну працювати так, щоб наша Червона Армія швидше очистила Батьківщину від фашистської зграї. І коли троє моїх синів-гірників повернуться з фронту додому після перемоги над ворогом, вони з радістю побачать, що батько їм допомагав у тилу». Разом з керівництвом тресту «Куйбишеввугілля» редакція провела нараду будівельників шахт першої черги, матеріали наради були вміщені в одному з номерів газети.

Для прискорення і поліпшення якості відбудовчих робіт виїзна редакція організувала взаємоперевірку діяльності трестів «Будьонніввугілля» і «Куйбишеввугілля», які змагалися між собою. Це дало змогу швидко усунути виявлені недоліки. Часто на сторінках «Правды» публікувалися листи колективів підприємств суміжних галузей промисловості до шахтарів з проханням збільшити видобуток вугілля. Так, у березні було надруковано звернення робітників та інженерно-технічних працівників Сталінського металургійного заводу до гірників шахт «Ново-Мушкетово», «Червона зірка» та ім. Ф. Кона. «Збільшення випалу коксу і виплавки сталі на наших заводах, як і розвиток всієї чорної металургії Донбасу, — говорилося в зверненні, — затримується через слабкі темпи відбудови шахт, які дають коксівне вугілля. Вже тепер ми відчуваємо брак високоякісного вугілля. Це не дає нам змоги розгорнути роботу наших агрегатів на повну потужність... Швидше відбудовуйте шахти, які дають коксівне вугілля»⁵.

Але металурги не обмежувалися проханнями. За рекомендацією працівників виїзної редакції «Правды» вони взяли шефство над шахтами тресту «Куйбишеввугілля». Наприкінці квітня під аншлагом «Благородний почин металургів» було опубліковано їх зобов'язання. Воно закінчувалося закликом до коксівників, машинобудівників, енергетиків підтримати приклад робітників Сталінського заводу. Бюро Сталінського обкому партії схвалило почин металургів і зобов'язало обласну газету «Социалистический Донбасс», міську та районну пресу широко висвітлювати хід обговорення цього питання на робітничих зборах і активно пропагувати шефство над підприємствами вугільної промисловості⁶.

Виїзна редакція «Правды» багато уваги приділяла відновленню роботи затоплених шахт, зокрема прискоренню темпів викачування з них води. Вона підготувала спеціальні плакати, вміщувала сторінки раціоналізаторів, на яких останні повідомляли про вдосконалення насосних установок, технології відкачування води, разом зі Сталінським міським обкомом партії провела нараду інженерно-технічних працівників щодо поліпшення технології і максимального використання механізмів в одному з трудомістких процесів.

⁵ «Правда». Выездная редакция в Донбассе, 2 березня 1944 р.

⁶ «Правда». Выездная редакция в Донбассе, 4 травня 1944 р.

Працівники редакції встановили особливий контроль за ходом опоряджувальних і налагоджувальних робіт у шахтах у передпусковий період. «Передпусковий період на шахті «Ново-Мушкетово», «Передпускові дні на шахті ім. Ф. Кона», «Пустити шахту № 19/20 достроково — справа честі гірників і будівельників», «Монтажники! У ваших руках скорочення строків пуску шахти», «Достроковий пуск шахти — пряма допомога Червоній Армії, яка наступає», — це лише деякі заголовки, аншлаги, плакати.

Проте кілька шахт, що стали до ладу в першій половині 1944 р., безумовно, не могли покрити дефіцит палива в країні. Необхідно було якнайшвидше відбудовувати інші підприємства, особливо ті, що давали коксівне вугілля, вкрай необхідне для металургійної промисловості. Про їх швидкісне будівництво дбали проектні та науково-дослідні інститути, партійні органи. Зрозуміло, що й виїзна «Правда» також не обминула цього питання. Поряд із звітами з пленумів обкомів, міськомів та райкомів партії, інформаціями і репортажами про роботу вчених та інженерів, розповідями передовиків виробництва, вміщуваними на сторінках газети, редакція вирішила обговорити й деякі інші проблеми швидкісного будівництва шахт. Так, Т. Сіренко запропонував шахти, на яких добувалося коксівне вугілля, в першу чергу забезпечити будівельними матеріалами та електроенергією, а також розпочати відбудову збагачувальних фабрик. У березні рубрика «Обговорюємо статтю інженера Сіренко «Назрілі питання» регулярно з'являлася в газеті. Технік-будівельник Н. Попов накреслив шляхи і методи закріплення кадрів на шахтах і підвищення кваліфікації робітників. Муляр І. Саплін порушив питання про необхідність створення мобільних комплексних бригад, оскільки не скрізь була достатня кількість кваліфікованих будівельників. Керуючий трестом «Куйбишеввугілля» Г. Бондаренко доводив ефективність великих будівельно-монтажних організацій, розповідаючи про досвід роботи такої виробничої одиниці, що вже діяла при тресті. Начальник шахти № 13 «Нікополь-Маріупольська» С. Ганенко писав, що їх організація «диктується такими обставинами: від відбудови невеликих і середніх шахт комбінат і трести швидко перейдуть до великих, де будівельних, гірничих та монтажних робіт набагато більше, ніж на шахтах, що відбудовуються тепер. Відбудова цих шахт-гігантів вимагатиме більше матеріальних засобів, вищої кваліфікації робітників, більших організаційних навичок і технічних знань керівників. До цього потрібно своєчасно підготуватися»⁷.

Під час дискусії були порушені також деякі питання організації праці, максимального використання техніки і місцевих будівельних матеріалів.

Оскільки в країні не вистачало вугілля, виїзна редакція організувала і широко висвітлювала змагання за збільшення його видобутку з діючих лав. «Дамо більше вугілля країні — будемо сильнішими вдвоє!» — закликала листівка, розповсюджена 10 грудня на шахтах Горлівки. У листівках, плакатах, «блискавках», вечірніх випусках радіогазет розповідалося про хід змагання, зокрема про передовиків виробництва — вибійника шахти «Бутівка-Донецька» Г. Юмашева та його колегу по професії з Горлівки М. Афоніна.

Багато уваги приділяла виїзна редакція газети традиційному змагання між гірниками Донбасу і нафтовиками Баку, яке після визволення шахтарського краю було відновлене за ініціативою колективу шахти «Ново-Мушкетово». Так, 24 березня під аншлагом «Вугіллям і нафтою

⁷ «Правда». Выездная редакция в Донбассе», 6, 13, 14, 18, 25 березня 1944 р.

бий ворога!» надруковано статті про роботу бакинців та новомушкетівців. «Перевиконання норм на 30—50%,— говорилося в кореспонденції «Самовіддано працюють ініціатори змагання»,— стало звичайним явищем на шахті. Кожний день вписує в історію відбудови шахти «Ново-Мушкетово» нові й нові імена стахановців, які самовідданою працею доводять свою відданість Батьківщині». Коли уряд Азербайджану встановив перехідний Червоний прапор для передової шахти Донбасу, в газеті з'явилася рубрика «Хто завоює прапор бакинців?»

Дійовою формою організаторської роботи були масові рейди. Один з таких рейдів провели працівники редакції «Правды» і обкому ЛКСМУ з 5 до 12 квітня. У листівці, розповсюдженій на шахтах 30 березня, говорилося, що мета рейду — «перевірити на місці, як поведуться з механізмами, чи дотримуються правил технічної експлуатації, виявити факти недбайливого, безвідповідального ставлення до механізмів». 14 квітня під заголовком «Рейд закінчився — боротьба за механізми продовжується» були опубліковані попередні підсумки рейду. На думку автора статті, найважливішим його наслідком було нове, господарське ставлення гірників до устаткування. Бюро Будьонівського райкому ЛКСМУ вирішило систематично перевіряти використання механізмів на шахтах.

Однією з найгостріших проблем визволеного Донбасу був брак кадрів. Не вистачало робітників, інженерно-технічних працівників. З усієї України на шахти басейну прибуло понад 100 тис. чол.⁸ Від мобілізації в Червону Армію звільняли військовозобов'язаних, які відбудовували шахти і добували вугілля. Для вирішення цієї проблеми партійні та господарські органи республіки закликали молодь, особливо жінок і колгоспників, влитися до лав гірників. Не стояла осторонь такої важливої справи й виїзна редакція «Правды». Невдовзі після прибуття в Горловку вона разом з міськкомом партії провела зліт молодих гірничок. У зверненні до всіх дівчат і жінок басейну, прийнятому учасниками зльоту, говорилося: «Наслідуйте наш приклад! Сміливіше йдіть, товариші, на шахти! Оволодівайте спеціальностями своїх батьків і братів, ставайте вибійницями, костерницями, врубмашиністами, машиністами електровозів, лебідчицями, рукоятчицями, електрослюсарями»⁹.

Бюро Сталінського обкому партії схвалило заклик молодих гірничок Горлівки і зобов'язало партійні, профспілкові, комсомольські організації та Ради депутатів трудящих ширше залучати на підприємства вугільної промисловості жінок, допомагати їм оволодівати різними професіями. В лютому газета опублікувала статтю заступника наркома вугільної промисловості Є. Абакумова «Патріотичний почин», у якій високо оцінювалося прагнення жінок замінити на робочих місцях чоловіків, які пішли на фронт. Він писав про необхідність всіляко підтримати це починання: «Зняти будь-які рогатки з шляху жінок, усунути все, що заважає їм продуктивно працювати на шахті. Організація дитячих садків і ясел, першочергове постачання їх харчами, спецодягом — одним словом, елементарне піклування про гірничку, про її побутові потреби розв'яже руки жінці і дасть змогу їй повністю віддати свої сили відбудові шахти»¹⁰.

У квітні вийшла фотогазета «Жінка на шахті — велика сила». У ній висвітлювалися трудові будні героїнь Донбасу Н. Кузьменко, М. Гришу-

⁸ М. Ф. Хорошайлов. Комуністична партія України — організатор відбудови й розвитку промисловості Донбасу (1943—1945 рр.), Харків, 1967, стор. 77.

⁹ «Правда». Выездная редакция в Донбассе», 11 грудня 1943 р.

¹⁰ «Правда». Выездная редакция в Донбассе», 16 лютого 1944 р.

тіної, М. Пекової, які одними з перших завоювали звання «Майстер вугілля в дні Вітчизняної війни» *.

Становище в Донбасі ускладнювалося ще й тим, що на підприємствах вугільної промисловості працювали за трудовою мобілізацією сезонники. А для успішного освоєння багатств краю необхідні були сталі кадри. Тому партійні, комсомольські та профспілкові організації прагнули переконати вчорашніх колгоспників назавжди залишитися працювати на шахтах. Вирішенню цього складного питання сприяли матеріали, вміщені в «Правді». Зокрема, 8 квітня 1944 р. під заголовком «Закріплюйтесь на шахтах!» у газеті було опубліковано лист колишніх колгоспниць Олександрівського району, а потім робітниць шахти «Рудуч» М. Клименко, О. та Г. Копейки, К. Щербак, в якому говорилося: «Шахта стає нашим рідним домом, її інтереси — нашими інтересами. Якщо вже допомагати країні, фронтові, то допомагати по-справжньому, засукавши рукава, не боятися труднощів, не тікати від них, а наполегливо, самовіддано долати їх. За таку роботу нам скаже «спасибі» наша країна, за таку підтримку похвалять герої-фронтовики».

В кількох номерах публікувалися відгуки на цей лист під рубрикою «Заклик олександрівських колгоспниць у дії». Про бажання постійно жити в Донбасі писали воронезькі та запорізькі трудівники ланів. Газета надрукувала також листа О. Стаханова, в якому, зокрема, говорилося: «Я — досвідчений шахтар. Вважаюся майстром своєї справи. Мої методи праці здобули в країні загальне визнання. А хіба я народився в шахтарському селищі? Адже я також сільський житель, на шахту приїхав з Орловської області». Бюро Сталінського обкому КП(б)У схвалило заклик олександрівських колгоспниць, відзначило заслугу виїзної «Правди» і зобов'язало редакції газети «Социалистический Донбасс», а також міських і районних газет підтримати цей почин ¹¹.

За ініціативою працівників виїзної редакції «Правди» досвідчені шахтарі почали навчати молодь, яка прибувала в Донбас з різних куточків країни. Приклад старого вибійника шахти «Кочегарка» Г. Сидоренка, який зобов'язався передати свій багатий досвід чотирьом новачкам, наслідували тисячі гірників. Невдовзі виїзна редакція разом з Горлівським міськкомом партії провела нараду старих шахтарів, на якій останні взяли зобов'язання навчати юнаків і дівчат робітничої професії. Спільно з партійними та комсомольськими організаціями правдисти влаштовували зустрічі молодих робітників з передовими гірниками, які розповідали про робітничу честь, про шахтарську доблесть.

Бюро Сталінського обкому партії підтримало ініціативу шахтаря Г. Сидоренка, відзначило заслуги правдистів у поширенні його почину. Зі сторінок «Правди» вся країна узнала про кріпильника шахти № 31 тресту «Рутченківвугілля» Д. Пирожкова, який навчив 50 робітників. У газеті було опубліковано нарис «Почесний шахтар», масовим тиражем випущено листівки з його портретом, а в Сталіно відбувся урочистий вечір, присвячений старому кріпильникові ¹².

Агітуючи кадрових робітників передавати свій багатющий досвід молоді, «Правда», разом з тим, була трибуною стахановців і новаторів. Під рубрикою «Поради молодим шахтарям» друкувалися розповіді ви-

* Це звання було встановлене Народним Комісаріатом вугільної промисловості СРСР і ЦК профспілки вугільників Донбасу і присвоювалося робітникам, які виконували місячну норму не менш як на 150%. «Майстри вугілля» одержували грошову премію і мали право додатково купувати промислові товари.

¹¹ «Правда». Выездная редакция в Донбассе, 8 травня, 15 квітня 1944 р.

¹² «Правда». Выездная редакция в Донбассе, 21 грудня 1943 р., 29 квітня, 6 травня 1944 р.

бійників, машиністів врубової машини, кріпильників, камеронщиць, які розкривали найефективніші способи виконання різних операцій. Цінність цих матеріалів полягає, насамперед, у тому, що в них червоною ниткою проводилася думка про непорушність робітничих традицій, єдність поколінь батьків і дітей.

Донбас відбудовувала вся країна. З Москви й Ленінграда, з Сибіру та Уралу йшли ешелони з машинами, устаткуванням, лісом, будівельними матеріалами. Відповідно до вказівки ДКО замовлення для Донбасу виконувалися в першу чергу. В 1943 р. за ініціативою московських комсомольців по всій країні розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове виконання цих замовлень. Над шахтами брали шефство багато підприємств. «Уся країна приходить на допомогу тим, хто відбудовує південну вугільну і металургійну базу, і нічого для них не шкодує»¹³, писала в ті дні «Правда».

Виїзна редакція показувала всенародну допомогу шахтарському краю, інформувала про доставку машин і устаткування. Наприклад, коли з Челябінська прибув ешелон з устаткуванням, було надруковано звернення челябінців, у якому, зокрема, говорилося: «Наші робітники, інженери, техніки, які своїми руками кують зброю для Червоної Армії, з радістю залишаються після зміни в цехах, щоб зробити більше машин, більше інструментів, вишукують більше матеріалів для Донбасу»¹⁴.

Правдисти послідовно й наполегливо боролися за своєчасне виконання замовлень Донбасу. Вони відправляли листівки і листи-газети в ліспромгоспи, де заготовлявся для шахт кріпильний ліс, і на заводи-поставники. Так, у лютому 1944 р. такі листи-газети одержали лісоруби Горьковської та Кіровської областей. В одному з них гірники Горлівки писали: «Через газету «Правда» в Донбасі ми звертаємося до всіх лісорубів, возіїв, шоферів, вантажників Горьковської області із закликом: «Подвойте, потройте зусилля на заготівлі кріпильного і будівельного лісу. Рубайте ліс для Горлівки так, як рубають вугілля наші шахтарі для фронту. Вашої братерської допомоги не забуде Донбас. У славному ряду імен героїв відбудови Горлівки золотими літерами будуть вписані імена ваших кращих людей, які своєю героїчною працею допомогли нам швидше відродити серце Донбасу — Горлівку»¹⁵. Такі ж листи-газети і листівки одержували робітники та інженерно-технічні працівники Белорецького металургійного, Челябінського заводу ім. С. М. Кірова, Харківського електромеханічного та інших підприємств, а також залізничники.

Як правило, редакція швидко одержувала відповіді на листи-газети. 23 лютого під шапкою «Замовлення Донбасу — під особливий контроль» були опубліковані повідомлення з уральських заводів, які затримували поставку устаткування. 6 березня під заголовком «Відбудова Донбасу — загальнонародна справа» вміщено відповіді керівництва заводів-поставників, репортажі та інформації місцевих журналістів про те, яких заходів вжито для прискорення виконання замовлень Донбасу. Лісозаготівельники Горьковської та Кіровської областей зобов'язалися, що «завдання по заготівлі, вивезенню, переробці і відвантаженню кріпильного лісу виконаємо з честю і дамо 150% плану. В своїй роботі ми будемо рівнятися на кращих стахановців Донбасу, які працюють за чотирьох. Практичними справами лісоруби і возії лісопункту допоможуть вам за-

¹³ «Правда», 7 січня 1944 р.

¹⁴ «Правда». Выездная редакция в Донбассе», 21 грудня 1943 р.

¹⁵ «Правда». Выездная редакция в Донбассе», 1 лютого 1944 рр.

лікувати тяжкі рани, завдані німецькими загарбниками Донбасові. Рука в руку — за справу!»¹⁶.

В лютому 1944 р. жінки з шахти «Червона зірка» вирішили власними силами відбудувати селище. Їх рішення було опубліковане в газеті «Правда». Редакція випустила також листівку-звернення жінок шахти «Червона зірка» до мешканців Мічурінська. В ній, зокрема, говорилося: «І коли наші чоловіки та брати повернуться з фронту з перемогою, вони не знайдуть тут руїн. Ми розповімо їм про тих, хто простягнув руку братерської допомоги, хто допомагав нам у важкі дні будувати житла, школи, розбивати сади... Ми скажемо: нам сердечно і щедро допомагали мешканці міста Мічурінська»¹⁷. Мічурінський міськком партії та міськвиконком створили шефську комісію. В місті були розклеєні листівки «Правды», відкрито пункт для прийому від населення різних будівельних матеріалів, інвентаря і речей домашнього вжитку. Колектив заводу ім. Леніна виділив для підшефних лісоматеріали, крейду, цвяхи, а паровозоремонтного заводу й артілі «Металіст» у неробочий час виготовив кухонні плити, цвяхи, посуд. Про це розповідалося в кореспонденціях, статтях, інформаціях, які надсилали у виїзну «Правду» журналісти місцевої газети «Мичуринская правда», партійні працівники, читачі.

9 травня «Правда» повідомила, що на шахту «Червона зірка» прийшов перший ешелон з Мічурінська: 7 вагонів лісу, 3 — з предметами сантехніки. Крім того, мічурінці надіслали багато подарунків для дітей гірників. Приклад жінок «Червоної зірки» наслідували їх колеги з Горлівки, Бутівки та інших міст і селищ.

До травня 1944 р. майже з 30 шахт Донбасу була повністю викачана вода, на інших ця робота підходила до кінця. Вже видавали вугілля на-гора перші черги шахт «Ново-Мушкетово», ім. Ф. Кона, «Рудуч», «Гігант» та ін. У березні в Сталінській області було видобуто 600 154 т вугілля¹⁸. Стали до ладу заводи вугільного машинобудування. Перший етап відбудови вугільної промисловості був завершений. В якнайшвидше відродження Донбасу певний вклад внесли працівники виїзної редакції «Правды». 24 травня вийшов її останній номер і була видана листівка «Слово до гірників, монтажників і будівельників шахт». У них правдисти закликали своїх донецьких друзів і далі високо тримати прапор соціалістичного змагання з нафтовиками Баку, ширше механізувати виробництво, боротися за дострокове виконання річних планів, введення в дію нових шахт.

¹⁶ «Правда». Выездная редакция в Донбассе», 7 березня 1944 р.

¹⁷ «Правда». Выездная редакция в Донбассе», 2 лютого 1944 р.

¹⁸ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 32, оп. 3, од. зб. 1708, арк. 52.

Т. Т. ГРИЦЕНКО
ДОПОМОГА
СІМ'ЯМ ФРОНТОВИКІВ
У 1943—1945 рр.

Велика Вітчизняна війна була найтяжчою і найжорстокішою з усіх воєн, які будь-коли переживала наша країна. Чотири роки тривав безприкладний народний подвиг «Через найтяжчі випробування, яки

ще не припадало на долю нікому,— говорив Л. І. Брежнєв,— крізь вогонь і кров небувалих за масштабами боїв прийшов радянський народ до своєї великої перемоги. Під проводом своєї Комуністично

партії він відстояв завоювання Жовтня, розгромив агресорів і очистив свою землю від загарбників»¹.

Головна увага партії, всього радянського народу в роки війни була спрямована на зміцнення Армії і піднесення її бойової могутності, на всенародну допомогу фронтові, на зміцнення нерозривного зв'язку армії і тилу. «Народи СРСР,— сказано в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— в єдиному строю героїчно бились і самовіддано працювали в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, спільної перемоги над ворогом, показали світові чудеса стійкості і мужності»².

Партія, керуючись ленінськими вказівками, що «всякий крок допомоги, яка подається Червоній Армії в тилу, відразу ж позначається на настрої червоноармійців..., всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення її настрою, в зменшення числа хвороб і в збільшення наступальної здатності»³, значну увагу приділяла підвищенню морального стану армії і народу, їх нерозривній єдності.

Одним з яскравих проявів єдності армії і народу, фронту і тилу було піклування партії, уряду і всього радянського народу про сім'ї військовослужбовців, інвалідів, поранених та хворих воїнів, дітей, яких осиротила війна. Ще 26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради Союзу РСР спеціальним указом встановила порядок призначення й виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового і молодшого командного складу у воєнний час, а також надала їм різноманітні пільги⁴. На місцях були створені спеціальні комісії, які розглядали і оформляли справи на одержання родинами фронтовиків державної допомоги.

Особливо широкого розмаху набрала ця робота в 1943—1945 рр., тобто в період масового вигнання німецько-фашистських загарбників з тимчасово окупованої території. Турбота про сім'ї фронтовиків стала одним з найважливіших завдань партійних органів у визволених районах. У постанові ЦК ВКП(б) від 22 січня 1943 р. «Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій щодо подання допомоги сім'ям військовослужбовців» сказано, що повсякденне піклування про задоволення матеріально-побутових потреб сімей військовослужбовців має величезне воєннополітичне значення і є значною частиною всього нашого піклування про Червону Армію⁵. При Раднаркомів Союзних республік були утворені управління, а при виконкомів Рад депутатів трудящих — відділи державного та побутового забезпечення родин військовослужбовців.

21 серпня того ж року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили новий документ «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»⁶, в якому, поряд з програмою

¹ Л. І. Брежнєв. 50 років великих перемог соціалізму. Доповідь і заключна промова на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР в Кремлівському Палаці з'їздів 3—4 листопада 1967 р., К., 1967, стор. 20.

² «Радянська Україна», 22 лютого 1972 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 275.

⁴ СССР в Великой Отечественной войне 1941—1945. Краткая хроника, М., 1970, стор. 20.

⁵ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1970, стор. 292.

⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, частина III, К., 1954, стор. 411—446.

найшвидшого відродження господарства й культури у визволених районах, були передбачені особливі пільги для сімей воїнів Червоної Армії і партизанів Вітчизняної війни.

Заходи партії і уряду мали загальносоюзне значення. Здійснення їх на Україні, як і в інших визволених районах, мало істотні особливості. Йшлося про найшвидше відновлення нормального життя трудящих, найшвидшу ліквідацію наслідків господарювання окупантів. Без цього не могло бути й мови про поліпшення матеріально-побутових умов сімей військовослужбовців.

Українська РСР була однією з республік Радянського Союзу, яка найбільше потерпіла від війни. В руїни було перетворено 16 тис. промислових підприємств, зруйновано й спалено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, пограбовано або знищено всі колгоспи, радгоспи, МТС і соціально-культурні заклади.

У лютому 1944 р. було вжито заходів щодо поліпшення роботи радянських і партійних організацій по поданню допомоги сім'ям військовослужбовців у визволених від окупації районах УРСР, відзначалася значна робота, проведена в цьому напрямі, і особливо наголошувалося на недоліках, які мали місце в цій важливій державній справі. Було виявлено, що деякі місцеві, радянські, партійні та господарські організації ще не приділяють належної уваги поліпшенню матеріально-побутових умов сімей військовослужбовців, порушуються строки розгляду їх заяв, не скрізь діють відділи державного забезпечення та побутового влаштування сімей воїнів. Партійні та державні органи були зобов'язані скрізь організувати такі відділи, терміново провести обстеження матеріального стану сімей фронтовиків, взявши на облік тих, які особливо потребують допомоги. Була поставлена вимога систематично контролювати діяльність і обговорювати роботу відділів, а також керівників підприємств, установ, колгоспів, радгоспів про виконання рішень партії і уряду про допомогу сім'ям військовослужбовців⁷.

Обласні, міські, районні комітети партії, поряд з питаннями відбудови зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками народного господарства, систематично обговорювали на своїх засіданнях також завдання партійних організацій щодо подання допомоги сім'ям військовослужбовців. Так, за 1944 р. обкоми партії ухвалили 31 постанову, прийняли спільно з облвиконкомом 54, а міські, районні комітети партії та міські і районні виконавчі комітети — 1071 рішення щодо організації допомоги сім'ям фронтовиків⁸. Партійні органи систематично контролювали виконання рішень партії та уряду про поліпшення добробуту сімей військовослужбовців. Лише в Харківській області протягом 1944 р і першої половини 1945 р. це питання обговорювалось 192 рази в Чернігівській — 53, Станіславській (нині Івано-Франківська) — 55, Херсонській — 53⁹. Бюро Полтавського обкому партії в лютому 1944 р зобов'язало секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У забезпечити контроль за виплатою державної допомоги та пенсій, розширити сітк майстерень для лагодження взуття та одягу для сімей радянських воїнів¹⁰.

На початку 1944 р. Сталінський (нині Донецький) обком КП(б)У в 13 районах області перевірів виконання січневої постанови

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 344, арк. 21—23.

⁸ Там же, оп. 34, од. зб. 36, арк. 87.

⁹ Там же, оп. 14, од. зб. 1839, арк. 117.

¹⁰ Там же, оп. 34, од. зб. 24, арк. 31, 32.

ЦК ВКП(б) 1943 р. і обговорив ці матеріали на бюро. Перевіркою було встановлено, що на 15 січня 1944 р. у Волноваському відділі державного забезпечення було 1272 нерозглянуті заяви родин військово-службовців, в Горлівському — 287, Макіївському — 399, всього близько 7 тис. заяв. У лютому пленум Сталінського обкому партії заслухав звіт завідуючого воєнним відділом обкому партії про стан роботи в районах області щодо забезпечення сімей фронтовиків і зажадав у найкоротший строк ліквідувати виявлені недоліки¹¹.

Організація допомоги сім'ям захисників Батьківщини була в центрі уваги Рад депутатів трудящих. Вони повсякденно дбали про задоволення найнеобхідніших потреб сімей фронтовиків, поліпшення їх побуту, трудовлаштування. Обговорювалося це важливе питання на засіданнях і сесіях обласних Рад депутатів трудящих. Так, виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих лише за 5 місяців 1944 р. 6 разів обговорював звіти голів райвиконкомів про організацію допомоги сім'ям військовослужбовців¹². Першу після визволення від німецько-фашистських загарбників сесію обласна Рада депутатів трудящих Житомирщини присвятила обговоренню питання державного забезпечення і побутового влаштування родин військовослужбовців і схвалила відповідне розгорнуте рішення¹³.

Яскравим свідченням великої турботи партії про сім'ї військовослужбовців є те, що в постанові травневого пленуму ЦК КП(б)У 1944 р. «Про партійно-масову роботу в Сталінській і Харківській областях» записано: «всім партійним, комсомольським, радянським, профспілковим і господарським органам добиватися систематичного поліпшення роботи по обслуговуванню потреб родин фронтовиків»¹⁴.

Партійні органи республіки здійснювали контроль за роботою державних відділів, подавали їм практичну допомогу. Так, у липні 1944 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР направили в Харківську, Дніпропетровську, Сталінську, Кам'янець-Подільську, Вінницьку, Житомирську, Ворошиловградську, Полтавську, Київську, Чернігівську та Запорізьку області відповідальних радянських і партійних працівників для перевірки роботи відділів державного забезпечення та побутового влаштування сімей військовослужбовців¹⁵. Матеріали перевірки обговорювались на бюро відповідних обкомів партії виконкомом і сесіях обласних Рад депутатів трудящих, розроблялися заходи для усунення недоліків у цій важливій справі.

У вересні того ж року Центральний Комітет КП(б)У провів республіканську нараду завідуючих воєнними відділами обкомів партії, заступників голів облвиконкомів по державному забезпеченню. Разом з представниками Наркоматів та воєнних округів вони розглянули питання про державне матеріально-побутове забезпечення сімей військовослужбовців. Було внесено багато пропозицій щодо поліпшення цієї роботи¹⁶⁻¹⁷. Такі наради відбулися в усіх областях республіки.

На 1 жовтня 1944 р. в республіці діяло 24 обласних і 860 міських та районних відділів державного забезпечення¹⁸, які під керівництвом

¹¹ М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Відродження колгоспного села, К., 1968, стор. 152; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 317, арк. 2, 3.

¹² Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Львів, 1968, стор. 351.

¹³ «Радянська Україна», 22 листопада 1944 р.

¹⁴ «Радянська Україна», 28 травня 1944 р.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 36, арк. 17.

¹⁶⁻¹⁷ Там же, арк. 87, 88.

¹⁸ Там же, оп. 34, од. зб. 36, арк. 25.

партійних організацій дбали про подання допомоги родинам фронтівиків. У своїй роботі відділи спиралися на актив і побутові комісії, були створені на підприємствах, в установах, колгоспах та радгоспах. У Сталінській області, наприклад, їх працювало 436, у Львівській — 3, у Ровенській — 17. Всього на липень 1945 р. в республіці діяло 17 125 побутових комісій (понад 54 тис. чол.) та 7413 позаштатні інспекторів¹⁹. Вони відвідували сім'ї фронтовиків, виявляли, хто потребує негайної допомоги і доводили до відома комісії, вживали термінових заходів, щоб допомогти родинам воїнів.

На 13 червня 1944 р. в Сумській області, наприклад, 71 010 сім'ям виплачено 25 823 тис. крб. допомоги та 10 100 сім'ям — 4009 тис. крб. пенсій, у Полтавській, відповідно, 107 597 сім'ям — 47 111 тис. крб. 10 855 — 3550 тис. крб.²⁰. Всього по республіці на 1 січня 1945 було взято на облік 3 938 867 родин військовослужбовців, з них 1 483 478 сім'ям виплачено 1 392 778 тис. крб. державної допомоги а 323 044 сім'ям — пенсій на суму 283 010 тис. крб.²¹.

Згідно з серпневою постановою Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) сім'ям фронтовиків надавались пільги. Вони цілком або частково звільнялися від здачі державі сільськогосподарських продуктів, від обов'язкових поставок. Наприкінці березня 1944 р. було звільнено від обов'язкових поставок по Кіровоградській області 21 038 сімей, по Запорізькій — 55 184, Полтавській — 83 518, а по 10 областях УРСР звільнено від поставок 529 227 сімей військовослужбовців і партизанів (61,5%)²². Всього по республіці 1944 р. було надано пільг щодо сплати воєнного податку 2 387 400 сім'ям, звільнено від сільськогосподарського податку 782 706, від квартплати — 69 422, від інших податків — 90 825 сімей. В грошовому обчисленні всі ці пільги 1944 р. перевищували 1 млрд. крб.²³.

Крім того, сім'ї фронтовиків одержували довготермінові кредити на будівництво жител, їм безкоштовно виділялися ділянки для заготівлі будівельного лісу, відпускались будівельні матеріали, насіння для індивідуальних городів тощо.

Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. для навчання і виховання дітей воїнів Червоної Армії, партизанів Вітчизняної війни, а також дітей радянських і партійних працівників, робітників і колгоспників, що загинули від рук німецьких окупантів, передбачалося організувати на Україні Харківське суворовське військове училище на 500 чол., 5 спеціальних ремісничих училищ у Ворошиловградській та Харківській областях, спеціальні дитячі будинки на 3200 вихованців, а також спеціальні будинки дитини на 300 місць²⁴.

Значну допомогу подавала сім'ям захисників Батьківщини громадськість. З перших днів війни виникли найрізноманітніші патріотичні форми допомоги радянських людей родинам фронтовиків, особливо тим, які втратили годувальників. Радянський народ гаряче відгукнувся на заклик партії оточити їх повсякденним піклуванням і увагою. Внаслідок великої організаторської та масово-політичної роботи серед населення були створені спеціальні громадські позабюджетні грошові

¹⁹ Там же, арк. 88; оп. 14, од. зб. 1839, арк. 119.

²⁰ Там же, оп. 34, од. зб. 24, арк. 8, 34.

²¹ Там же, оп. 14, од. зб. 1835, арк. 22.

²² Там же, оп. 34, од. зб. 24, арк. 1, 2.

²³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 237; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 36, арк. 94.

²⁴ КІПС в резолюціях..., ч. III, стор. 440–446.

та продовольчі фонди допомоги. Партійні та радянські органи очолили цей патріотичний рух трудящих і надали йому справді всенародного характеру. Робітники й службовці для цього фонду працювали в позаурочний час, виділяли взуття, одяг, колгоспники вносили гроші й продукти, а також відраховували частину своїх трудовнів, засівали понадпланові ділянки землі, а урожай з них передавали сім'ям, які потребували допомоги.

У створенні цих фондів брали також активну участь колективи підприємств, установ, колгоспів та радгоспів. На Костянтинівському хімзаводі Сталінської області, наприклад, протягом люневого місячника 1944 р. зібрали 20 тис. крб., 100 кг крупи, 320 кг борошна, 133 кг цукру, багато різного одягу, взуття і передали все це 423 сім'ям військовослужбовців, які до війни працювали на заводі²⁵. В Остерському районі на Чернігівщині під час місячника зібрано для сімей фронтовиків 50 ц зерна, 140 ц картоплі, організовано 23 пункти ремонту одягу, полагоджено 1300 пар взуття, впорядковано 37 квартир, видано 400 м³ дров і 2000 м³ будівельного матеріалу²⁶. На Полтавщині в ході місячника здано в фонд допомоги сім'ям фронтовиків 1 112 514 крб., хліба — 4958 ц, крупи — 448 ц, картоплі — 5712 ц, взуття 3753 пари, багато готового одягу, відкрито 46 майстерень, побудовано 1703 хати, відремонтовано — 1424, видано палива — 16 265 м³, засіяно 616 га землі²⁷.

Виникали все нові форми допомоги родинам воїнів. 28 жовтня 1944 р. газета «Радянська Україна» повідомила про почин колгоспників Житомирщини, які створили хлібний фонд допомоги сім'ям фронтовиків. Так, колгоспники Бердичівського району відрахували в цей фонд 3000 пудів зерна, Овруцького — 2172, Черняхівського — 900. При цьому вони заявили: «Хай наші доблесні воїни не турбуються про свої сім'ї: ми забезпечимо їх всім необхідним»²⁸.

Ініціаторами проведення масових недільників для подання допомоги родинам захисників Батьківщини виступили кияни. 29 жовтня 1944 р. вони провели недільник підготовки до зими 1944—1945 рр., в якому взяло участь 60 тис. жителів міста. В цей день 9172 сім'ям було завезено 2599 м³ дров, 398 т овочів, відремонтовано 1045 квартир, виготовлено й полагоджено кілька сот пар взуття, відраховано в фонд допомоги 800 тис. крб. Рада Народних Комісарів УРСР схвалила цю ініціативу і запропонувала всім наслідувати почин трудящих столиці Радянської України²⁹.

19 листопада 1944 р. в Харкові і 3 грудня — в області проведено масовий недільник подання допомоги сім'ям фронтовиків. Значну організаційно-політичну роботу провели партійні і державні органи. Вони направили в райони області спеціальних представників-організаторів, обговорили це питання на районних партійних активах, бюро райкомів КП(б)У і сесіях районних Рад депутатів трудящих, на зборах трудящих. Було проведено наради з секретарями партійних організацій, керівниками підприємств і установ. Широко пропагували підготовку до недільника обласні і районні газети, радіо. В недільнику взяло участь 276 130 чол. з 9 міських районів Харкова і 33 районів області,

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 317, арк. 6.

²⁶ «Радянська Україна», 4 березня 1944 р.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 24, арк. 35.

²⁸ «Радянська Україна», 28 жовтня 1944 р.

²⁹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов, К., 1963, стор. 639—640; М. О. Буцько, М. І. Лавринович. Назв. праця, стор. 154; «Радянська Україна», 1 листопада 1944 р.

2966 підприємств, установ, колгоспів і радгоспів. За цей період до грошового фонду надійшло 1 648 736 крб., до продовольчого — 65,5 т зернових та 226 т овочів, подано допомогу 24 485 сім'ям військово-службовців. У 2757 бригадах, що завозили паливо, корми, овочі, ремонтували квартири тощо, взяло участь 23 316 чол. Так, для сім'ї Героя Радянського Союзу Полушкіна, що складалася з 8 чол., було відремонтовано квартиру, видано їй 50 кг овочів, дитячий одяг; родині фронтовика Кисличенка відремонтовано квартиру, видано 2 м³ дров, 80 кг овочів, дитяче взуття та грошову допомогу³⁰.

Бойовими помічниками партійних організацій у поширенні цінної ініціативи виступили преса і радіо. Наприклад, газета «Радянська Україна» з 29 жовтня 1944 р. ввела спеціальну рубрику «Створимо фонд допомоги сиротам та родинам фронтовиків», де широко висвітлювала і популяризувала справи і починання трудящих республіки в організації допомоги сім'ям захисників Батьківщини.

Завдяки великій організаторській і масово-політичній роботі партійних та господарських організацій України, широкий ініціативі мас, грошовий і продовольчий фонди весь час зростали. Якщо 1944 р. до грошового фонду допомоги внесено 63 937 728 крб., а до продовольчого — 80 266 т різних продуктів, то на 1 вересня 1945 р. відповідно — 107,1 млн. крб і 98,5 тис. т продуктів³¹.

Широкого розмаху набрав цінний почин членів артілі ім. Шевченка Кіровоградської області, які вирішили відраховувати в фонд допомоги частину своїх трудовнів³². Наслідуючи їх приклад, колгоспники Миколаївщини лише за час неділяника 21 листопада 1944 р. відрахували в цей фонд 4761 трудовень, в Сталінській області в період місячника — 73 120, у Харківській — 48 016, а всього трудівниками сільського господарства України 1944 р. в фонд допомоги захисникам Батьківщини відраховано 879 085 трудовнів. Крім того, навесні 1944 р. колгоспники засіяли понад план різними продовольчими культурами 27 000, а в 1945 р. — 69 380 га³³.

Партійні та громадські організації приділяли особливу увагу розвитку індивідуального городництва, яке істотно доповнювало централізовані фонди, поліпшувало матеріальне становище робітників і службовців. У постанові «Про заходи щодо дальшого розвитку і поліпшення індивідуального та колективного городництва робітників та службовців в 1944 р.», прийнятій РНК СРСР, записано, що необхідно залучати робітників, службовців, а також сім'ї фронтовиків до участі в обробітку індивідуальних і колективних городів. Кращі земельні ділянки, посівний матеріал, інвентар у першу чергу надавали сім'ям захисників Батьківщини, допомагали їм обробити землю³⁴. Так, в Сталінській області 1944 р. 147 417 сімей військовослужбовців мали індивідуальні городи, посівна площа яких становила 38 903 га, по м. Києву,

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 29, арк. 3, 4, 5.

³¹ М. В. Коваль. Все для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр., К., 1970, стор. 54; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 36, арк. 92.

³² М. З. Данилюк. Патріотичний рух колгоспного селянства України за подання всебічної допомоги фронту (1941—1945).— «Вісник Київського університету», 1958, № 1, серія історії та філософії, вип. 2, стор. 66.

³³ М. В. Коваль. Назв. праця, стор. 54; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 9, арк. 4; од. зб. 30, арк. 177; од. зб. 29, арк. 4; оп. 14, од. зб. 1835, арк. 2, 3; од. зб. 1839, арк. 155.

³⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 232.

відповідно — 32 137 і 1433 га. Киянам допомогли посівним матеріалом (870 т картоплі та 360 кг насіння різних культур)³⁵. А всього в республіці 725 214 сім'ям радянських воїнів виділено під індивідуальні городи 174 266 га землі³⁶. В західних областях, наприклад, організовували супряжну обробку землі, наділеної родинам військовослужбовців. Так було оброблено і засіяно 155 126 га землі 127 302 господарств. Лише по Тернопільській, Станіславській, Ровенській, Волинській та Ізмаїльській областях їм було видано 1762 т посівного матеріалу³⁷.

Партійні, профспілкові, комсомольські організації, місцеві органи Радянської влади турбувалися про трудовлаштування членів родин фронтовиків, допомагали їм набувати професій.

Про все це швидко дізнавалися бійці та командири Червоної Армії. «Дорогі товариші,— звернувся в Дніпродзержинський міськом партії фронтовик тов. Овсієнко,— мені написали з дому про ту допомогу, яку одержали від вас. Велике вам спасибі. Запевняю вас, що ще дужче битиму ворога». «Шлю велике фронтове спасибі вам, товариші, за ту допомогу, яку ви подаєте моїй сім'ї»,— писав колишній робітник заводу ім. Дзержинського, фронтовик капітан Щеглов. Такі ж листи написали тт. Безпінний, Стрельніков, Умнов та багато інших³⁸. Добрі звістки з дому піднімали бойовий дух бійців, подвоювали їх сили і мужність в бою.

Піклування Комуністичної партії, Радянського уряду і всього нашого народу про сім'ї фронтовиків — свідчення глибокого патріотизму, великого почуття громадської солідарності, єдності фронту і тилу, які стали одним з факторів перемоги над німецько-фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні.

³⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 34, од. зб. 30, арк. 178; од. зб. 29, арк. 41.

³⁶ Там же, оп. 14, од. зб. 1835, арк. 24.

³⁷ Там же, од. зб. 1839, арк. 128.

³⁸ «Радянська Україна», 25 січня 1945 р.

О. Д. ЗУБАЛІЙ
ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
ЗАВОДСЬКОЮ ПРЕСОЮ
ПІДПРИЄМСТВ МАШИНОБУДІВНОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ
(1928—1932 рр.)

Могутньою ідейною зброєю Комуністичної партії в політичному вихованні, мобілізації та організації трудящих на здійснення історичних завдань першої п'ятирічки була преса. В. І. Ленін учив, що «без журналістичного апарату ні один масовий рух обійтись не може в скільки-небудь цивілізованій країні»¹. В перехідний період від капіталізму до соціалізму, зазначав Володимир Ілліч, преса повинна стати організатором соціалістичних перетворень, дійовим засобом політичного навчання мас; боротися за розвиток суспільного виробництва, зміцнення непорушного союзу робітників і селян, підвищення продуктивності праці; виховувати кожного громадянина Радянської країни

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 88.

активним будівником соціалізму². Він вимагав, щоб преса ні на мить не послаблювала боротьби на ідеологічному фронті, нещадно викривала буржуазну ідеологію, виховувала трудящих в дусі братерства і дружби народів³.

Ці ленінські положення були покладені в основу партійного керівництва пресою, зокрема, заводськими багатотиражними газетами й стіннівками, які найближче стояли до авангарду нашого суспільства — робітничого класу.

В роки першої п'ятирічки Комуністична партія України приділяла заводській пресі значну увагу. Так, 29 липня 1929 р. Секретаріат ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про друковані заводські газети», 21 квітня 1930 р. — «Про стан заводських газет Донбасу». Центральний Комітет КП(б)У зобов'язав партійні організації підприємств створити умови для роботи редколегій газет, зміцнювати їх кваліфікованими журналістськими кадрами, спрямовувати діяльність цих органів на економічне перевиховання мас, які повинні вчитися налагоджувати працю по-новому⁴.

В роки першої п'ятирічки кількість фабрично-заводських газет швидко зростала: у 1928 р. на Україні виходило 110 багатотиражних газет, на початку 1930 р. — 224, 1931 р. — 421, а 1932 р. — 700⁵.

Особливо активно діяла низова преса на великих машинобудівних підприємствах республіки. 1931 р. виходили щоденні заводські газети харківських машинобудівників — «Харківський паровозник», «Генератор», «Молотарка». Тираж кожної з них становив від 7 до 20 тис. примірників⁶.

З перенесенням масово-політичної роботи безпосередньо в цех, у бригаду народилася нова форма низової преси. Восени 1930 р. з'явилися дільничні газети, наприклад «Шпилька» — на шишельній дільниці ливарного цеху заводу «Серп і Молот» і «Темп» на будові Харківського тракторного заводу⁷. Наприкінці п'ятирічки виходили щоденні цехові багатотиражки. Так, 1932 р. на Харківському паровозобудівному заводі в тракторному цеху діяла щоденна друкована газета «Штурмовка», а під її керівництвом — ще 12 дільничних стіннівок, з них 6 були щоденними. Редколегія «Штурмовки» випускала листівку для робітників найвідповідальніших ділянок виробництва⁸.

Партійні організації машинобудівних підприємств України постійно дбали про поліпшення роботи заводської преси, спрямовували її діяльність на вирішення найважливіших народногосподарських завдань. Так, бюро Червонозаводського райкому партії Харкова 26 квітня 1929 р. обговорило роботу редколегій багатотиражок паровозобудівного та електромеханічного заводів. У постанові відзначалися як успіхи, так і недоліки в їх роботі, вказувалися шляхи їх усунення, особ-

² Див. В. І. Ленін, т. 28, стор. 79.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 320.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, од. зб. 28, арк. 97; «Червона преса», 1929, № 8, стор. 25—26; 1930, № 8—9, стор. 1; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. I, К., 1960, стор. 467.

⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, од. зб. 31, арк. 195; «Робселькор», 1931, № 27, стор. 1; В. Рубан. І в труді, і в бою... (50 років української радянської преси), К., 1967, стор. 127.

⁶ Харківський обласний державний архів, ф. 1452, оп. 1, спр. 3, арк. 12; «Робселькор», 1931, № 22, стор. 12.

⁷ В. Рубан. Назв. праця, стор. 116.

⁸ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2216, арк. 241—242; «Червона преса», 1932, № 19, стор. 17—19.

ливо наголошувалося, зокрема на поліпшенні висвітлення соціалістичного змагання⁹.

Партійна організація харківського заводу «Серп і Молот» 1930 р. двічі обговорювала роботу багатотиражок. 23 липня, наприклад, пленум парткому відзначив, що заводські газети ще недостатньо висвітлюють боротьбу колективу за дострокове виконання п'ятирічного плану, хід соціалістичного змагання на підприємстві, не стали справжньою трибуною для передовиків і новаторів виробництва. Пленум зобов'язав редколегію ширше розгорнути на газетних сторінках пропаганду рішень Комуністичної партії і Радянського уряду¹⁰.

Партійний комітет Харківського паровозобудівного заводу 14 грудня 1930 р. прийняв постанову «Про поліпшення роботи редакції газети «Харківський паровозник» і стінних цехових газет», 27 вересня 1932 р.— «Про стан роботи цехової преси в котельному та вальцювальному цехах». Зокрема, відмічалось, що цехові парторганізації не завжди обговорювали критичні замітки, вміщені на сторінках газет¹¹.

Серйозні недоліки було виявлено в роботі редколегії багатотиражної газети «Мартен» київського заводу «Більшовик» у 1931 р. Партійний комітет заводу вжив заходів до виправлення становища, зміцнив редколегію кадрами, затвердив редактором комуніста т. Стрекету, до участі в діяльності багатотиражки було залучено широкий актив. В результаті на сторінках багатотиражки почали друкуватися замітки про хиби в роботі заводоуправління; газета скликала технічні наради з питань боротьби проти браку, зльоти планово-оперативних груп, виробничі наради бригадирів. У цехах з'явилися нові стіннівки.

Активізація діяльності заводської преси відіграла значну роль у мобілізації колективу підприємства на досягнення нових трудових успіхів: того ж року завод виготовив понад план продукції на 80 тис. крб., було внесено 1000 рацпропозицій¹².

Багатотиражні газети підтримували цінні починання машинобудівників, оперативно публікували їх критичні виступи. «Харківський паровозник», наприклад, 1929 р. мав спеціальний розділ «Слідами заміток». При редколегії було створене бюро для перевірки робкорівських сигналів. Воно контролювало також, чи вживаються за цими сигналами належні заходи, готувало для газети повідомлення про їх дієвість. Значну роботу проводив також загін «легкої кавалерії» з 30 робкорів¹³.

Широко і різноманітно висвітлювала діяльність колективу горлівського машинобудівного заводу багатотиражна газета «Механізатор». На її сторінках друкувались матеріали про нові трудові здобутки заводських машинобудівників. Так, 18 травня 1931 р. газета розповіла про ініціативу бригад тт. Кашуби і Зощука, які перейшли на госпрозрахунок. В листі Кашуби, опублікованому в газеті, говорилося: «З переходом на госпрозрахунок робітники стали працювати уважніше, економніше витрачати матеріал, підвищили продуктивність праці на 10

⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 45, оп. 1, од. зб. 108, арк. 171—172.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 531, арк. 28.

¹¹ Історія Харківського паровозостроительного заводу (1917—1932 гг.). Сборник документов и материалов, Х., 1965, стор. 359—362; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2283, арк. 67.

¹² «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1932, № 7, стор. 20.

¹³ «Харківський паровозник» (орган робітників і службовців Харківського паровозобудівного заводу), 2 березня, 4 квітня, 20 жовтня, 14 травня 1929 р.; 4, 15 липня, 30 вересня 1930 р.

процентів. Глином'ялка до переходу на госпрозрахунок при тій же кількості робітників давала 8—9 вагонеток маси, а після переходу стала давати 13—14 вагонеток. Відчувається заінтересованість кожного робітника в результатах своєї праці»¹⁴.

Значну роль у мобілізації робітників на виконання урядового завдання — своєчасно забезпечити посівну кампанію 1931 р. тракторним причіпним інвентарем відіграла газета «За більшовицькі темпи» одеського заводу ім. Жовтневої революції. На її сторінках розповідалося про досвід передових бригад тт. Дрозда, Саламатіна, Солі, вміщувалися критичні матеріали. Під гаслом «Повернути борг країні, виконати завдання партії та уряду!» газета закликала робітників випускати щодоби продукції на суму не менше 140 тис. крб. Це завдання було повністю виконане¹⁵.

Заводські газети значну увагу приділяли розгортанню соціалістичного змагання серед машинобудівників. Особливо активізувалася їх діяльність після постанови ЦК ВКП(б) від 9 травня 1929 р. «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». «Радянсько-партійна преса, — відмічалось у постанові, — повинна організувати широке і всебічне висвітлення змагання фабрик і заводів, зупиняючи увагу мас на живому досвіді кращих підприємств, підтягуючи відстаючих, організовуючи гласний облік і контроль досягнутих результатів»¹⁶.

Багатотиражна газета «Харківський паровозник» ввела постійну рубрику «Всесоюзне соціалістичне змагання», в якій друкувалися соціалістичні зобов'язання заводу, окремих цехів і бригад, результати переключок ударників і передовиків виробництва. «Виходимо на соціалістичне змагання. Працювати краще — головне наше завдання», «Виконаємо взяті на себе соціалістичні зобов'язання. Не одиниця, а весь завод повинен бути ударним. Ми повинні вийти переможцями» — такі заклики друкувала газета¹⁷.

Бойовим вихователем і організатором робітників була багатотиражка будівників Луганського паровозобудівного заводу «Ударник Луганбуду». Основним методом масової роботи газети були рейди, що мали на меті боротьбу з простоями на виробництві, за створення запасів будівельних матеріалів, підготовку кадрів для заводу, а також контроль за введенням у дію вирішальних об'єктів підприємства. Активно діяли на будові госпрозрахункові бригади, які постійно виступали в газеті як робкори¹⁸.

Заводські багатотиражні газети, проводячи значну організаторську і виховну роботу серед робітників, були надійними помічниками партійних організацій у підвищенні політичної свідомості і виробничої активності трудящих.

Значну роль у мобілізації робітників на дострокове виконання планів першої п'ятирічки відіграла стінна преса, діяльність якої набрала в той період широкого розмаху. Заспівувачем стала «Вагранка» — перша в Радянському Союзі щоденна стінна газета ливарного цеху харківського машинобудівного заводу «Серп і Молот», яка почала виходити з 3 січня 1929 р. За півроку вона надрукувала 2 тисячі заміток з різних питань виробничого і громадського життя цеху, проводила огляди виробничих нарад, організовувала конкурси на кра-

¹⁴ «Механізатор» (орган робітників і службовців Горлівського машинобудівного заводу), 15 травня 1931 р.

¹⁵ «Робселькор», 1931, № 35, стор. 8.

¹⁶ «Справочник партийного работника», вып. VII, ч. II, 1929, стор. 274.

¹⁷ «Харківський паровозник», 4, 20 квітня, 14 травня, 27 червня, 1929 р.

¹⁸ «Ударник Луганбуду», 5 травня 1932 р.

щий винахід і раціоналізаторську пропозицію, влаштовувала «виставки браку». При газеті працювала технічна рада, яка вела пропаганду спеціальних знань, популяризувала передовий досвід кращих виробників¹⁹. Ініціативу харківських ливарників-робкорів підхопили робітники інших цехів заводу, а також багатьох харківських підприємств.

Для поширення досвіду роботи «Вагранки» видавництво «Правды» випустило окрему брошуру²⁰. Після виходу тисячного примірника «Вагранки» Харківський міськом КП(б)У та бюро заводського партійного комітету перевели її на багатотиражний випуск. Перший номер вийшов 17 березня 1932 р.²¹ «Як до цього часу, так і далі,— писали з цього приводу в рапорті робітники-ливарники заводу «Серп і Молот»,— «Вагранка» разом з цеховою пресою боротиметься за генеральну лінію партії, проти опортуністів усіх гатунків, за виконання завдань партії, за виконання промфінплану всім заводом «Серп і Молот»²². Незабаром 25 робкорів слюсарно-складального цеху заводу почали видавати щоденну стіннівку «Гайка», з денними і нічними номерами. В 1930 р. на заводі виходило ще п'ять щоденних газет — «Боронка», «Живий потік», «Молот», «Боромет», «Зміна»²³.

Однією з кращих в країні у 1931 р. була також щоденна чотиризмінна стіннівка цеху кріпильних деталей Харківського електромеханічного заводу — «Накатка». Кожний випуск готувала редколегія чергової зміни²⁴.

Значну роботу провела стінна преса на Харківському тракторному заводі. На початку п'ятирічки тут більшість цехів і будівельних об'єктів мали свої стіннівки. 1931 р. на підприємстві випускалося їх більше 60. Широкою популярністю у робітників користувалися цехові газети «Удар», «На штурм», «За новий побут». Всю роботу вони підпорядковували мобілізації робітників на виконання і перевиконання планів п'ятирічки. Так, газета «Удар» — орган робітників і службовців ливарного цеху — провела значну організаторську роботу в період закінчення бетонування ливарного цеху в 1931 р. Газета широко пропагувала досвід передовиків виробництва, писала про кращі раціоналізаторські пропозиції, впровадження передових методів праці, часто організовувала рейди робкорів, критикувала ледарів, порушників трудової дисципліни. Завдання по бетонуванню ливарного цеху було завершено достроково²⁵. В той час на заводі діяло 100 газет з активом робкорів понад тисячу чоловік²⁶.

В. І. Ленін підкреслював, що своє призначення преса нового типу може виконати, лише постійно зміцнюючи зв'язки з трудящими. «Це непорозуміння,— писав він,— ніби саме літератори і тільки літератори (в професіональному розумінні цього слова) здатні з успіхом брати участь в органі; навпаки, орган буде живим і життєвим тоді, коли на п'ять літераторів, що керують і постійно пишуть,— п'ятсот і п'ять тисяч працівників не літераторів»²⁷.

¹⁹ «Робселькор», 1930, № 1, стор. 8; Д. Новополянский, И. Тираспольский й. «Вагранка». Опыт ежедневной цеховой газеты, М., 1929, стор. 12; «Комуніст», 14 грудня 1931 р.

²⁰ «Робселькор», 1930, № 14, стор. 13.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2343, арк. 54; «Робселькор», 1931, № 35, стор. 5; 1932, № 9, стор. 13.

²² «Червона преса», 1931, № 35, стор. 16.

²³ «Робселькор», 1930, № 25, стор. 6.

²⁴ «Генератор» (оган партбюро, профкому і комітету комсомолу Харківського електромеханічного заводу), 18 березня 1931 р.

²⁵ «Робселькор», 1931, № 21, стор. 14; № 29, стор. 10.

²⁶ «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1931, № 31, стор. 20—21.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 470.

Керуючись ленінськими настановами, партія добивалася широкої участі робітничих мас у роботі заводських газет. Якщо на початку п'ятирічки в республіці було 500 тис. робсількорів, то 1931 р.— 2 млн.²⁸

Велике значення в розгортанні діяльності низової преси мали рішення четвертої Всесоюзнаї та першої Всеукраїнської нарад робсількорів у червні— липні 1929 р.²⁹ В резолюції Всеукраїнської наради по-новому формулювалися завдання робсількорів: «Робкори й сількори стають не лише інформаторами, а й ініціаторами раціоналізації виробництва, соціалістичної перебудови сільського господарства, і, за проводом партії, безпосередніми організаторами мас»³⁰.

Значну допомогу робкорівському рухові подавав центральний орган Комуністичної партії України— газета «Комуніст». Вона спрямовувала їх діяльність на розв'язання корінних питань соціалістичного будівництва. Виходячи з настанов партії, «Комуніст» пропонував «зосередити увагу робсількорів не тільки на викриванні хиб, марнотратства й безгосподарності, а й на постановці значних питань раціоналізації. Робсількори повинні домогтися збереження державі мільйонів карбованців на здешевленні собівартості і поліпшенні якості продукції»³¹.

У грудні 1928 р. група харківських робкорів «Правди» провела перший робкорівський рейд, який поклав початок масовому рухові ударних робкорівських бригад³².

Робкорівські рейди провадили й заводські газети. Багатотиражка «Харківський паровозник» активно включилася в змагання колективу свого підприємства за випуск 1000 тракторів. У березні відбувся перший рейд: 20 робкорів взялися вивчити, як виконується це завдання. Вони внесли ряд пропозицій щодо поліпшення внутрізаводського планування та усунення недоліків у роботі окремих цехів, бригад та ін. Всього за 1930—1931 рр. багатотиражка провела 125 масових рейдів, які сприяли значному поліпшенню роботи підприємства. Заслуга харківських робкорів у тому, відмічалася в привітанні журналу «Робсількор» з нагоди другої річниці виникнення ударних робкорівських бригад, що вони, «здійснюючи історичні завдання п'ятирічки, дали нові дійові форми робсількорівського руху, зробивши робсількора-ударника центральною фігурою руху»³³.

Значний досвід нагромадили робкори машинобудівного заводу «Серп і Молот». Вони були ініціаторами багатьох починань: запровадили такі дійові форми робкорівської роботи, як масове опитування, збирання робітничих пропозицій, взаємозв'язок з цехами-замовниками і т. д. Тут проходили загальноміські зльоти робкорів³⁴.

Всесоюзна нарада з питань робсількорівського руху, яка відбулася у лютому 1931 р. в Москві, узагальнила досвід і виробила рекомендації щодо поліпшення робкорівської роботи, звернула особливу увагу на посилення партійного керівництва низовою пресою, рекомендувала називати фабрично-заводські багатотиражки органами партійних комітетів. Для стінних газет нарада вважала за можливе залишити стару назву— «орган робітників і службовців», але зобов'язала партійні організації керувати їх роботою.

²⁸ «Червона преса», 1931, № 6, стор. 6.

²⁹ В. Рубан. Назв. праця, стор. 108; «Червона преса», 1929, № 7, стор. 4.

³⁰ «Робселькор», 1929, № 7, стор. 41.

³¹ «Комуніст», 16 червня 1929 р.

³² «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1929, № 1, стор. 35.

³³ «Харківський паровозник», 26 листопада 1931 р.

³⁴ Є. Бондар. Преса— трибуна мас.— «Наукові записки», т. XVI, вип. XIV, К., 1958, стор. 80.

16 квітня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про перебудову робсількорівського руху», в якій визначено завдання робсількорів в період розгорнутого будівництва соціалізму, вказано, що партійні організації повинні подбати про конкретизацію діяльності робкорів стосовно різних ділянок соціалістичного будівництва³⁵. Якщо в перший період розвитку робсількорівського руху основне завдання зводилося до викриття «дрібних» недоліків, то в роки першої п'ятирічки «робсількори,— вказувалося в постанові,— повинні бути в перших рядах у справі оволодіння технікою виробництва, наполегливо боротись за кількісні і якісні показники промфінплану, за зміцнення госпрозрахунку і єдиноначальності, дальший розвиток соціалістичного змагання і ударництва, використання внутрішніх ресурсів, раціоналізації виробництва, розвиток винахідництва»³⁶. Центральний Комітет партії рекомендував проводити рейди, організовувати ударні бригади, громадські буксири, раціоналізаторські рахунки, переклички та ін.

З метою поліпшення керівництва робсількорами і низовою пресою ЦК ВКП(б) запропонував партійним організаціям створити комісії в складі завідуючого культпропвідділом, редактора газети, представників РСІ та прокуратури, інструктора з питань преси³⁷.

В досліджуваний період значна увага приділялася підготовці журналістських і робкорівських кадрів. До 1930 р. на Україні газетних працівників готував лише факультет журналістики при комуністичному університеті ім. Артема в Харкові. 1931 р. факультет було реорганізовано у Всеукраїнський Комуністичний інститут журналістики (ВУКІЖ), в якому навчалось 211 студентів. Того ж року відбувся випуск 38 журналістів. ВУКІЖ мав також вечірній та заочний відділи, на яких навчалось, відповідно, 250 і 300 чол.³⁸

1930 р. в Харкові Комітетом у справах преси було створено газетно-книжковий технікум, який у серпні 1931 р. реорганізовано в Український комуністичний газетний технікум. 1932 р. тут навчалось 330 студентів. Перший випуск 50 журналістів середньої кваліфікації відбувся того ж року³⁹.

Місцеві партійні органи також займалися підготовкою кадрів журналістів та робкорів. Так, Харківський міський партійний комітет організував вечірній інститут журналістики з філіалами на машинобудівних заводах — ХТЗ, ХПЗ, «Серп і Молот»⁴⁰. В Одесі діяв Будинок преси, де проходили підготовку газетні працівники. 1929 р. тут у трьох гуртках — іноземної та української мов, стилістів та робкорів-рецензентів — навчалось 335 слухачів⁴¹.

ЦК КП(б)У провів 1931 р. чотири Всеукраїнські робсількорівські наради, в тому числі з робкорами підприємств загального та сільськогосподарського машинобудування. Нарада виробила рекомендації, спрямовані на поліпшення роботи робсількорів і заводських газет. «Преса, робкори заводів сільськогосподарського машинобудування,— відмічалось у постанові Всеукраїнської наради,— повинні бути на висоті завдань, що їх покладено на цю групу заводів»⁴².

³⁵ Див. В. І. Ленин, КПСС о печати. Сборник документов. М., 1970, стор. 256—260.

³⁶ Там же, стор. 257.

³⁷ Є. Бондар. Назв. праця, стор. 81.

³⁸ М. Агуф. Печать УССР, Х., 1932, стор. 168.

³⁹ «Червона преса», 1932, № 19, стор. 24.

⁴⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 39, арк. 141.

⁴¹ «Червона преса», 1929, № 7, стор. 43.

⁴² «Робселькор», 1931, № 26, стор. 10.

В роки першої п'ятирічки Комуністична партія України провела значну роботу, дбаючи про посилення керівництва заводською пресою, організацію і розгортання широкої мережі багатотиражок, зміцнення їх кваліфікованими кадрами, залучення до роботи заводських газет широкої армії робітничих кореспондентів. Завдяки цьому низова преса стала дійовим помічником парторганізацій у розв'язанні грандіозних завдань соціалістичного будівництва.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ
ПЕРШЕ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ
ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ

Друга половина XVI ст. в історії українського народу була часом небувалого загострення класових протиріч. Після Люблінської унії 1569 р. польські феодали поширювали своє

панування й на Правобережну та Лівобережну Україну. Одержуючи від короля величезні земельні володіння, вони поступово прибирали до рук малоземельне та безземельне селянство. В середині XVI ст. 20% селян України вже були кріпаками¹. Швидко зростають селянські повинності: панщина доходить до 2—3-х, а іноді й більше днів на тиждень, дворових людей зобов'язують виходити на панську роботу щодня. Втрачали селяни з часом і свої права. 1573 р. феодали дістали право суду над своїми підданими. II Литовський статут 1566 р. встановлював десятирічний строк розшуку втікачів, III статут 1588 р. час розшуку продовжував до двадцяти років і встановлював порядок, за яким селянин, що прожив на землях феодала десять років, ставав його кріпаком². Пани та їх орендарі карали селян за найменшу провину, зневажали їх гідність, грубо втручалися в особисте життя. До соціального гноблення прилучалося національне й релігійне. Польські пани не вважали українських селян за людей, зневажливо називали їх «бидлом».

Польське панство намагалося прибрати до своїх рук не тільки селянство, а й козацтво. Воно запровадило реєстр, тобто включило до спеціальних списків частину козацтва, в основному заможного, яку брало на державну службу, звільняючи його від податків і надаючи деякі майнові права та самоврядування. Однак незадоволення з кожним роком посилювалося — не тільки серед основної маси козацтва, а й серед реєстрових, права яких обмежувались і весь час порушувались. Все це єдило селян і козаків. Коли селяни виступали проти своїх гнобителів, їм на допомогу приходило козацтво.

Магнати й шляхта суворо розправлялися з повстанцями. Однак доведені до відчаю селяни, не зважали на драконівські закони польських магнатів. Вони продовжували боротьбу. Їх активно підтримували козаки. Навесні 1590 р. на київському Поліссі боротьбу з панами вело вже кілька загонів під керівництвом Я. Осовського, А. Рогачовського, Ф. Полоуса. Повстанські загони діяли на Переяславщині й Брацлавщині. Наприкінці року 6 тис. повстанців зосередилося на Запоріжжі. Кількість повстанських загонів збільшилася весною і влітку 1591 р. Ними були наповнені майже всі ліси Брацлавщини й Київщини³.

¹ Історія селянства Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 84.

² Хрестоматія з історії Української РСР, т. 1, К., 1959, стор. 137—138.

³ Д. І. М и ш к о. Северин Наливайко, К., 1962, стор. 17—18.

Зайнявши Білу Церкву й 29 грудня розгромивши двір підстарости Курцевича-Булиги, де було забрано не тільки «маєтність всю», а й документи⁴, повстанці рушили далі. Незабаром вони оволоділи Трипільям і Богуславом, а потім Переясловом, в якому до їх рук потрапило багато військового спорядження⁵. Отже, помстою справа не закінчилася. Повстання охоплювало нові й нові території. З'явився цілий ряд дрібних загонів, не зв'язаних з основними силами Косинського. Перелякане панство призначило комісарів для «розслідування» причин повстання й покарання «свавільників». Комісари — старости Я. Претвич, О. Вишневецький, Я. Струсь, С. Гульський — зібрали чимале військо й рушили до Трипілья. Не сподіваючись на легку перемогу, магнати вдалися до хитрощів. Отаборившись під Фастовом, вони звернулися до повстаців із посланням, мета якого була розколоти їх ряди. Називаючи реєстровців «панамі молодцями», комісари радили їм відректися від Косинського, видати його й скласти зброю. Не маючи достатніх сил, щоб вступити у відкриту боротьбу з магнатсько-шляхетськими військами, й не бажаючи приректи повстання в самому його зародку на поразку, керівники повстанців згодилися розпочати переговори. Зустрівшись з панами, представники повстанців заявили, що Косинський уже позбавлений гетьманської булави, що надалі вони будуть «послушними». Проти нового гетьмана, кандидатуру якого висунули комісари, вони нібито нічого не мали й згоджувалися прийняти його. Магнати й шляхта були задоволені наслідками переговорів. Війська, приведені до Фастова, були розпущені⁶.

Повстанці були теж задоволені. Вони й не збиралися відсторонювати від керівництва К. Косинського і припиняти боротьбу. Це був лише дипломатичний хід, з допомогою якого керівникам повстання вдалося уникнути передчасної сутички з великим військом й продовжувати збільшувати сили далі, розширювати територію повстання. На Київщині, Волині, Брацлавщині та Поділлі селяни й козаки продовжували чинити розправу над панами, забирати й знищувати їхнє майно. Влітку 1592 р. повстанці здобули чимало нових замків і, як заявляв на сеймі в жовтні цього ж року український магнат К. Острозький, «кілька разів на місто й на замок київський нападали і ліпші гармати, порох і всяку стрільбу гвалтом забрали»⁷.

Українські й польські феодали змушені були апелювати до короля й сейму. Але їх ніхто не підтримав, бо магнати й шляхта Польщі боялися залишити свої володіння без охорони, адже їхні піддані теж могли скористатися прикладом українського селянства. Тому магнатам Правобережжя довелося самостійно організовувати сили для боротьби з повстанцями. К. Острозький звернувся до шляхти із закликом об'єднатися й спільно виступити проти Косинського. Пани почали з'їжджатися до Старокостянтинова. Косинський з основними силами теж рушив на Волинь. Перша сутичка між військом К. Косинського й шляхетським ополченням сталася 2 лютого 1593 р. під П'яткою на Волині (поблизу сучасної станції Демчин). Вона не принесла перемоги ні козакам, ні шляхті. Бої продовжувалися і в наступні дні. Надії К. Острозького швидко зломити повстанців, що були в основному пішими й не могли

⁴ Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941, стор. 26.

⁵ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, Львів, 1908, стор. 69.

⁶ В. А. Голобуцький. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 101.

⁷ Архив ЮЗР, ч. III, т. 1, стор. 36—37.

в зимових умовах закласти добре укріплений табір, не здійснилися. Довелося 10 лютого укласти мирний договір з козаками.

Переконавшись, що здобути перемогу над магнатсько-шляхетськими силами повстанцям без допомоги не вдасться, К. Косинський встановив контакти з російськими властями й розпочав переговори про перехід козаків під зверхність московського царя⁸.

У травні 1593 р. повстанці, очолені К. Косинським, залишивши Запоріжжя, з'явилися під Черкасами. Замок старости О. Вишневецького був оточений з усіх боків. Безперервний обстріл обложених змусив їх просити перемир'я. Розпочалися переговори. Вважаючи К. Косинського єдиним винуватцем всіх лих, які довелося пережити за останні роки, пани вирішили позбутися його. Криштоф Косинський по-зрадницькому був убитий слугами О. Вишневецького в Черкасах, куди він прибув разом з 150 козаками для ведення переговорів⁹. Так трагічне обірвалося життя цього мужнього козацького ватажка, який протягом майже двох з половиною років стояв на чолі борців проти феодално-кріпосницького гніту на Україні.

Та підступ не виручив О. Вишневецького. Козаки змусили його підписати угоду, яка передбачала значні поступки шляхти не лише реєстровим, а й низовим козакам (зокрема, вони дістали право вільно виходити на волость і повертатися на Запоріжжя)¹⁰. З-під Черкас повстанці вирушили до Києва, щоб змусити К. Острозького, воєводу київського, який наказав заарештувати козацьких послів і кинути до в'язниці, теж дотримуватися угоди. Однак козаки змушені були повертатися на Січ: надійшло повідомлення про напад на козацьку столицю. Невеличкий гарнізон, що беріг фортецю, лишившись без продовольства, змушений був залишити її. Татари, увірвавшись у Січ, доценту зруйнували укріплення й почали грабувати козацькі хутори. Треба було давати відсіч людоловам. Взявши з київського воєводи викуп, запорожці поспішили за пороги. Цю подію прийнято вважати останнім актом повстання під проводом Криштофа Косинського.

⁸ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 27.

⁹ В. А. Голубуцкий. Назв. праця, стор. 106.

¹⁰ Там же.

Я. О. ПУРА

МІКРОТОПОНІМИ ТА ІСТОРІЯ КРАЮ

У наш час історики, географи, мовознавці та інші вчені все більше і більше проникають у таємниці загадкових власних назв, які нерідко ховають єдині сліди певних фрагментів історичного минулого нашого народу, нашого краю.

Велику цінність становлять для дослідників так звані мікротопоніми, тобто назви невеликих географічних об'єктів — урочищ, полів, лісів, сінокосів, боліт, кутків, горбів, долин, ярів, бродів, озер, ставів, могил, курганів тощо. У багатьох місцях вони досить численні, словотворчо різноманітні, історично стійкі, бо беруть початок у сивій глибині віків.

Неповно зібраний мікротопонімічний матеріал з території Ровенщини вже зараз може бути предметом цікавих наукових досліджень. Навіть попередні спостереження сигналізують, що у мікротопонімах

карбують свій відпечаток усі історичні епохи, хоч, правда, не завжди повно й рельєфно. Буває, що назви, які містять певну історичну інформацію, змінюють через деякі причини свій первісний вигляд, переходять до категорій інших власних найменувань, а нерідко йдуть у повне забуття. Тоді, лише на основі архівних матеріалів, історико-мовно-географічні дослідження можуть нам реставрувати первісну словесну історичну інформацію.

Назви, що інформують нас про далеке історичне минуле краю, становлять незначну кількість. Вони, в основному, є свідками князівських епох, татаро-монгольського нашествя, козаччини та інших історичних пластів. Прикладом до сказаного може бути нині існуюча назва броду — Тризна та Ігорів брід. Ці об'єкти розміщені на території с. Біловіжа Рокитнівського району, де за народними переказами був убитий київський князь Ігор, на честь якого княгиня Ольга влаштувала тут тризну, тобто поминки за помершим. Цікаво, що народна легенда подає і деякі подробиці загибелі князя: його нібито довго мучили, а потім розп'яли на дереві. Щось подібне читаємо в історичних працях Льва Діакона, де, між іншим, зазначено: «він (Ігор.— Я. П.) прив'язаний був до двох дерев і розірваний на дві частини»¹. Певний (хоч незначний) натяк на якусь мученицьку смерть Ігоря подає і сам літописець словами древлян, яких Ольга живцем кинула у яму, а потім закопала: «пуще ны Игоревы смерти»,— кажуть вони (тобто — помираємо кращою смертю, ніж Ігор). Про загибель князя Ігоря на древлянській землі (954 р.) літописець розповідає так: «и вышедше из града Искорьстѣня древлене убиша Игоря и дружину его; бѣ бо их мало. И погребенъ бысть Игорьъ, и есть могила его у Искорьстѣня града в Деревѣхъ и до сего дне»².

Порівняємо ще запис у пізніших літописах XVII ст.: «...и убиша его (Игоря) вне града Коростеня близъ Старыя Русы»³. Існує також думка, що Ігор міг загинути у сутичці з боярином Свенельдом — грізним управителем улицьких та древлянських земель⁴. Так чи інакше конфлікт був викликаний надмірним збором дані у древлян. Немає сумніву, що ровенський Біловіж та його околиці входили до володінь древлян і що тут міг бути один з «погостів» для збору князівської дані. Це тим більше, що у цій околиці був колись судноплавний шлях рікою Тризна (притока Ствиги). Однак чи справді тут загинув Ігор і чи дійсно тут Ольга «повелѣ людемъ своимъ съсуги могилу велику, и яко соспоса, и повелѣ тризну творити»⁵ залишається загадковим, не доведеним. Ми лише констатуємо, що назви «тризна» і водночас «Ігорів брід» мають історичний мотив. Відомо також, що слово тризна є старовинним, старослов'янським і первісно означало «військову гру після помершого, поєднану з пишним бенкетом»⁶. Може такий траурний обряд після смерті київського князя проходив не в одному, а декількох місцях древлянської і недревлянської земель?

¹ Л. Диакон Колойский. История. Перевод с греческого Д. Попова, VI, гл. 10, Спб., 1820, стор. 66.

² Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 40.

³ Там же, ч. II, М.—Л., 1950, стор. 306.

⁴ Б. Д. Греков. Киевская Русь, М., 1949, стор. 451.

⁵ Повесть временных лет, ч. I, стор. 41.

⁶ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. III, Спб., 1903, ствл. 995—996. Там, між іншим, подаються ще й інші значення тризни (трызна) — «боротьба», «змагання», «подвиг», «нагорода», «релігійне свято».

Г. С. ПОКРОВСЬКА

СПІВРОБІТНИЦТВО
ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
І РЕСПУБЛІКИ КУБА

Народна антиімперіалістична революція 1959 р. на Кубі ознаменувала собою новий етап національно-визвольного руху. Розірвавши ланцюг імперіалізму в західній півкулі, вона стала прикладом для інших латиноамериканських народів у боротьбі за національну незалежність.

Втілюючи в життя ленінські принципи міжнародних відносин з країнами, що визволилися від гніту іноземних монополій і стали на шлях соціалістичного розвитку, Радянський Союз розширює і зміцнює економічне, політичне і культурне співробітництво з Республікою Куба.

«Ця допомога,— сказав президент Республіки Куба Освальдо Дортікос Торрадо на XXIV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу,— дала змогу Кубі твердо і неухильно боротися проти наймогутнішої країни імперіалізму, розташованої від нас на відстані лише 90 миль. Трибуна з'їзду є як раз найбільш підходящим місцем для того, щоб підкреслити ту роль, яку це співробітництво відіграло для кубинської революції, висловити нашу впевненість у непорушності дружби між Радянським Союзом і Кубою...»¹ Співробітництво між СРСР і Кубою розвивається в усіх галузях життя, в тому числі й в галузі науки і культури, що відповідає інтересам обох соціалістичних країн, прискорює розвиток культурної революції, сприяє розквітові духовного життя їх народів.

В Угоді про наукове й культурне співробітництво між СРСР і Республікою Куба, підписаній у грудні 1971 р., важливе місце відведено зв'язкам по лінії вищої школи.

«Радянський Союз подає допомогу Республіці Куба,— підкреслювалося в спільній радянсько-кубинській заяві,— в підготовці національних кадрів шляхом навчання кубинських громадян в СРСР та організації учбових центрів на Кубі»².

Підготовка спеціалістів для Республіки Куба протягом першого етапу (1960—1965 рр.) була основною і майже єдиною формою співробітництва вузів Куби і СРСР. Великий внесок у цю справу зробила вища школа Української РСР. Вже у 1963 р. тільки в 19 вузах України навчалося 140 кубинських студентів, з них 115—у Київському університеті на підготовчому факультеті для іноземних громадян³. Решта здобувала освіту в Київських інститутах: політехнічному та народного господарства Харківському політехнічному, а також у провідних вузах Одеси, Донецька, Кривого Рога і Львова. В 1966 р. в інститутах і університетах України навчалося 180 посланців з острова Свободи, а загалом з 1961 по 1969 рр. вузи МВССО УРСР закінчили 345 кубинських студентів, аспірантів і стажистів⁴. Для успішного навчання кубинських громадян у вищих учбових закладах України створені всі умови.

Повертаючись на батьківщину, кубинські студенти назавжди зберігають почуття вдячності нашій країні за здобуті знання, за чуйність піклування про них. «До останньої хвилини нашого життя завжди будемо пам'ятати про першу країну соціалізму, про її героїчний народ, який у тяжкі для нашої батьківщини часи простягнув братерську руку допомоги».

¹ «Известия», 3 квітня 1971 р.

² «Вива Куба!» Визит Ф. Кастро Рус в Советский Союз. М., 1963, стор. 119.

³ Поточний архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (далі — МВССО УРСР), планово-фінансове управління, 1963, звіт про перебування іноземних студентів.

⁴ Поточний архів МВССО УРСР, управління зовнішніх зв'язків (далі — УЗЗ) 1969, од. зб. 26, арк. 41.

ги»⁵, — сказав колишній кубинський студент Артече Лахе Іван, покидаючи стіни Київського університету.

Підготовку кадрів здійснювали українські спеціалісти й безпосередньо у вищих учбових закладах Куби. Так, з 1964 по 1966 рр. в Гаванському університеті працював доцент Одеського інституту народного господарства В. І. Абрамов. За цей час він розробив необхідну учбово-методичну документацію по курсу «Фінанси», читав лекції для студентів, підготував у фінансовому інституті й школі революційних інструкторів при ЦК Компартії Куби шість викладачів з фінансових дисциплін⁶. Доцент Київського інженерно-будівельного інституту В. В. Подрезан також успішно працював на Кубі протягом двох років: спочатку в Кубинському інституті геодезії і картографії, а потім у технологічному інституті «Альваро Рейносо» в м. Матансас, де виконував обов'язки завідуючого кафедрою загальної геодезії. Він організував учбовий процес на топографічному відділенні, прочитав лекційні курси, створив лабораторію і кабінет загальної та інженерної топографії. Пізніше, працюючи радником Міністерства освіти Куби, В. В. Подрезан підготував 24 кубинських викладачів, організував роботу кафедр топографії в десяти інших інститутах країни⁷.

Викладачі підготовчого факультету для іноземних громадян і факультету іноземних мов Київського університету Н. Б. Коробейнікова та І. М. Звада, які працювали на Кубі в 1964—1965 рр., перекладали іспанською мовою і підготували до видання підручники з геології, гідрології та інших предметів, розробили різні методичні посібники, прочитали курси лекцій з російської мови та літератури⁸.

З 1965 по 1969 рр. з Київського університету до Центрального університету м. Санта-Клара виїжджали декан економічного факультету професор М. С. Погорелов, який прочитав цикл лекцій про розвиток народного господарства СРСР за 50 років Радянської влади, проректор вечірнього і заочного навчання доцент І. М. Карнаухов, декани біологічного та механіко-математичного факультетів професори Б. Г. Новиков, І. І. Ляшко та інші. Вони встановили наукові контакти з вченими університету м. Санта-Клара, провели консультації з питань, що цікавили кубинських колег, ознайомилися з діяльністю ще двох університетів — у містах Гавані і Сантьяго-де-Куба, педагогічного інституту ім. А. С. Макаренка та учбового телецентру в Гавані, експериментальних баз Гаванського університету.

Київський технологічний інститут харчової промисловості постійно відряджає своїх викладачів на Кубу для роботи в Центральному університеті м. Санта-Клара. Там працювали доценти О. Г. Ніколаєв, Д. П. Рева, М. Пушанко, П. Д. Бобровник.

Виїжджали до університету м. Санта-Клара і вчені Київського політехнічного інституту, серед них доценти Сердюк і Островой з факультету радіоелектроніки, доценти А. Д. Трубенюк, І. К. Козиненко і К. П. Самофалов, які подали практичну допомогу науковцям Кубинського університету в організації лабораторій.

На Кубу виїжджала делегація фахівців МВССО УРСР, щоб ознайомитися з роботою підготовчої школи в Гавані і допомогти в поліпшенні якості підготовки студентів. У складі делегації був і декан підготовчого факультету для іноземних громадян Київського держуніверситету

⁵ «Среди настоящих друзей» Збірник статей іноземних студентів, К., 1963, стор. 17.

⁶ Поточний архів МВССО УРСР, УЗЗ, 1966, од. зб. 27, арк. 7.

⁷ Там же, 1969, од. зб. 26, арк. 12.

⁸ Там же, 1965, том 1, од. зб. 26, арк. 12.

М. В. Дученко, який дав кубинським друзям багато порад щодо організації учбового процесу і, зокрема, допоміг скласти навчальні плани.

Подаючи допомогу дружній країні в підготовці національних кадрів, поліпшенні якості викладання, наші вчені й викладачі встановлюють безпосередні контакти з кубинськими вченими, обмінюються досвідом, беруть участь у написанні підручників та посібників.

Велика роль належить українським вузам у створенні матеріальної та учбово-методичної бази кубинських університетів. Так, студентське конструкторське бюро Київського технологічного інституту харчової промисловості під керівництвом викладачів спроектувало й виготовило Центральному університетові м. Санта-Клара креслення лабораторного обладнання для випарювання і теплообміну. Київський політехнічний інститут відправив на Кубу десять автотрансформаторів Латр-2 і осцилограф Н-102, аналогову машину МН-7 з комплектом запасних частин, підручники — 50 назв (на прохання технологічного факультету університету м. Санта-Клара), збірники наукових праць чотирьох факультетів інституту, а також лабораторні прилади й хімічні реактиви для Гаванського інституту адміністраторів⁹. Вищі учбові заклади Одеси, Харкова, Львова надіслали кубинським вузам учбову літературу, плани й програми з історії, політекономії, математики, методичні розробки, тематику наукових конференцій, обладнання для лабораторій і кабінетів¹⁰.

Різномісна допомога вищої школи Радянського Союзу, і в тому числі Української РСР, прискорила процес підготовки національних кадрів для народного господарства Куби, так необхідних молодій республіці, і особливо в перші роки її існування.

З 1964 по 1966 р. три київські вузи — університет, політехнічний інститут і технологічний інститут легкої промисловості — підписали двосторонні угоди про наукове й культурне співробітництво з Центральним університетом провінції Лас-Вільяс м. Санта-Клара. Цим був покладений початок безпосереднім міжвузівським зв'язкам України та Куби. Співробітництво вступило в нову стадію, збагатилося новими формами. Ширшим став обмін викладачами, аспірантами, науковими співробітниками, науковою та учбовою літературою. Крім того, вузи почали планувати спільні наукові дослідження, видання та розробку монографій, підручників, посібників, брати участь у конференціях і симпозіумах, обмінюватись виставками та експонатами ботанічних садів і зоомузеїв тощо. Обмін досвідом, кращому взаєморозумінню сприяють також виставки й фільми, що розповідають про життя вузів, досягнення в галузі науки, культури та економіки обох країн.

Бібліотека Київського університету надіслала університетові м. Санта-Клара 1113 примірників книг і одержала 42 книги¹¹. Зоомузей університету м. Санта-Клара надіслав Київському університету 13 екземплярів рідкісних риб, птахів і тварин.

В Київському університеті з лекціями про теорію імовірності виступив професор Центрального університету Лара. Професори Едуардо Гарсія дель Кото і Стель Гарсія Домінгес прочитали на високому науковому рівні спецкурси з історії та географії Куби, доктор Омар Діас де Арсе Моліна прочитав на історичному факультеті та факультеті іноземних мов цикл лекцій з історії Латинської Америки, а викладачі Центрального університету м. Санта-Клара Айміс Гонсалес Боланьос та Порреро Марін — з історії латиноамериканської та кубинської літератури і спецкурси з граматики іспанської мови¹².

⁹ Поточний архів МВССО УРСР, УЗЗ, 1965, од. зб. 26, арк. 28.

¹⁰ Поточний архів Київського університету, іноземний відділ. 1968.

¹¹ Там же.

¹² Там же. 1965, 1968.

Кубинські викладачі читають лекції і проходять стажування також у Київському технологічному інституті харчової промисловості. В 1968 р. на кафедрі цукрових речовин проходив стажування кубинський викладач Маріо Муро Сарах¹³.

До Київського інженерно-будівельного інституту для ознайомлення з науково-дослідною діяльністю, організацією учбового процесу та програмованого навчання приїздили кубинські архітектори Роберто Карросон, Маріо Койюла, Рафаель Моро, Хуан Медіна Евердо Мендес та ін.¹⁴

Вузи Одеси, Львова, Харкова, Запоріжжя також підтримують дружні зв'язки з вищими учбовими закладами Куби.

З 1967 р. дослідженням проблеми виробництва цукру спільно займаються вчені Київського технологічного інституту харчової промисловості і Центрального університету провінції Лас-Вільяс. Завідуючі кафедрами російської мови Київського університету Г. І. Макарова і Центрального університету Елла Перес написали три частини підручника російської мови для кубинців¹⁵.

У науковій конференції, що відбулася у вересні 1967 р. в Київському університеті на тему «Формування комуністичної свідомості радянської молоді», взяли участь представники вузів соціалістичних країн, які співробітничать з КДУ. Серед них був і проректор по науковій роботі Центрального університету м. Санта-Клара Уго Санчес, який виступив з доповіддю «Комуністичне виховання студентської молоді». Він також прочитав на різних факультетах університету лекції про цукрову промисловість Куби та основні напрямки науково-дослідної діяльності в Центральному університеті м. Санта-Клара¹⁶.

Співробітництво вузів здійснюється також і по лінії комсомольських та студентських організацій. Комітети комсомолу Київського університету й технологічного інституту харчової промисловості встановили зв'язки з Союзом молодих комуністів Центрального університету м. Санта-Клара, обмінюються книжками, статтями про структуру і роботу молодіжних організацій, навчання, ідейне і трудове виховання студентської молоді.

Вищі учбові заклади Куби і Радянського Союзу, в тому числі й Української РСР, з кожним днем все більше розвивають і зміцнюють взаємні культурні зв'язки, сприяючи використанню новітніх досягнень науки й техніки в учбовому процесі, прогресові освіти, зближенню народів двох країн у боротьбі за будівництво соціалізму й комунізму.

¹³ Поточний архів МВССО УРСР, УЗЗ, т. 1, 1969, од. зб. 26, арк. 7.

¹⁴ Там же, т. 2, од. зб. 26, арк. 22.

¹⁵ Там же, 1967, 1968, од. зб. 26, арк. 12.

¹⁶ Поточний архів Київського університету, іноземний відділ, 1967, 1968.

О. С. ПОЗІНА
ПРО РОСІЙСЬКО-СЕРБСЬКІ
ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ
НАПЕРЕДОДНІ І ПІД ЧАС
БОСНІЙСЬКОЇ КРИЗИ
(1908—1909 рр.)

В 1908—1909 р. вибухнула боснійська криза, яка поставила європейські держави на грань війни. В. І. Ленін зазначав, що «деякий час небезпека європейської війни, здавалося, присунулася зовсім близько...»¹.

Боснійська криза широко висвітлена в радянській і зарубіжній історичній літературі. Буржуазні історики, щоб виправдати дипломатію своїх держав, перекичували

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 187.

справжню картину подій того часу². В радянській історичній літературі це питання висвітлено як у загальних, так і в спеціальних працях³. Російсько-сербські відносини даного періоду в історичній літературі розглянуті лише в загальних рисах. Будь-яких спеціальних досліджень з цієї теми немає.

Російсько-сербське зближення сталося після державного перевороту в Сербії 11 червня 1903 р.⁴, внаслідок якого сербський трон перейшов від Обреновичів, що орієнтувалися на Австро-Угорщину, до Карагеоргієвичів. Царський уряд давно прагнув укріпитися на Балканах, але під час російсько-японської війни і революції 1905—1907 рр. балканське питання тимчасово було «заморожене». 1906 р. міністром закордонних справ Росії став О. П. Ізвольський — прибічник активної політики на Балканах. Активізація Росії в цьому районі викликала протидію Австро-Угорщини й Німеччини.

Австрійська дипломатія, скориставшись ослабленням Росії (поразка у війні з Японією), посилила свій натиск на Балкани і, намагаючись роз'єднати балканські держави, раз у раз штовхала Болгарію і Чорногорію на сутички з Сербією. Провідником цієї політики був австрійський міністр закордонних справ Еренталь. Російська ж дипломатія прагнула примирити і об'єднати балканські держави для протидії австро-німецькому імперіалізму.

Австро-Угорщина ставила метою анексію Боснії та Герцеговіни і розчленування Сербії. Попередньо це питання було вирішене австрійським урядом ще наприкінці 1907 р.⁴ Починаючи «велику гру» на Балканах, Еренталь мав намір ізолювати Сербію і заручитися підтримкою болгарського князя Фердинанда. Після двох зустрічей Еренталь з Фердинандом (13 і 14 березня 1908 р.) було досягнуто неофіційної угоди, за якою, в обмін на обіцянку не заперечувати проти проголошення незалежності Болгарії, Фердинанд запропонував Австро-Угорщині захопити Сербію⁵.

Відтоді австрійська дипломатія користувалася будь-яким приводом, щоб посварити Болгарію з Чорногорією, зіткнути Чорногорію з Сербією. Австро-Угорщина скористалася для цього судовим процесом у Цетиньє над групою осіб, які звинувачувалися в підготовці змови проти чорногорського князя. Максимов, російський посланник у Цетиньє, доповідає: «...тутешній австрійський представник не гребує в справі братніх чвар підливати масла у вогонь». Відносини між Сербією і Чорногорією були близькими до розриву. Російська дипломатія доклала максимум зусиль, щоб примирити ці держави. Телеграм з Петербурга в Белград і Цетиньє навесні — влітку 1908 р. були сповнені вимог сприяти примиренню братніх держав⁶, але намагання Росії

² К. Б. Виноградов. Боснийский кризис в освещении зарубежной исторической литературы. — «Новая и новейшая история», 1961, № 6.

³ А. М. Зайончковский. Подготовка России к мировой войне в международном отношении, Л., 1926; История дипломатии, т. II, М., 1963; В. И. Бовыкин. Очерки истории внешней политики России. Конец XIX—1917 г., М., 1960; П. Н. Ефремов. Внешняя политика России (1907—1914 гг.), М., 1961; И. И. Астафьев. Балканская политика царизма и русско-германские отношения накануне боснийского кризиса. — «Вестник МГУ» 1965, № 3; К. Б. Виноградов. Боснийский кризис 1908—1909 гг. Л., 1964; Ф. И. Нотович. Эпилог боснийского кризиса 1908—1909 гг. — «Известия АН СССР», 1947, т. IV та ін.

* Всі дати даються за новим стилем.

⁴ Ф. И. Нотович. Назв. праця, стор. 62.

⁵ К. Б. Виноградов. Боснийский кризис 1908—1909 гг., стор. 62.

⁶ АЗПР, ф. Політархів (далі — ПА), 1908, од. зб. 1586, арк. 29. Максимов — Ізвольському від 21 лютого 1908 р.; од. зб. 1587, арк. 49. Ізвольський — Штейну (російський повірений в справах у Цетиньє) від 18 червня 1908 р.; од. зб. 517, арк. 460. Ізвольський — Сергєєву від 27 липня 1908 р.

були марними. Тільки анексія Боснії та Герцеговіни Австрією і, в зв'язку з цим, загроза Сербії та Чорногорії примирили ворогуючі країни.

Ще більше напруження було у відносинах між Сербією та Болгарією. Після березневої зустрічі з Еренталем князь Фердинанд користувався будь-яким приводом, щоб озброїти громадську думку країни проти сусідньої держави. Особливо загострилися сербсько-болгарські відносини з травня 1908 р. Болгарська преса почала друкувати сенсаційні повідомлення про діяльність сербських чет у Македонії, що, як зауважував російський посланник в Белграді Сергєєв, були «часом цілком вигадані»⁷.

Протягом червня 1908 р. всі донесення з Белграда в Петербург були сповнені тривоги, бо Болгарія дуже активно готувалася до війни з Сербією. В усіх телеграмах-відповідях з Петербурга Ізвольський категорично вимагав від Сергєєва умирити сербський уряд. Від посланника Росії в Софії Сементовського Ізвольський також вимагав «неослабно сприяти припиненню ворожих проявів проти Сербії і відновленню нормальних відносин з сусідньою країною»⁸. Активне втручання Росії послужило нормалізації відносин між Сербією і Болгарією. Сербська преса високо оцінила роль Росії в примиренні братніх країн⁹.

Можливість зближення Сербії і Болгарії викликала побоювання Австро-Угорщини¹⁰. 19 серпня 1908 р. на нараді провідних міністрів габсбурзької монархії питання про анексію Боснії і Герцеговіни було остаточно вирішене¹¹.

В. І. Ленін розгадав роль «великих» держав у наступних подіях на Балканах: «Перед виступом Австрії і Болгарії все істотне було вже переговорене якнайбільш конспіративно і безпосередньо, при особистому побаченні королів і міністрів, між шістьма державами: Росією, Австрією, Німеччиною, Італією, Францією і Англією»¹². Дійсно, Ізвольський уже давно знав про плани Еренталю¹³.

На початку вересня 1908 р. Ізвольського, що відпочивав у Карлсбаді, відвідав сербський міністр закордонних справ Міланович, якому російський міністр закордонних справ повідомив, що анексія Боснії і Герцеговіни Австрією є тільки питанням часу. «Росія,— сказав Ізвольський сербському міністрові,— неспроможна вчинити серйозної протидії цьому кроку», але,— додав він,— «було б непогано, якби Сербія підняла шум навколо цієї події»¹⁴.

Нарешті, 15—26 вересня в Бухлау відбулося побачення Ізвольського з Еренталем¹⁵. Тут було підготовлено імперіалістичну угоду грабіжницького характеру. 6 жовтня 1908 р. в газеті «Wiener Zeitung», офіційному органі Австро-Угорщини, був опублікований рескрипт імператора Франца-Йосифа, в якому говорилося про включення з 7 жовтня Боснії та Герцеговіни до складу габсбурзької монархії. Уряд Австрії оголосив, що анексія здійснена за попередньою угодою з Росією¹⁶.

⁷ Там же, од. зб. 516, арк. 187. Сергєєв — Ізвольському від 8 червня 1908 р.

⁸ Там же, од. зб. 517, арк. 454, 455. Ізвольський — Сергєєву від 19 і 24 червня 1908 р.

⁹ «Самоуправа» (Офіційна газета сербського уряду), 28 липня 1908 р.

¹⁰ АЗПР, ф. ПА. 1908, од. зб. 517, арк. 20. Євреїнов (російський повірений у справах в Белграді) — Ізвольському від 18 серпня 1908 р.

¹¹ История дипломатии, т. II, стор. 469.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 189—190.

¹³ А. М. Зайончковский. Назв. праця, стор. 355—357.

¹⁴ British Documents on the Origins of the War, 1898—1914. vol. IX, p. 1, N 14, стор. 13.

¹⁵ «Исторический архив», 1962, № 5.

Над Сербією нависла загроза війни з Австро-Угорщиною, і 6 жовтня сербський уряд оголосив мобілізацію¹⁷. 7 жовтня уряд Сербії звернувся до всіх держав, що підписали Берлінський трактат, з нотою протесту, в якій закликав виступити проти дій Австро-Угорщини¹⁸. Повідомлення про те, що анексія здійснена за згодою Росії, викликало велике обурення сербської громадськості¹⁹. Сергєєв доповідав у Петербург, що в сербській пресі з'явилися «статті із звинуваченням нас у повному зневажанні інтересами сербства і навіть навмисній віддачі в руки Австрії слов'ян заради особистих вигод»²⁰.

Протягом боснійської кризи (з жовтня 1908 р. — по березень 1909 р.) російська дипломатія переживала великі труднощі. Росія не була готова до війни з Австро-Угорщиною і Німеччиною, яка цілком її підтримувала. З перших же днів кризи російський царизм став на шлях стримування пристрастей, що охопили Сербію і Чорногорію²¹. Ізвольський, розуміючи неможливість Росії стати із зброєю в руках на захист своїх інтересів на Балканах, обрав інший шлях. Передусім, він почав відстоювати ідею скликання європейської конференції, щоб домовитися про компенсацію Сербії і Чорногорії²². З другого боку, з перших днів анексії російська дипломатія почала активно сприяти створенню блоку балканських держав, який царизм мріяв у майбутньому використати для свого політичного й економічного впливу на Балканах. В умовах анексії російській дипломатії вдалося примирити Сербію і Чорногорію та сприяти підписанню між ними секретної угоди, спрямованої проти Австро-Угорщини²³.

Сербія і Чорногорія прагнули схилити до союзу проти габсбурзької монархії й Туреччину, але, оскільки Порта шукала союзників не лише проти Австро-Угорщини, а й проти Болгарії, то російський уряд виступав проти цього, і союз з Туреччиною не був укладений²⁴.

Незважаючи на невдачу перших кроків на шляху створення Балканського союзу самі перспективи його існування схвилювали дипломатичні кола Австро-Угорщини, тим більше, що Ізвольський 25 грудня 1908 р. проголосив у Думі «новий курс» Росії на Балканах, в якому основне місце належало об'єднанню держав південно-західної Європи під егідою царської монархії²⁵. Австро-Угорщина почала стягувати свої війська до кордонів Сербії²⁶, яка готувалася до відсічі²⁷.

¹⁶ Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, т. I, М., 1925, стор. 340.

¹⁷ АЗПР, ф. Канцелярія, 1908, од. зб. 12, арк. 336. Євреїнов — Чарикову від 6 жовтня 1908 р.

¹⁸ К. Б. Виноградов. Боснийский кризис, 1908—1909 гг., стор. 91.

¹⁹ Р. Кошутич. Сербский народ и аннексия Боснии и Герцеговины, Спб., 1908, стор. 35.

²⁰ АЗПР, ф. ПА, 1908, од. зб. 517, арх. 97—101. Сергєєв — Чарикову від 13 червня 1908 р.; ф. Канцелярія, 1908, од. зб. 12, арк. 462. Чариков — Сергєєву від 7 жовтня 1908 р.

²¹ Там же, ф. Канцелярія, 1908, од. зб. 12, арк. 462.

²² А. М. Зайончковский. Назв. праця, стор. 178.

²³ АЗПР, ф. ПА, 1908, од. зб. 1587, арк. 73. Чариков — Штейну від 10 жовтня 1908 р.; ф. Канцелярія, од. зб. 12, арк. 345, 353. Сергєєв — Чарикову від 10 і 13 жовтня 1908 р.; ф. ПА, 1908, од. зб. 517, арк. 122—124. Сергєєв — Чарикову від 27 жовтня 1908 р.

²⁴ В. А. Жебокрицкий. Болгария накануне балканских войн, К., 1960, стор. 124.

²⁵ Государственная дума. Стенографический отчет, III созыв, сессия II, 1908 г., сивл. 2622 і наступні.

²⁶ АЗПР, ф. ПА, 1908, од. зб. 517, арк. 154—156. Сергєєв — Ізвольському від 10 листопада 1908 р.

²⁷ Там же, арк. 148, 227. Сергєєв — Чарикову і Ізвольському, жовтень — грудень 1908 р.

Початок 1909 р. не приніс спокою. В Австро-Угорщині й Німеччині посилювалася мілітаристська і шовіністична пропаганда²⁸. Австрійський уряд навіть намітив строк початку війни з Сербією: березень-квітень 1909 р. Англія і Франція відмовилися підтримати Росію²⁹, і царський уряд, вимушений капітулювати, почав настоювати в Белграді на необхідності примиритися з анексією. 10 березня 1909 р. сербський уряд звернувся до всіх держав з нотою, в якій говорилося, що, небажаючи війни, Сербія змушена примиритися з анексією Боснії і Герцеговіни і не потребує будь-якої компенсації. Проте навіть ця нота не задовольнила австрійських і німецьких мілітаристів.

21 березня 1909 р. Німеччина пред'явила Росії ультиматум: негайно і беззастережно визнати анексію Боснії і Герцеговіни Австро-Угорщиною і відмовитися від обговорення даного питання на Європейській конференції³⁰. 22 березня Микола II повідомив кайзера про прийняття Росією цих вимог³¹. 31 березня сербський посол у Відні Симич вручив Еренталю подібну ноту свого уряду³².

Отже, боснійська криза закінчилася перемогою австро-німецького блоку, що, втім, не сприяло зростанню австрійського впливу на Сербію. Навпаки, після вимушеної капітуляції перед габсбурзькою монархією в Сербії різко зменшилися проавстрійські тенденції. Сербські політичні діячі розуміли, що боротьба проти австрійської монархії в майбутньому неминуча; прагнули до зближення з іншими слов'янськими державами на Балканах і з Росією.

Двурушна і авантюристична політика Ізвольського в 1908—1909 рр. не змогла підірвати довір'я сербського народу до російського. Сербія, як і колись, дивилася на Росію як на головного захисника від австро-німецького імперіалізму.

²⁸ И. И. Астафьев. Военная тревога в правящих кругах царской России.— «Вестник МГУ», 1965, № 2, стор. 94.

²⁹ Л. А. Пейман. Франко-русские отношения во время боснийского кризиса.— «Французский ежегодник», 1958, стор. 401.

³⁰ К. Б. Виноградов. Боснийский кризис. 1908—1909 гг., стор. 146.

³¹ С. Фей. Происхождение мировой войны. Т. I. М., 1934, стор. 274.

³² АЗПР. ф. Канцелярія, 1909. од. зб. 21, арк. 213.

На допомогу викладачу історії

З ДОСВІДУ АТЕЇСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ

Педагогічний колектив середньої школи № 9 м. Коломиї Івано-Франківської області приділяє велику увагу науково-атеїстичному вихованню учнів, відповідній роботі серед батьків, враховуючи релігійну обстановку в місті та області. Уніатська церква продовжує антинародну діяльність. Наприкінці 50-х років уніати завербували кілька десятків так званих «покутників». Їх досі понад чверть народжених родичі хрестять у церкві і близько 60% померлих хоронять, дотримуючись релігійних обрядів. Подекуди ще діють секти єговістів, баптистів, адвентистів, п'ятидесятників. Тому вчителі детально знайомляться з станом справ у кожному класі, вивчають, який вплив і на кого з учнів мають віруючі батьки. З цією метою вони проводять бесіди з учнями, анкетування.

Для атеїстичного виховання учнів і батьків використовуються найрізноманітніші форми і методи: культпоходи в музеї, перегляд атеїстичних кінофільмів та діафільмів, теоретичні конференції, усні журнали, науково-атеїстичні виставки, тематичні вечори, групові атеїстичні читання, розповіді про картини атеїстичного змісту, зустріч з тими, хто порвав з релігією, тощо. Під керівництвом партійної організації працюють створені в школі Рада з атеїстичної роботи та її секції.

Виятково важливе значення для атеїстичного виховання учнів мають курси історії і суспільствознавства. Безперечно, вчитель історії повинен здійснювати міжпредметний зв'язок і використовувати дані інших наук. У процесі вивчення історії нашої Батьківщини, стародавньої, середньовічної, нової і новітньої історії учні починають розуміти, як зародилася релігія, та її реакційну роль.

Значення курсу суспільствознавства для формування матеріалістичного світогляду старшокласників важко переоцінити. Озброюючи їх елементарними знаннями з філософії, політекономії і наукового комунізму, вчитель переконує школярів у необхідності глибше оволодівати марксистсько-ленінською теорією. Дороговказом для вчителів є праці класиків марксизму-ленізму, видатних радянських вчених.

Вже на перших уроках історії в V класі педагог розповідає, що таке релігія і як вона виникла. Щоб переконати дітей в тому, що причиною виникнення релігії є безсилля первісної людини в боротьбі з силами природи, нерозуміння їх і страх перед ними, звертається особлива увага на знаряддя первісних людей, зображені на ілюстраціях. Учням радять прочитати книгу Роні Старшого «Боротьба за вогонь». Це полегшує їм розуміння вислову В. І. Леніна про те, що безсилля дикуна породжує віру в бога і чортів. Для закріплення було поставлено запитання: Якими знаряддями праці користувалися первісні люди? Які є в природі могутні і руйнівні сили? Чи могли первісні люди пояснити їх і протистояти їм?

При вивченні теми «Релігія в стародавньому Єгипті» вчитель має показати класову роль релігії, довести, що в класовому суспільстві

вона перетворилася на знаряддя гноблення народних мас. Розповідаючи про богів стародавніх єгиптян, міфи про Осіріса, храми і жреців, педагог звертає увагу школярів на те, яким класам була вигідна релігія і кому вона служила. «Страх створив богів» — цей висновок залишається правильним і в класовому суспільстві. Але тепер це вже страх переважно перед незрозумілими суспільними явищами і безсилля перед експлуатацією, яка зростає. Наприклад, у стародавній Індії процес утворення класів спричинив, за твердженням церковників, нібито за «волею божою» створення каст, а звідси випливає висновок: боротьба пригноблених за поліпшення свого становища безглузда.

«Виникнення християнства» — одна з найважливіших для атеїстичного виховання учнів тем шкільного курсу стародавньої історії. Вже близько двох тисяч років експлуаторські класи використовують християнство як знаряддя духовного гноблення трудящих. Особливу увагу учитель звертає на історичні умови виникнення християнства, міфічність особи Христа. Саме в Римській імперії в I ст. н. е. створилися умови, за яких широкі народні маси почали вірити в те, що тільки «божественний спаситель» може поліпшити їх життя і покарати мучителів, які надзвичайно жорстоко придушували повстання рабів. На уроці наводиться вислів історика релігії французького комуніста Ш. Еншлена «Христос переміг тому, що зазнав поразки Спартак». Культ Христа займає основне місце в християнській релігії. Тому вчитель доводить, що Христос — вигадана, міфічна особа.

На уроках історії в VI класі вчитель Л. І. Гончаренко показує, що перехід від рабовласництва до феодалізму відбувався не за «волею божою», а внаслідок розвитку продуктивних сил, насамперед знарядь виробництва. Вона пов'язує матеріал середньовічної історії з сучасністю.

Історія католицької церкви — великого феодального магната, запеклого ворога науки і всього прогресивного, кривавого ката народних мас — підтверджує характеристики, яку дав їй Я. Галан: «Народжена в мороці середньовіччя, вигодована людською кров'ю ватиканська кліка, що паразитує на ранах людства, борсається в страху і злобі біля порога великої епохи і збурює, каверзує, інтригує, плюється, кусається і могилярним смородом отруює грозове повітря наших днів».

Матеріал курсу історії середніх віків багатий на факти, які свідчать про класову суть релігії. Учням розповідають про працю кріпосних селян на землях церкви; торгівля і лихварство давали католицькому духовенству на чолі з папою величезні прибутки. Й нині Ватикан — один з найбільших експлуаторів трудящих.

Учні узнають про шахрайство священнослужителів і монахів. Так, загалом продано «засобів порятунку від різних хвороб», «сліз діви Марії» стільки, що в них можна було б втопити все населення Рима, а з «волосся діви Марії» сплести мотузку, щоб обв'язати нею всю земну кулю. За феодалізму пануючою ідеологією став католицизм. Церква проголосила феодальний лад вічним і незмінним. Передові діячі Німеччини, Франції, Італії, Англії та інших держав, які виступали за розвиток науки і культури, стали жертвами кривавого католицького терору. Діти переконуються в шкідливості релігії, антинародних діях церкви.

Дотримуючись послідовності при викладі матеріалу, вчитель інколи повторює окремі основні питання атеїстичного вчення. Так, у VII класі під час вивчення теми «Перехід до родової общини, виникнення релігії» він ставить перед учнями завдання пригадати, що таке релігія, як і чому вона виникла. Школярі роблять вже узагальнення: причини

виникнення релігії скрізь однакові: страх і безсилля в боротьбі з природою та експлуаторами. Розширюється поняття про форми релігії: поклоніння рослинам і тваринам, обоження домашніх «злих і добрих духів» тощо. Великий подив в учнів викликає розповідь про те, що в Індії корова — божествена тварина.

Тема «Введення християнства при князі Володимирі. Класова суть релігії» дуже важлива для формування атеїстичного світогляду дітей. Вчитель використовує для цього великий фактичний матеріал з історії хрещення Русі і вірного служіння православної церкви експлуаторським класам.

При висвітленні теми «Наш край в XIV—XVI ст.» неможливо обійти мовчанкою питання про реакційну роль уніатської церкви. Ще в статті «Католицький панславізм» (1881 р.) І. Я. Франко так характеризував ворожу діяльність католицизму і уніатства: «Відколи тямить історія католицизм усе був завзятим ворогом слов'янщини і хто знає, чи не приніс їй більше лиха усіх кривавих війн з мадьярами, німцями та татарами. Згадаймо про ту злощасну унію». Вчитель наголошує на тому, що унія 1596 р. була спробою польської шляхти за допомогою католицької церкви остаточно поневолити український та білоруський народи і відірвати їх від братнього російського народу. Думки про реакційну роль і антинародну суть уніатської церкви підкреслюються і при вивченні інших тем, особливо з історії західних областей України.

Під час читання курсу історії СРСР у VIII—X класах, зокрема при вивченні тем «Реакційна політика царизму в галузі культури», «Кривава неділя 1905 р.», «Контрреволюційна роль церкви після Великої Жовтневої соціалістичної революції», вчитель В. І. Тесленко звертає увагу учнів на ставлення духовенства до революційних подій в Росії, а також його боротьбу проти першої в світі держави робітників і селян. Наводячи численні приклади підступної діяльності католицької і уніатської церков у нові та новітні часи, вчителі показують підростаючому поколінню, як імперіалізм використовує в своїх цілях найреакційнішу силу старого світу — Ватикан. Розвиток подій 1968 р. в Чехословаччині підтверджує, що в підготовці контрреволюційної змови проти народу цієї соціалістичної країни Ватикан і уніати були не сторонніми спостерігачами.

При висвітленні становища на Близькому Сході широко використовуються матеріали про найреакційнішу силу сучасності, яка діє під релігійною маскою, — сіонізм. Учениця IX класу Н. Харгіф нещодавно повернулася з Ізраїлю. Її хвилююча розповідь про страшні соціальні контрасти в цій країні ще раз переконує, що таке капіталізм і кому служить церква. Так, в Ізраїлі про безплатне навчання не може бути й мови, багато шкіл розміщено в бараках, наметах, під відкритим небом. У країні налічуються десятки тисяч неписьменних, дуже мало юнаків і дівчат продовжують навчання після закінчення початкової школи. Після засвоєння алфавіту діти змушені по кілька годин на день вивчати біблію. Такі виступи мають велике виховне значення.

В школі часто проводиться обговорення кінокартин атеїстичного характеру, зокрема стрічок «Іванна», в якій викривається ворожа суть українського буржуазного націоналізму і уніатства, «Анничка» та ін. В кабінеті технічних засобів є спеціально підібрані діафільми, які можна використовувати при вивченні програмного матеріалу з історії, суспільствознавства, літератури тощо. Так, діафільм «По залах музею атеїзму» показують на уроках, усних журналах та теоретичних конференціях. Усні атеїстичні журнали проводяться один-два рази на чверть.

На них запрошуються діти і дорослі. Учні читають вірші, байки, оповідання антирелігійного змісту.

Велике виховне значення мають читацькі конференції за книгами С. Тудора «День отця Сойки», Е. Войнич «Овод», Я. Галана «Плюю на папу» та ін. Під час групових атеїстичних читань, які проводяться часто на виховних годинах, робляться огляди матеріалів журналів «Наука и религия» та «Людина і світ». Проводилися також ленінські атеїстичні читання.

Основні заходи щодо атеїстичного виховання учнів у позаурочний час проводять члени клубу «Світоч». Рада клубу, до складу якої входять кращі піонери і комсомольці, обладнала шкільну атеїстичну кімнату, випускає газету «Прометей», періодично проводить конкурс на кращу атеїстичну газету, організовує виступи досвідчених лекторів. При клубі діють секції: літературна, історична, біологічна, хімічна й астрономічна, а також лекторська група. Члени клубу «Світоч» виступали з концертами в будинку інвалідів, на заводі сільськогосподарських машин, перед населенням міста. В програмі були невеликі атеїстичні п'єси, вірші Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, пісні, атеїстичні частівки і танці. Часто проводяться вечори «цікавої хімії», «цікавої біології» тощо.

Для дорослих при школі створено народний університет, заняття в якому відбуваються раз на місяць. На них роблять змістовні лекції викладачі хімії, фізики, історії, демонструються хімічні досліди, атеїстичні картини. При шкільній групі товариства «Знання» створена атеїстична секція. Лектори часто виступають перед робітниками підприємств міста. Три найдосвідченіші атеїсти постійно працюють у родині сектанта-єговіста. Вводяться нові обряди: щедрівки на квартирах батьків під Новий рік, свято пісні, конкурси художньої самодіяльності.

Дієвість атеїстичної пропаганди очевидна. Вже давно не було випадків, щоб діти відвідували церкву, підпадали під вплив церковників. У школі підвищилася успішність і поліпшилася якість знань учнів.

Педагогічний колектив широко використовує досвід атеїстичної роботи вчителів інших шкіл. У день відкритих дверей, які проводяться в школах міста за планом міськВНО, можна побувати на уроках, відвідати атеїстичні кімнати, послухати бесіди і лекції, які проводять учні. В грудні 1971 р. відбувся третій зліт юних атеїстів міста. Вони обмінялися досвідом роботи, організували виставки стендів, газет, рефератів і дали концерт художньої самодіяльності. Рівень атеїстичної роботи підвищується завдяки зусиллям усіх учителів шкіл міста.

Г. О. ПАВЛЕНКО

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

«АБРИС ЧЕРНІГІВСЬКИЙ»

В журналі «Наука і суспільство» № 8 за 1971 р. під такою назвою надруковано статтю Людмили Пляшко і сам «абрис», тобто план Чернігова 1706 р. Стаття привертає увагу і викликає інтерес, бо в ній повідомляється про знахідку нового, досі ще невідомого плану стародавнього міста.

Кожний новий історичний факт, що воскрешає минуле і доповнює вже відоме, безумовно, являє цінність. Л. Пляшко саме так розглядає опублікований нею матеріал: «Абрис Чернігівський» цінний для науки тим, що він на сьогодні — єдине зображення старовинного українського міста... початку XVII століття».

Все це слід було б вітати, якби уважне вивчення статті та «абрису» не викликало почуття розчарування і подиву. Наводячи нові дані, які часто не узгоджуються з тим, що встановлено рядом попередніх праць, автор документально не підкріплює їх. Стаття хвибує на деяку недбалість в оцінці історичних фактів.

Опублікований план подано не у вигляді фотокопії (між іншим, не повідомляється, де знайдено оригінал), а як виконана від руки схема. Розглянемо спочатку «абрис».

Оскільки план (оригінал) був намальований на око, а потім перемальовувався, не будемо судити строго за те, що його зроблено не в масштабі, а будівлі й споруди не завжди поставлено на свої місця: друга частина міста вийшла ширшою за третю; П'ятницьку церкву розміщено на захід від Воздвиженської, яка тоді стояла за півтора сучасних квартали на захід від П'ятницької; Іллінська церква опинилася на одній території з Троїцьким собором; Спаський (Спасопреображенський) собор намальовано, а кафедральний Борисоглібський лише позначено прямокутником і т. д. Але найсуттєвішим недоліком є те, що на «абрисі» всі кріпосні рови показані заповненими водою, яка, нібито, надходила з річки Стрижень. На місці сучасного Красного мосту позначено греблю і млин, а вище греблі — канал, яким вода поступала в кріпосні рови. Виникає питання: якою мала бути ширина і глибина цих ровів у районі нинішньої площі Куйбишева або поблизу Єлецького монастиря, розташованих на 20 м вище від рівня річки? До речі, О. Ф. Шафонський у 1783 р. писав: «Кріпость ця... із семи полігонів і сухого рову...»¹ Це ж саме стверджує і М. Є. Марков у 1815 р.: «Нова ця кріпость... мала сім полігонів, обрита була до сторін старих валів сухим ровом»². Треба зазначити, що і Шафонський, і Марков ще самі жили в Чернігівській кріпості. О. Ф. Шафонський у своїй

¹ А. Ф. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание. К., 1851, стор. 277.

² М. Е. Марков. О достопамяностях Чернигова, Чернигов, 1882, стор. 39.

праці дає перелік 38 форпостів на кордоні з «королівством Польським»³. Отже Чернігів у ті роки був майже прикордонним містом, тому важко припустити, що з часом оборонні укріплення не зміцнювалися, а, навпаки, погіршувалися осушенням ровів. І в інших відомих письмових джерелах не говориться про те, що кріпосні рови Чернігова були наповнені водою.

На «абрисі» позначено рови з водою і в тих місцях, де їх ніколи не було й не могло бути (з південного боку Третьяка і з південно-західного — верхнього замку) оскільки в цих місцях здійсмалися високі природні кручі.

Під верхнім замком, з південного боку, показано обгороджену територію і на ній 24 прямокутники, такі, якими зображено будинки. Тут же нанесено найгустішу мережу міських вулиць, хоч на пізніших планах міста (1740 і 1741 рр.)⁴ в цьому місці позначено русло річки Стрижень. Московська ж слобідка, де жили солдати Чернігівської кріпості, містилася з південно-західної сторони, там, де на «абрисі», всупереч цьому відомому фактові, намальовано каплицю (зараз вул. Нова).

Русло Десни майже від сучасного Красного мосту зображено паралельно з руслом Стрижня, а за планом 1741 р. Десна протікала в районі озера Магістрацького і по Старусі (за Телячим островом) тобто на 1,5—2 км далі. Впадіння Стрижня в Десну показано також неправильно, бо в той час він огинав кріпость та Поділ, а підходячи до вулиці (нині Толстого) біля Єлецького монастиря, звертав на Млиновище і впадав у Десну поблизу сучасного залізничного мосту.

Дім Феодосія Углицького — найстаріша дерев'яна будівля на Україні⁵ — зберігся до нашого часу, і стоїть він на північ від Успенського собору, а не на південний схід, як вказано на «абрисі».

Подібні прикрі помилки є і в тексті статті.

Говорячи про велику пожежу 1718 р., Л. Пляшко твердить: «За всю багатовікову історію міста були три великі пожежі». Ця заява автора не відповідає дійсності: Чернігів горів значно частіше. Добре відомо про спалення міста татарами в 1239 р., поляками — в 1611 р., пожежу в 1718 р. (про яку згадує Л. Пляшко), ще більшу — 1750 р.⁶, а також під час фашистської навали в 1941 р. Є відомості й про великі пожежі в 1078 р., 1094, 1101⁷, 1152⁸, 1482 і 1497 рр.⁹ тощо.

Далі автор говорить, що план датовано 1706 р., але на доданому рисунку ніяких дат нема, і це ще раз наводить на думку, що в журналі надруковано не копію справжнього плану, а лише довільну схему.

Дещо дивують абсолютно нові назви частин міста, яких не було в жодному відомому джерелі. Це «перший черкаський замок», «другий черкаський замок». У літописах один з них називається дітинцем, або «дънешни градом», а другий — «окольным градом»¹⁰. Після відбудови кріпості в 1670 р. територія літописного дітинця називалася «кріпостью з цитаделлю» або «замком»¹¹, а територія «окольного гра-

³ А. Ф. Шафонский. Назв. праця, стор. 204.

⁴ Назв. плани зберігаються в Чернігівському історичному музеї.

⁵ И. А. Игнаткин. Чернигов, М., 1955, стор. 56.

⁶ А. Ф. Шафонский. Назв. праця, стор. 262.

⁷ ПСРЛ, Игнатьевская летопись, т. II, СПб., 1908, ствл. 192, 216, 217, 456—457, роки 1078, 1094 і 1152.

⁸ ПСРЛ, Московский летописный свод, т. XXV, М.—Л., 1949, ствл. 388, рік 1101.

⁹ Очерк истории города Чернигова, 907—1907 гг., Чернігів, 1908, стор. 14.

¹⁰ Ипатьевская летопись, ствл. 456, 192, роки 1152 та 1078.

¹¹ А. Ф. Шафонский. Назв. праця, стор. 241.

да» (до початку забудови в 1680 р.) — Могилками, а потім — «Новым местом»¹².

Непереконливо пояснює автор, чому відсутня на «абрисі» одна з частин міста, яка в усіх джерелах називалася Третьяком¹³. Треба зазначити, що в XVIII ст. це взагалі була неукріплена частина. Вона утворилася в результаті зменшення території літописного «окольного града» в XVI ст. при відновленні кріпості «повелінням великого государя Василя Івановича»¹⁴.

Автор приділяє багато уваги «верхньому замкові», вважаючи його основним укріпленням стародавнього міста. Однак цей «замок», або «цитадель», як ще називали його, не такий уже й старий: його насипали і оточили ровом поляки в роки свого панування¹⁵ (1618—1648 рр.). Укріпленням місцем стародавнього Чернігова був увесь дітинець, тобто територія, позначена на «абрисі» цифрами «1» і «2».

Розміри курганів князя Чорного і княжни Чорни Л. Пляшко дає без будь-яких посилай і застережень. Автор пише про Чорну могилу: «Сьогодні висота залишків кургану — близько 7 метрів, а в 1706 р., як показано на плані, він був заввишки 28 метрів — це приблизно дорівнює висоті дев'ятиповерхового будинку. Периметр його — 1036 метрів». А висота кургану княжни Чорни, за твердженням автора, становить 14 м. При периметрі круглого кургану в 1036 м його діаметр має становити 330 м. Ця цифра така велика, що нема навіть потреби її спростовувати. Професор Д. Я. Самоквасов, який розкопував курган у 1872—73 рр., повідомляє такі його розміри перед розкопками: окружність — 180 аршин (128 м), прямокутна висота — 15 аршин (10,7 м), площадка нагорі окружністю 45 аршин (32 м). Далі він пише, що, незважаючи на роки, ще чітко був помітний обводний рів близько 10 аршин (7,1 м) завширшки¹⁶. Якщо в 1872 р. ще існував обводний рів, значить говорити про висоту в 28 м і про оповзання ґрунту неможливо. Може курган і був вищий за 10,7 м, але не набагато. Розміри, вказані Д. Я. Самоквасовим, підтверджує академік Б. О. Рибаків, який також робив розкопки в Чернігові.

Говорячи про греблю і млин на Стрижні, показані на «абрисі» там, де тепер Красний міст, Л. Пляшко твердить, що на пізніших планах цієї греблі вже нема, бо, мовляв, гетьман Самойлович наказав чернігівському сотникові Леву Полуботченку, власникові млина, знести його, а греблю розкопати. В цьому одному абзаці допущено, на жаль, принаймні 6 погрішностей проти істини. Передусім, ця гребля є на планах міста 1740 і 1741 рр. А всього гребель на Стрижні було 6. Гребля і млин, показані на «абрисі», належали не Полуботку, а кафедральному Борисоглібському соборові¹⁷. Наприкінці XVII ст. сотником чернігівським був не Лев Полуботченко, а Левонтій, або Левон Полуботко. Млин його стояв на Млиновищі, навпроти нинішньої вул. Південної. На план 1706 р. він не міг потрапити, оскільки був розібраний ще з 1672 р., тільки не за вимогою гетьмана Самойловича, як пише Л. Пляшко, а через невдоволення жителів міста тим, що гребля перегороджувала глибоку заплаву ріки, якою до кріпості підходили з

¹² Там же, стор. 242; М. Е. Марков. Назв. праця, стор. 42—43.

¹³ М. Е. Марков. Назв. праця, стор. 38 і 45; А. Ф. Шафонский. Назв. праця, стор. 244.

¹⁴ ПСРЛ, Никоновская летопись, т. XIII, 1531, ствп. 58.

¹⁵ М. Е. Марков. Назв. праця, стор. 37; А. Ф. Шафонский. Назв. праця, стор. 277.

¹⁶ Д. Я. Самоквасов. Могилы русской земли, М., 1908, стор. 197.

¹⁷ Э. Э. Керекеша. Десна и Придесенье, Чернигов. 1919, стор. 29; Труды Черниговской археологической комиссии, вып. 7, стор. 11—14.

Десни баркаси з товарами¹⁸. Вище заплави Стрижень був мілкий, бо нахил його русла на 12,4° крутіший, ніж у Десни¹⁹.

Автор вважає, що за «абрисом» можна встановити напрямок і довжину вулиць. При цьому згадуються деякі їх назви: Київська, Водяна, Замкова. На «абрисі» вони, однак, не позначені. В статті говориться, що на «абрисі» показано розміщення ратуші і торгових рядів, але на рисунку їх немає.

На закінчення можна сказати, що «Абрис Чернігівський» став би цінним документом, якби була опублікована справжня фотокопія оригіналу, а не схема, намальована від руки. Треба бачити в оригіналі все те, про що говорить Л. Пляшко у своїй статті і чого, на жаль, нема на опублікованому плані. Тим більше, що автор подає досить багато незрозумілих і неправильних даних. В такому вигляді стаття та «абрис» лише вносять плутанину в наявні дані з історії міста.

Б. А. ЛОЗОВСЬКИЙ

¹⁸ Тридцатилетие деятельности Черниговского общественного управления, ч. I, Чернигов, 1901, стор. 35—36.

¹⁹ О. В. Топачевський та ін. Десна в межах України, К., 1964, стор. 6, 14.

Лозовський Борис Андрійович — відомий чернігівський краєзнавець, автор багатьох критичних і теоретичних статей з історії Чернігова, рідного краю. Ним підготовлено «Історію вулиць м. Чернігова». Помер 20 лютого 1972 р. на 66 році життя.

Спогади

М. Д. ДЯТЛЕНКО

У ДНІ СТАЛІНГРАДСЬКОЇ БИТВИ

Про Сталінградську епопею, вирішальну битву другої світової війни, написано чимало, як у нас, так і за кордоном. Переважно це — історичні праці й мемуари полководців, де ті знаменні події змальовано масштабно, з точки зору істориків та крупних воєначальників. Проте ще дуже мало опубліковано спогадів рядових учасників — тих, хто може істотно доповнити загальну картину боїв, що тривали 200 днів між Волгою та Доном.

З цього номера «УІЖ» починає друкувати уривки із спогадів колишнього політпрацівника М. Д. Дятленка, який у роки війни працював у відділах по роботі серед військ противника ряду фронтів.

З певних причин, у спогадах про деякі події, зокрема й роботу серед гітлерівського вермахту, говориться лише в загальних рисах. Автор був учасником і очевидцем історичних подій, зокрема таких, як посилка в стан ворога радянських парламентарів, допит генерал-фельдмаршала Ф. Паулюса тощо.

Повністю книга спогадів М. Д. Дятленка під назвою «Місце в строю» готується до друку у видавництві «Молодь».

Сталінградський фронт

Липень 1942 р. Місто Сталінград, що стало потім фортецею...

Ідучи вулицями Сталінграда й дивлячись на безліч дерев'яних будинків, ми зітхали: «Ох, і доведеться ж горіти цьому місту!..» Ми знали, що фашисти не забаряться з своїми літаками та запальними бомбами — хоча б для паніки. Місцеві мешканці ще й гадки не мали, що їхнє місто невдовзі стане фронтовим.

Розташувалися із своїми службами в центрі Сталінграда, а поряд з нами — штаб Південно-Східного фронту, що мав оборонятися на ділянці від Сталінграда аж до Астрахані. Та коли й над Сталінградом почали з'являтися фашистські «стервятники», наше Політуправління перебралося за Волгу — в с. Бурківку.

Поки німці не форсували Дону, жилося спокійно, бо виїзди в справах обмежувалися переважно містом над Волгою. У ті дні мені пощастило навіть трохи порибалити.

Проте, це були тільки години відпочинку. Роботи не бракувало, хоча німецькі солдати в період своїх успіхів були майже глухі до нашої пропаганди.

23 серпня я одержав завдання встановити контакти з групою працівників Сталінградського обкому партії, що переправляла людей у тил ворога для організації радянського підпілля та партизанських бойових груп. Але справу до кінця не довів — не дочекався секретаря обкому. Надвечір уже перепливав Волгу на річковому трамваї. Раптом

на місто насунувся гул, заваливали зенітки, повітря почали розривати вибухи бомб. За кілька хвилин місто вже було огорнуте димом, з якого виривалися високо в небо язики полум'я.

Трамвай підійшов до острівця, але на зупинці ніхто не вийшов — навпаки, всі, хто був на острові, прагнули швидше допливти до лівого берега. А коли суденце дійшло до берега, пасажирів стрибали прямо в воду через борт. Я відійшов трохи далі від берега й сів під деревом. За Волгою виднілося справжнє пекло: дим здіймався так високо, що не видно було навіть літаків. Група операторів з нашої кінобригади фотографувала місто, що горіло.

Наступного дня я знову поїхав до Сталінграда. Подекуди ще тліли згарища. Людей у місті було мало, бо хто мав евакуюватися, зробив це ще до ранку. Я зайшов до обкому партії, але там був тільки черговий. Весь будинок був розбитий, стояв без вікон, всюди гуляв протяг.

Пройшов вулицею до площі, аж тут знову почався наліт. Все оповило димом. Літаків не було видно і навіть не чулося їхнього гуркоту, тільки вили падаючі бомби, що потім розривалися. Я мав, певно, трохи розгублений вигляд, бо зненацька мене штовхнув якийсь лейтенант і гукнув: «У будинку Червоної Армії бомбосховище, тут за рогом!» — і побіг бігцем, а я за ним.

У глибокому підвалі вже сиділо десятків зо два військових, серед них знайомий — інструктор одного з наших армійських відділень Олександр Шевченко, колишній декан Київського інституту харчової промисловості ім. Мікояна. Пересиділи авіаналіт, що тривав години півтори, а коли трохи стихло, пробилися до переправи. До Волги було порівняно близько, та поки ми відпливли на поромі, минуло дві з половиною години. Не раз уже з порому довелось стрімголов бігти до берега і ховатися під його крутим схилом, або просто падати ниць до землі і чекати.

Трохи вище на березі вибухали цистерни нафтосховища, язики полум'я долітали до річки, утворюючи на воді рухомі пожарища. Ми вже були близько до лівого берега, як за кілька сот метрів від нас бомба попала в нафтоналивне судно. Нафта горіла й, наче вогнеметом, кидала полум'я у наш бік. Уже кілька чоловік стрибнуло у воду і плавом добиралися до берега. Довелось скидати чоботи й сидіти на поромі, опустивши ноги у воду, бути готовим до подібного стрибка. Та все обійшлося гаразд.

На лівому березі метушилися військові, допомагаючи викочувати з порому машини, підводи, виносити майно. І тут я вгледів ще одного знайомого киянина:

— Яновський!..

Ця людина мені запам'яталася по Львову 1939 р., де ми були разом. Він так палко й переконливо агітував львів'ян за Радянську владу, що багато безробітних завербувалися на роботу в Донбас...

Ворог танковим клином у серпні 1942 р. прорвався до Волги в районі тракторного заводу, відрізавши 62-у армію від головних сил фронту. В Сталінграді спішно проводилась мобілізація всіх чоловіків призовного віку. Підрозділи ополченців вливалися в регулярні частини, формувалися батальйони добровольців. Бракувало командирів, особливо взводних і ротних. Фронтний резерв політпрацівників стояв у чергах до столів, і доля кожного вирішувалася за хвилину: два-три запитання і висновок — командиром взводу, командиром роти, заступником командира роти...

Тракторний завод з дня на день збільшував випуск танків, а в останній день, коли гітлерівці вже обстрілювали його територію, було

зібрано рекордне число — 72 машини Т-34, які прямо з цехів, укомплектовані екіпажами тракторобудівників, ішли в бій, бо територія заводу стала фронтом.

Через кілька днів група командирів штабу фронту і Політуправління вирушила через Ахтубу на північ, де переправилася через річку й прибула в розпорядження генерала, що мав керувати з'єднаннями Сталінградського фронту. Я теж потрапив у цю групу. На якомусь маленькому степовому хуторі наші машини зупинились, тут вискочив знервований, але вольовий генерал, закричав на нас, миттю порозганяв машини (ми демаскували штаб на очах фашистської авіації, що неподільно панувала в сталінградському небі), а нас протягом години розіслав у відрядження до армій.

Я потрапив до 63-ї армії, що займала оборону по Дону на самому правому фланзі, в сусідстві з Воронежським фронтом. Тиша, спокій, тільки зрідка пронесеться «Мессершмітт», по-лелечому вицокуючи кулеметні черги. А в нашому тилу — просто ідилія. Там я навіть потрапив на хутір Куличка. Моє село, що залишилося десь на окупованій ворогом Сумщині, також називається Куличка... Защеміло серце: як там мої батько, мати, сестра, брат, хто з них живий?

Перед шістдесят третьою за Доном стояли італійці. Розвідники переправлялися на правий берег Дону і без «язика», як правило, не повертались. Спробували висадитися ротою — теж пощастило: захопили плацдарм і десятки військовополонених. «Давайте влаштуємо їм тут Гвадалахару!» — не терпілося нашим воїнам. Організували невелику операцію і наробили такого шуму, що італійці сотнями здавалися в полон. Та активні дії на цій ділянці фронту не входили до планів Верховного командування, сили були потрібні в іншому місці. Щоб не викликати невідгідного нам перегрупування сил ворога, армії довелося припинити активні операції.

Повернувшись до Сталінграда, ми потрапили до Першої гвардійської армії, що вже встигла повоювати, хоча й без особливих успіхів. У сьомому відділенні штабу армії, де бракувало працівників, випадково дізнався, що в одній з гвардійських дивізій воює друг-студент Марко Ковальський. Ще місяць тому він писав мені: «Невдовзі знову до бою, вирішального бою». А тепер, коли я вже мав його знайти (він був потрібен як знавець англійської та німецької мов), Марка вже не було в живих...

Битва навколо Сталінграда не стихала ні вдень ні вночі. Фашисти бісилися, поспішали захопити місто до морозів, Гітлер вимагав від Паулюса швидше завершити битву, той просив у «фюрера» додатково хоча б дві дивізії, але в резерві їх не було. Командування румунської королівської армії просило у Гітлера надіслати важку зброю та боеприпаси, і теж не дочекалося нічого. Незважаючи на те, що гітлерівці вжили заходів до форсованого видобутку нафти із захоплених ними майкопських родовищ, вермахт відчував гостру нестачу пального...

Наш Сталінград тримався, як неприступна скеля, незважаючи на перевагу фашистів у танках, артилерії, авіації. В ті дні сталінградським степом не могла пройти вдень навіть поодинокі автомашини — миттю, звідки не візьмися, з'являлись «мессери» й переслідували навіть перехожих. Мені самому довелося якось маневрувати навколо телеграфного стовпа, ховаючись від кулеметних черг ворожого літака. Бомбардувальники нерідко, разом з бомбами, скидали на наших воїнів порожні бочки, борони та інші громіздкі речі, створюючи тим пекельний шум у повітрі.

Одного разу бійці збили фашистський літак, і льотчик-оберлейтенант вистрибнув на парашуті тяжко поранений. Йому потребувалося переливання крові. Запропонували свіжу кров, а він: «Я можу прийняти тільки арійську кров, а коли нема, то краще помру...» Це викликало сміх і обурення наших солдатів. Співробітник фронтового радіомовлення С. Фін звернувся до мене: «Скажи цьому виродкові, що зараз ми йому ввіллем суміш негритянської крові з єврейською!» Це викликало дружній сміх. Але скоро, побачивши спокійні обличчя радянських воїнів, фашистський офіцер заскиглив: «Порятуйте мені життя, в мене малі діти...»

Настала осінь. Гітлерівці, що так бурхливо розпочали літню кампанію на півдні, не домоглися вирішальних успіхів ні на Волзі, ні на Кавказі. На фронті встановилася певна рівновага сил: у німців бракувало підготованих резервів, а наше командування берегло війська для майбутнього наступу. Тому на фронті йшли бої лише місцевого значення, з метою поліпшення позицій. А в самому Сталінграді дні і ночі точилися бої за кожний будинок, поверх.

Приїзд Д. З. Мануїльського

Десь наприкінці вересня 1942 р. стало відомо, що наше управління в Москві очолив відомий партійний діяч Д. З. Мануїльський. Він залучив до роботи своїх колег з Комінтерну, представників компартій європейських країн. А вже в перші дні Жовтня він прибув на наш фронт.

Напередодні я виїздив з управління, а коли повернувся, то у відділі застав тільки секретарку.

— Швидше йдіть у ту велику хату — йде нарада, проводить сам Мануїльський, — зустріла мене наша співробітниця Таня.

Високого начальства близько я ще ніколи не бачив, а тут ще й спізнився... заходжу, доповідаю:

— Старший інструктор Політуправління капітан Дятленко. Дозвольте...

Тоді я тільки починав звикати до нового звання: майже півроку ходив у батальйонних комісарах, а тут, коли всім почали присвоювати командирські звання, завернули на одну «шпалу» назад: не мав військової освіти...

— А-а, то це ви і є капітан Дятленко! Мене вже познайомили з вами заочно. Ваші товариші сказали мені, що ви тут найкраще знаєте німецьку мову, займаєтесь допитом полонених і отже...

— Це перебільшення. Найкраще я не можу знати мову хоча б тому, що ось тут сидить мій учитель німецької мови товариш Плюто, крім того, й інші товариші...

— Навіщо нам сперечатися, зараз ми все з'ясуємо, — сказав Дмитро Захарович і почав сипати запитання німецькою мовою, що я ледве встигав відповідати. Потім звелів розповісти автобіографію.

П'ятнадцять місяців підряд майже щоденної розмовної практики з полоненими німцями дещо мені дали, я вже говорив невимушено, мав можливість слідувати й за своєю вимовою, за інтонацією. Тому Д. З. Мануїльського не розчарував. А він після мене почав перепитувати всіх по черзі, як сиділи. Дехто знав німецьку тільки пасивно, інші непевно відповідали, і загальне враження склалося на мою користь. Видно я сподобався Дмитру Захаровичу. Бо коли вийшли з наради, він підійшов до мене, поклав руку на плече й сказав:

— Заздрю вам, комсомольці: майбутнє світу в ваших руках.

Я відповів щось про те, що й він, Дмитро Захарович, іще моло-

дий, у розквіті сил, і ще багато попрацює, та й нас, комсомольців, навчить працювати серйозно.

Д. З. Мануїльський потім виступав на фронтовій нараді політпрацівників, побував у штабах армій, брав участь у мітингах ряду дивізій, на передовій — мені хтось із фотокореспондентів подарував одну фотокартку, де Дмитро Захарович у придонському гайку, стоячи на столі, підніс кулак у запальній промові. А особисто там, під Сталінградом, я вже з ним не зустрічався.

Але він запам'ятав мене. Коли я вперше потрапив до Москви — це було в липні 1943 р. — і ходив з кабінету в кабінет нашого управління, в напівтемному коридорі з'явилася постать, якій козирають усі зустрічні. Я став до стінки й теж привітав «начальство». То виявився Д. З. Мануїльський. Він уже проминув мене, потім повернувся:

— А-а, капітан Дятленко! — Тоді я вже був майором, проте Дмитро Захарович навіть і після війни звав мене капітаном. — Молодець! Ходимо, розкажеш, як ти там хапав Паулюса за фалди.

— Та я ж, — кажу, — все до подробиць написав у звіті, додатки нічого...

— Чули? Написав... Так то ж папірець, а ти зобразиш нам усіх осіб...

Довелося «зображувати». А Дмитро Захарович сам був неабиякий артист, блискуче копіював характерні риси знайомих йому людей і полюбляв слухати інших у цьому амплу.

Так я познайомився з видатною людиною, що мене вже до кінця війни не випускала з поля зору і стала мені одним з кращих учителів у житті.

З появою Д. З. Мануїльського на чолі величельного загону працівників серед військ противника наша робота поступово піднялася на вищий щабель. Дмитро Захарович допоміг нам ширше оглянути перспективи роботи в умовах переможного наступу Червоної Армії навчав застосовувати сміливіші методи. Одним з нововведень, що ми їх застосували ще під час Сталінградської битви, було засилання військовополонених назад, до армії ворога.

На перший погляд, відпустити військовополоненого до своєї частини — безглуздо. Нам здавалося, що це межує зі злочином, як от скажімо, дати змогу втекти небезпечному злочинцеві. Дійсно, як можна пускати на волю фашистського вбивцю? Адже він знову буде вбивати наших радянських людей! А втім...

Колишній перший ад'ютант шостої гітлерівської армії, ліквідованої під Сталінградом, а пізніше — відомий антифашист Вільгельм Адам своїх спогадах, виданих у нас під назвою «Трудное решение», згадує випадок, коли під час зимового наступу Червоної Армії 1942 р. одицький фельдфебель несподівано повернувся з полону. Незважаючи на характеристику його командирів — дисциплінований, зразковий солдат — завжди сумлінно виконував свій обов'язок, — його побоюлися лишити на фронті тільки тому, що він розповідав: росіяни його й інших полонених годували, поїли й давали покурити, не били й не збиралися розстрілювати. Це викликало справжній переполох у 6-й армії. Зрештою, розвідка штабу армії відіслала його кудись в тил, а в дивізію повідомили: «Перевіркою в штабі армії встановлено, що все, що розповідав фельдфебель, не відповідає істині. Більше того, йому росіяни дали завдання спонукати своїх товаришів до переходу в полон». Хоча вся причина, як визнавали й самі розвідники, полягала в тому, що він являв собою небезпеку як свідок справжнього поводження з полоненими в Червоній Армії, і, отже, міг впливати на бойовий дух інших фронтовиків.

Це сталося до приїзду на фронт Д. З. Мануїльського, і ми тоді нічого не знали про цей випадок. Проте Дмитро Захарович наче читав німецькі документи, що стосувалися цього випадку. Він сказав:

— Нехай навіть хто-небудь з гітлерівських солдатів, повернувшись з полону, горітиме бажанням вислужитися перед начальством, але шкоди фашистам він завдасть більше, ніж користі.

Випробувати новий метод послали мене в двадцять першу армію, що стояла тоді на Дону і мала плацдарм у районі станиці Клетської. У відділенні вже кілька днів перебували двоє румунських військовополонених, капрал і солдат. Начальник відділу, колишній викладач Київського університету Борис Зільберман, знаючи французьку мову, практикувався розмовляти з румунами, бо перекладача румунської мови у відділенні не було.

Хоч як румунські полонені старалися віддячити нам за людяне ставлення до них, полонених ворожої армії, ми особливих успіхів тоді не досягли, зате набули певного досвіду в цій справі. Румуни ходили тричі через фронт до своїх. Перейти фронт виявилось просто: на запитання — «Хто йде?» — досить було відповісти «Румун — людина добра» (щось на зразок нашого «свої»), як їх підпускали й розмовляли з ними.

Вперше наші «місіонери» потрапили не в свій батальйон, і їм просто не повірили, що вони повернулися з радянського полону. Вдруге, вже краще підготувавшись, вони були близькі до успіху, але закінчити справу перешкодив офіцер, що, почувши розмову на передовій, поспішив на голоси. А втретє капрал запропонував:

— Одягніть мене в мундир локотінента, а мій товариш буде мені за денщика — ми їх приведемо сюди під командою.

Проте й ця витівка не вдалася: командиром взводу, куди вони потрапили, виявився теж локотінент. Він категорично відмовився виконати «наказ штабу полку» — зайняти оборону по той бік балки — на тій підставі, що їх ось уже багато тижнів водять за ніс, обіцяючи змінити на передовій, та все тільки обіцянками й годують...

Після цього ми практикували цей метод і з німцями й чимало досягли, особливо коли шоста армія вже була в оточенні. Траплялися й цікаві випадки. Одного разу, на світанку, фронт перейшов юнак років вісімнадцяти. Як «фюрер» місцевої шкільної організації «гітлерюгенд», він пішов добровольцем на фронт, не дочекавшись мобілізації. І тут, уже в полоні, відповідав на всі запитання в дусі геббельсівської «словесності». Мені дуже хотілося, щоб хлопець, що прийшов до нас, рятуючи власне життя, заговорив людською мовою, але з того нічого не виходило: він, як папуга, белькотав те, що я чув уже сотні разів від лояльних гітлерові солдатів.

Мене вже розбирано зло, і я закричав на хлопця:

— То якого ж ти біса прийшов сюди? Іди геть назад — там саме такі й потрібні, як ти.

Розмазуючи по обличчю сльози він захлипав:

— Я жити хочу...

— Та хіба ж ти, такий «грамотний», не знаєш, що «фюрер» виручить вас, що допомога вже йде?

Це було десь наприкінці грудня 1942 р., коли наша друга гвардійська армія вже зіткнулася з групою Гота і тиснула її назад, у район Котельнікового. Молодий гітлерівець про це не знав, але відповів:

— Що вона йде, я знаю, а от чи дійде... — і знов зарюмсав.

Тоді я «накинувся» на нього з другого боку:

— То ти, виявляється, справжній шкурник! Своїх камерадів покинув, а сам сюди — нехай вони там здихають, аби ти врятував свою

шкуру. Це тебе в гітлер-югенді навчили так шанувати товариство?

Хлопець розгубився. Що війні «капут», він уже сам сказав, а от як бути з гаслом «Kameradschaft über alles» («Товариство над усе»)?

Бесіда відбувалася в просторій землянці начальника політвідділу однієї з дивізій, де я мав на прикладі показати нашому інструкторові політвідділу, «як це робиться». Хлопчина погодився врятувати й товаришів. Йому на прощання дали повечеряти. Наївшись, він крадькома заховав шматочок хліба до кишені. Я попросив начальника політвідділу дати йому ще півхлібини — щоб камеради краще повірили хлопцеві.

— Васильку,— звернувся той до свого ординарця,— у нас є ще хліб? Знайди буханець...

Тоді з хлібом у фронтових частинах було скрутнo, на передовій часто видавали сухарі, і ординарець, збагнувши кому хліб, невдоволено пробурмотів:

— Може, йому краще дати «українського сала»?

— Як любиш давати фашистам «українського сала», то бери автомат і йди на передову. А зараз принеси хліба, як я сказав.

Випровадили ми німецького юнака в темну ніч, показавши, звідки він прийшов, і чекали, чим усе скінчиться. Пости передової охорони попередили: бути наготові, але не стріляти, коли гітлерівці йтимуть на весь зріст. А самі сидимо в землянці комбата. Нарешті з боку передової чути приглушений гомін: ідуть! Наш хлопчина попереду, а за ним, невпевнено зіщулившись, вісім солдатів та єфрейторів. Колишній «фюрер» гітлер-югенда виструнчився і — певно, так само, як і на шкільних воєнізованих іграх,— приклавши два пальці до головної убору, доповів:

— Герр комісар, ваш наказ виконав — товаришів урятував від безглуздої смерті. Тільки не всіх — шість побігло до фельдфебеля.

Виявилося, що з чотирнадцяти чоловік, що лишились у взводі, всі в першу чергу накинулися на хліб, і вже жуючи, почали розпитувати хлопця про його неймовірну пригоду. Розпалилася дискусія. Більшість ладна була йти в полон, але один знайшовся такий, що без дозволу командира взводу не міг наважитися на таке й побіг до нього. За хвилину звіди почувся суворий голос фельдфебеля, що наказував усім йти до нього. П'ятеро неохоче поплелися до начальства, а вісім чоловік — до нас, слідом за хлопчиною, якому вже не світило показуватися на очі своєму начальству.

Пам'ятаю, коли ми підводили підсумки роботи під Сталінградом, у нашому звіті значилося, що до нас прийшло близько 6 тис. перебіжчиків. Значна частина з них — наслідок цього нового методу.

Особисте знайомство з видатним діячем комуністичного руху, з відданим ленінцем, робота під його керівництвом (хоча й на відстані) благотворно впливала на мене, тоді ще молодого комуніста. Згодом я перший відгукнувся на нову пропозицію Д. З. Мануїльського спробувати вести пропаганду в глибокому тилу ворога з допомогою групи німців-антифашистів. Приклад старого більшовика зміцнював мої переконання в тому, що слід завжди і всюди мати на увазі насамперед інтереси держави, партії.

(Далі буде)

Наш календар

До 50-річчя піонерської організації ім. В. І. Леніна

ПЕРША ШКОЛА КОМУНІСТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Розробляючи основні програмні положення марксистської партії в Росії, її стратегію і тактику на всіх етапах підготовки і здійснення соціалістичної революції,

В. І. Ленін звернув особливу увагу на виховання і організацію молоді, як на невичерпний резерв пролетаріату, що веде боротьбу проти капіталістичної експлуатації. Ще на світанку робітничого руху в Росії В. І. Ленін пильно стежив за участю пролетарської молоді у революційному русі, приділяв особливу увагу партійній роботі серед юнацтва, його ідейному загартуванню, зростанню його класової свідомості. Він пропонував місцевим комітетам РСДРП уважніше ставитись до питань юнацького руху, а ленінська «Искра» опублікувала відозву і з'їзду Південно-російської групи учнівської молоді з закликом стати під «червоні знамена російської соціал-демократії»¹. В. І. Ленін вважав, що юнацькі організації мають обов'язково діяти під безпосереднім ідейним керівництвом партії.

Перемога Жовтневої соціалістичної революції відкрила також можливості для розвитку дитячої активності, участі підростаючого покоління в громадському житті нового суспільства.

Перші дитячі комуністичні групи в нашій країні виникли в 1919 р.: в Росії — «Мурашник» (Перм), в Білорусії — «Дитячі виконкоми», на Україні — «Дитячий Інтернаціонал» (Київ), «Міська Рада дитячих депутатів» (Дніпропетровськ), а також комуністичні групи у формі осередків комсомолу і так звані дитячі засівками і юн-трудоармії. В деяких містах виникали організації «юних комуністів».

На початку 1922 р. виникла комуністична група «Квіти комуні» в Могилів-Подільському, а в Чернігові при юнацькому спортклубі — дитяча секція. Створюються дитячі осередки і в Харкові, Луганську, Юзівці (нині Донецьк), Бахмуті (Артемівськ), у Полтаві, Сумах, Ромнах, Гадячі, Вінниці, Хоролі, Білій Церкві та в інших містах України². В країні все більше створюється дитячих організацій під назвою «Юні спартаківці» (від захоплення дітей образом вождя повсталих рабів Спартака). Чули вони й про існування в Німеччині комуністичної групи «Спартак», очолюваної К. Лібкнехтом і Р. Люксембург, і дитячих комуністичних груп «Юні спартаківці».

У цей же час виникають організації під назвою «Юні піонери». Перший такий загін у кількості 52 чол. було створено в 1922 р. при 16-й друкарні Краснопресненського району Москви. Були вони й на Уралі, в Петрограді, Тулі.

Початок оформленню єдиної піонерської організації поклала II Всеросійська конференція комсомолу (19 травня 1922 р.), яка прийняла постанову «Про дитячий рух» з прямою вказівкою широко розповсюджувати досвід перших загонів. День прийняття цієї постанови і вважається днем народження піонерської організації. В жовтні 1922 р. V з'їзд комсомолу прийняв рішення про об'єднання всіх піонерських груп в єдину організацію.

У липні 1922 р. ЦК КСМУ схвалив статут піонерів України. ЦК партії направ-ляв піонерський рух, допомагав йому зміцнитися. 15 жовтня 1922 р. в газеті «Коммунист» було опубліковано циркулярний лист ЦК КП(б)У всім губкомам партії, який відіграв величезну роль. В ньому схвалювалась ініціатива ЦК КСМУ і вказувалось, що основним завданням дитячого комуністичного руху є політичне, атеїстичне і трудо-ве виховання.

Комсомолові партія доручила керувати і допомагати дитячому рухові, бути вожатим піонерів. Питання про цю роботу обговорювалось на з'їздах і конферен-

¹ «Искра», 1 грудня 1902 р.

² М. М. Миронов, З. Я. Біленко. Славне сорокаріччя. — Юні лєнінці, К., 1962, стор. 26—27.

ціях комсомолу України, стало невід'ємною складовою його діяльності. Так, у 1922 р. під керівництвом комсомолу відбуваються міські збори юних спартаківців Харкова, конференції дитячих осередків Катеринослава, при місцевих комітетах КСМУ діють відділи або комісії, що керують дитячими групами. В січні 1923 р. при ЦК КСМУ створюється Центральне бюро комуністичного дитячого руху (ЦБ КДР), а при губкомах — губернські бюро диткомруху.

Величезне значення для дальшого розвитку цього руху мало прийняття XII з'їздом РКП(б) рішення, в якому перед усіма партійними організаціями ставилося завдання всебічної допомоги в розгортанні цієї роботи, а також лист ЦК КП(б)У про необхідність спрямувати цей рух не за буржуазно-мілітаристською системою скаутизму, а в комуністичному дусі, шляхом залучення дітей робітників і селян до революційного життя і боротьби всього пролетаріату.

Піонерська організація будувалася тоді за територіально-виробничим принципом. Загони юних піонерів об'єднувалися здебільшого в бази при заводах і фабриках. У школах подекуди діяли піонерські форпости. Все це забезпечувало, насамперед, пролетарський вплив на дітей, не допускало проникнення сюди ворожої, антикомуністичної ідеології. До того ж, у піонерські організації приймалися діти робітників і найбіднішого селянства. Оточені піклуванням Комуністичної партії та уряду, невпинно зростали ряди юних піонерів. Якщо на 1 жовтня 1922 р. в них було лише 4 тис. чол., то в 1923 р. — 75 тис.³ Зростає їх авторитет серед неорганізованих дітей, у сім'ї, в школі. Під керівництвом своїх вожатих з робітників — комуністів, комсомольців, юні піонери ведуть велику громадську роботу серед населення, безпритульних дітей, залучаючи їх у ряди піонерів, зміцнюють інтернаціональні зв'язки, беруть участь у проведенні Міжнародного дитячого тижня (МДТ), збирають кошти на подарунки дітям пролетарів Німеччини.

Партія і уряд дбають про видання друкованих органів юних піонерів. Уже в грудні 1922 р. на Україні вийшла перша в Радянській країні газета «Юний Спартак». В жовтні 1923 р. у Харкові вийшов журнал «Червоні квіти». В цьому ж році було проведено першу республіканську нараду з питань комуністичного дитячого руху. З 1925 р. для вожатих і педагогів почав виходити журнал «Дитячий рух».

Партія доручила комсомолові повсякденно займатися підготовкою своєї зміни. Так, у резолюції XII партійного з'їзду (квітень 1923 р.) говориться, що «зростання дитячого руху під керівництвом комсомолу в формі «юних піонерів» ставить перед партійними організаціями завдання всемірної допомоги у розгортанні цієї роботи.

Партійні організації повинні допомогти РКСМ об'єднати навколо комуністичного дитячого руху революційні педагогічні сили»⁴.

Пленум ЦК РКСМ від 23 січня 1924 р. ухвалив перейменувати групи юних спартаківців у дитячі комуністичні групи ім. В. І. Леніна. З того часу в усіх організаціях Радянського Союзу, в тому числі й на Україні, встановилась єдина назва: «Дитяча комуністична організація юних піонерів ім. В. І. Леніна». В травні 1924 р. на честь XIII з'їзду РКП(б) відбувся десятитисячний піонерський парад юних лєнінців Москви. Його приймала президія з'їзду, а на вишикуванні перед Мавзолеєм В. І. Леніна піонерській лінійці було оголошено новий текст урочистої обіцянки юних лєнінців, в якій вони присягалися твердо стояти за справу Леніна, справу Комуністичної партії. Через два місяці після XIII з'їзду партії відповідно до резолюції з'їзду про організацію юних піонерів Оргбюро ЦК РКП(б) заслухало доповідь про піонерський рух і ухвалило постанову, яка була покладена в основу роботи партійних і комсомольських організацій серед дітей, були визначені принципіальні основи керівної ролі партії у піонерському русі.

Питання про стан дитячого комуністичного руху на Україні обговорювалось у 1925 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, де було вирішено у жовтні того ж року провести III Всеукраїнську нараду, на якій в ході дискусій і обговорення питань піонерської роботи було визначено зміст і методи роботи юних піонерів на Україні. Велику роль відіграла постанова ЦК РКП(б) від 1925 р. «Про піонерський рух», в якій ЦК нашої партії, відзначивши швидке зростання піонерської організації як у місті, так і на селі, піднесення авторитету піонерів серед населення, у школі, одночасно вказав і на ряд істотних недоліків у діяльності цієї організації.

Виконуючи постанову ЦК РКП(б) і рішення XIV з'їзду партії (грудень 1925 р.), партійні, комсомольські організації України добилися уже в 20-х роках значного поліпшення роботи піонерської організації республіки.

30-і роки були періодом дальшого розгортання роботи піонерських організацій України. На селі піонери допомагали дорослим викривати ворогів, що заважали проведенню колективізації, почали похід за вирощування кролів, вели боротьбу з шкідниками ланів, збирали кошти на будівництво літака, який 25 травня 1930 р. під

³ Наша смена, М., 1928, стор. 25.

⁴ Директивы и документы по вопросам пионерского движения, М., 1962, стор. 7.

час роботи Другої Всеукраїнської конференції піонерів було вручено представникам Червоної Армії. Піонерські організації зміцнювали інтернаціональні зв'язки з піонерами і трудящими зарубіжних країн.

У постанові «Про роботу піонерської організації» від 21 квітня 1932 р. ЦК ВКП(б) підвів підсумки 10-річчя дитячого руху, вказавши на велике значення його в справі політичного, трудового і морального виховання дітей. Одночасно в постанові вказувалося на необхідність гармонійного співробітництва школи і піонерської організації, на дальше спрямування їх на боротьбу за якість навчання в школі, за оволодіння основами наук.

У роки боротьби за колективізацію сільського господарства Бюро ЦК ЛКСМУ прийняло постанову про «Завдання комсомолу в галузі роботи з дітьми у зв'язку з ліквідацією куркульства як класу в районах суцільної колективізації». Піонерські організації сіл України стають активними помічниками дорослих у соціалістичній пербудові сільського господарства.

Імена піонерів України Вані Васильченка з села Олександрівки Золочівського району на Харківщині, Микити Сліпка с. Заплавки на Дніпропетровщині, Євгена Сидорке с. Комарівки Ніжинського району, Наді Ринді с. Покровського на Донецькій стали відомі всім дітям і трудящим країни. Вони, як і Павлик Морозов, стали жертвами куркульського терору. В 1935 р. велику групу піонерів, у тому числі й України, за активну участь у будівництві соціалізму було нагороджено орденами і медалями ЦСРСР. Свій вклад внесли піонери і в перемогу над фашистськими окупантами в роки Великої Вітчизняної війни. За мужність і відвагу, виявлену в боях з ворогом, тільки медалями «За оборону Ленінграда» нагороджено більше 20 тис. дітей і підлітків⁵, понад 20 тис. піонерів і школярів Москви і Московської області були нагороджені орденами і медалями ЦСРСР за славні воєнні і трудові подвиги в роки війни⁶.

На тимчасово окупованій території України піонери були бойовими помічниками народних месників — партизанів, свято берегли відданість Батьківщині, народу, виявляли готовність до самопожертви в ім'я перемоги над ворогом.

«Наша молодь і навіть діти,— відзначив у своїй промові Перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест на урочистому засіданні ЦК КП України і Президії Верховної Ради УРСР, присвяченому 25-річчю визволення Радянської України від фашистських загарбників,— брали активну участь у Вітчизняній війні. Вони зі зброєю в руках громили ворога, своїми грудьми закривали амбразури, ходили в розвідку і добували «язиків». Підлітки разом з жінками ставали до верстатів, щоб дати більше зброї фронту»⁷.

Такими були піонери — Герой Радянського Союзу Валя Котик з Шепетівки, Володя Дубинін, який загинув у боях за визволення Керчі, безстрашний розвідник з Феодосії Вітя Коробков, Шура Кобер і Вітя Хоменко з Миколаєва, лубенські піонери Боря Гайдай, Толя Буценко і Ваня Сацький. Невмирущою славою покрили себе герої-підпільники «Партизанської іскри» с. Кримки на Миколаївщині на чолі з учителем В. С. Моргуненком, Каровської спілки піонерів с. Покровського Луганської області, піонерська група «Товариш» в окупованому Харкові, куди входили Світлана Овчаренко, Ліля Овчаренко, Валя Яшина, Віра Безродна і Галя Шереметьєва. Багатьох піонерів України було нагороджено медаллю «Партизан Вітчизняної війни», а Вася Коробко з партизанського загону ім. Чапаєва — орденом Леніна, Костя Кравчук з Києва — орденом Червоного Прапора.

У післявоєнні роки і в сьогоднішні дні справи піонерські невіддільні від справ і турбот нашої країни, народу, партії.

Діти поруч з дорослими були у важкі роки відбудовного періоду, брали участь у відбудові рідних шкіл, допомагали колгоспам у збиранні врожаїв, доглядали колгоспну худобу, виступали активними учасниками руху під гаслом «Прикрасимо Батьківщину садами», брали участь у краєзнавчій і туристській роботі. Підсумки багатогранної роботи підводили на чергових II (1947 р.) і III (1957 р.) республіканських зльотах, що проходили у Києві.

З особливим піднесенням готувалися піонери до відзначення 90-річчя і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (1960 р. і 1970 р.), 40-річчя своєї організації (1962 р.). Бажаючи найкраще відзначити ці дати, вони включилися у рух за 90 корисних справ, стали на старт Всесоюзної піонерської дворічки «Піонери — Батьківщині», взяли на себе зобов'язання зібрати 1 млн. т металевого брухту, брати участь в озелененні доріг, міст, сіл, споруджувати географічні майданчики, обладнувати майстерні в школі, піонерські кімнати. За велику роботу по комуністичному вихованню дітей і в зв'язку з 40-річчям (1962 р.) свого існування піонерська організація нагороджена орденом Леніна⁸.

⁵ «Всегда готов!» Рассказы о ленинградских пионерах, Л., 1962, стор. 447.

⁶ Наша смена, стор. 154.

⁷ «Радянська Україна», 18 жовтня 1969 р.

⁸ «Правда», 17 травня 1962 р.

Ведеться активна робота у створенні, обладнанні й роботі меморіальних музеїв видатних діячів Комуністичної партії і уряду, радянських полководців, героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн, історико-краєзнавчих музеїв, кімнат і залів комсомольської та піонерської слави. Велика увага приділяється вихованню молоді на революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу. В школах, дружинах республіки створено понад 22 тис. загонів «Червоних слідопитів», а зібрані ними матеріали експонуються в більш як 11 тис. музеях та кімнатах бойової і трудової слави радянського народу. Піонери допомогли створити в школах до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна понад 14 тис. ленінських кімнат, залів, музеїв.

В республіці за допомогою комсомольців армії і флоту створені і працюють сотні юнацьких військово-патріотичних шкіл і загонів юних друзів Радянської Армії та Військово-Морського флоту, понад 500 загонів юних друзів прикордонників.

Йдучи «Шляхами революції», «Шляхами Жовтня», «Шляхами батьків», «Шляхами комсомольської і піонерської слави», «Партизанськими стежками і героїчного підпілля», піонери розшукують досі невідомих героїв, закладають кургани безсмертя відновлюють партизанські землянки, складають літописи бойової і трудової слави своїх земляків.

Піонерія України розвиває свою науково-технічну творчість, здібності, навчаючись у різноманітних гуртках — природничих, фізичних, авіа-, судно- і ракетомодельовання. В республіці працює 7 тис. технічних гуртків, допомогу яким подають станції юних натуралістів, юних техніків. У 1970 р. в УРСР працювало 116 станцій юних техніків, 67 станцій юних натуралістів при палацах і будинках піонерів, 28 екскурсійно-туристських станцій, а також дитячі флотилії, парки, стадіони, дитячі залізничні тощо. В розпорядженні піонерської організації країни — 28 дитячих газет і 35 журналів, які виходять багатьма мовами народів СРСР.

Програма партії, рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, XVI з'їзд ВЛКСМ відводять комсомольській і піонерській організаціям поряд з школою почесну і відповідальну роль у вихованні молоді, підкреслюючи, що значення їх весь час зростає і стає незрівняно більшим, ніж будь-коли. Через піонерську організацію — першу школу комуністичного виховання, пройшло понад 120 млн. радянських дітей. Підводячи підсумки свого 50-річчя, юні ленінці рапортують партії і народу про виконання взятих зобов'язань, про свої досягнення у навчанні, громадсько-корисній, ідейно-політичній роботі. Разом з народом, партією, комсомолом крокує червоногастуна піонерія, свято і непорушно виконуючи свою клятву — ніколи не відступати від ленінської справи, бути «Завжди напоготові!» до виконання заповітів Леніна, Комуністичної партії.

Творчо використовуючи досвід Радянського Союзу у вихованні підростаючого покоління, трудящі різних країн створили у себе дитячі організації, для яких діяльність Всесоюзна піонерська організація ім. В. І. Леніна є надихаючим прикладом. Особливо в післявоєнні роки, з перемогою народно-демократичного ладу в ряді країн Європи і Азії створюються об'єктивні сприятливі умови для організації і діяльності тут спільок піонерів. На сьогодні вони є у всіх соціалістичних країнах, а також і в багатьох капіталістичних країнах.

Виникли піонерські організації і в молодих країнах, які недавно були під колоніальним гнітом імперіалістичних держав.

Перші дитячі комуністичні групи виявляються в 1919—1922 рр. в Німеччині, Італії, Австрії, Фінляндії та інших країнах.

В Азії однією з перших виникла піонерська організація в Монгольській Народній Республіці в травні 1925 р. Вона діяла під керівництвом Монгольської народно-революційної партії і монгольського ревсомолу, об'єднуючи в своїх рядах дітей віком від дев'яти до чотирнадцяти років.

В дні героїчної боротьби в'єтнамського народу за національне визволення — 15 травня 1941 р. виникли перші піонерські загони В'єтнаму, а в день свого двадцятиріччя в 1961 р. вони уже нараховували 1 млн. членів. 23 вересня 1944 р. за рішенням Болгарської Комуністичної партії створилась Болгарська піонерська організація «Септемврійче» («вереснята»). Безпосереднє керівництво нею здійснюється з боку Димитровської спілки комуністичної молоді. Ім'я Георгія Димитрова, яке носить піонерська організація Болгарії, було їй присвоєно в 1949 р. Особливе значення для розгортання піонерського руху в Болгарії мали рішення ЦК БКП і Уряду в 1952 р про дальше покращення діяльності Димитровської піонерської спілки «Септемврійче».

Гідною спадкоємицею юних героїв з «Червоної допомоги Німеччині» (1919—1922 рр.) є члени німецької піонерської організації ім. Ернста Тельмана, яка була створена в грудні 1948 р., а тепер об'єднує більшість школярів НДР (учнів I—VIII класів і нараховує понад 2 млн. членів).

Післявоєнні 40-і рр. знаменні тим, що піонерські організації утворюються в одних країнах уперше, в інших — створюються на нових засадах і при нових умовах маючи в своїй діяльності багато традиційного, що було набуто в цих країнах ще першими дитячими комуністичними групами в 20-х—30-х рр.

1945 р. — рік утворення піонерської організації Фінляндії, дитячої ліги «Еврїка»

(Австралія), «Асоціації піонерів Італії», «Спілки відважних» Франції, «Молодої гвардії» Австрії.

1946 р. народжуються піонерська організація Угорщини — Спілка угорських піонерів, піонерська організація Корейської Народно-Демократичної Республіки — «Спілка юних». Згодом створюються піонерські організації Чехословаччини (1949 р.), Румунії — «Спілка піонерів Румунії» (1949 р.). Після великих зусиль і подолання Польською об'єднаною робітничою партією (ПОРП) буржуазних реакційних течій в польському харцерстві відбувся в 1956 р. І організаційний з'їзд Спілки польського харцерства, який визначив головну мету організації — виховувати дітей у дусі соціалізму, вірними синами і дочками свого народу.

В останнє десятиріччя піонерські організації виникли в країнах Азії, Африки, Латинської Америки, які недавно ще були під колоніальним гнітом імперіалістичних держав. У вогні загальнонародної боротьби проти колоніалізму й імперіалізму виникли дитячі прогресивні організації на Кубі — «Спілка піонерів Куби» (4 квітня 1961 р.), піонерська організація Гвінеї (1959 р.), піонерська організація Малі (1960 р.), піонерська організація Індії (1962 р.). І в наймолодших піонерських організаціях є вже певні досягнення, чимало хороших патріотичних справ на користь свого народу, загальної справи миру та дружби між дітьми і трудящими всіх континентів.

Дитячі організації, їх діяльність — відображення того, що відбувається в розстановці суспільних сил. Міжнародний дитячий рух, зростаючи і міцніючи, є складовою частиною і резервом демократичного молодіжного руху.

З 1958 р. існує Міжнародний комітет дитячих і юнацьких організацій, який на сьогодні об'єднує понад 100 млн. дітей і підлітків більш як 130 національностей світу⁹.

50-річчя радянської піонерії — це свято для всіх дитячих демократичних організацій світу. Тепер Всесоюзна піонерська організація ім. В. І. Леніна підтримує постійні зв'язки з 80 дитячими організаціями країн світу, тільки в минулому році на міжнародну зміну в «Артек» прибули діти 39 країн. За останні роки при активному сприянні ЦК ВЛКСМ стали більш різноманітними форми і методи зв'язків піонерів країни, республіки з дітьми трудящих світу.

Скрізь, у всіх країнах піонерські організації допомагають комуністичним і робітничим партіям, демократичним жіночим і молодіжним організаціям виховувати підростаюче покоління свідомими, активними борцями за демократичні ідеали, за мир у всьому світі.

Символічно, що свій 50-річний ювілей піонерська організація ім. В. І. Леніна відзначає в рік 50-річчя утворення СРСР і, будучи дітищем партії, дитяча організація під керівництвом КПРС, ленінського комсомолу в умовах багатонаціональної сім'ї радянських народів виховує в юні почуття дружби, почуття високого пролетарського братерства з дітьми і трудящими всього світу.

В. С. ЗАСЛУЖЕНЮК

⁹ «Начальная школа», 1972, № 3, стор. 11.

З ІСТОРІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ПІОНЕРІВ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (1919—1941 рр.)

публік нашої країни. Перші дитячі комуністичні організації стали школою революційного гарту майбутніх будівників соціалізму, зближення дітей різних національностей, подолання національної ворожнечі й неприязні.

Ще під час громадянської війни в 1920 р. на Україні вперше відзначався Міжнародний юнацький день. У важкі роки неврожаю 1921—1922 рр. трудящі України врятували від голодної смерті сотні тисяч дітей Поволжя, Півночі, Москви, Петрограда. Разом з дорослими допомагали голодуючим дітям. Під керівництвом комсомолу вони брали участь у проведенні «Хлібних тижнів», «Тижнів сухаря», збиранні одягу, відправленні посилок тощо. Зокрема, весною 1922 р. 1500 дітей, потерпілих від голоду, було привезено у Волинську губернію. Комсомольці і учні допомогли їм влаштуватись, оточили увагою і піклуванням, агітували населення за всиновлення осиротілих дітей¹.

¹ О. Іващенко. З історії комсомолу Волині (1918—1928), Житомир, 1961, стор. 59.

На початку 1922 р. на Україні розгорнувся рух за створення дитячих комуністичних організацій.

Яскравим свідченням бажання дітей покінчити з національною ворожнечею і розбратом було те, що перші дитячі організації на Україні створювалися як «Дитячий Інтернаціонал».

У грудні 1922 р. було проголошено Союз РСР. Дитячі комуністичні організації ще наполегливіше продовжували роботу по вихованню дітей у дусі дружби народів, боротьбу з будь-якими проявами націоналізму та шовінізму. В ленинських заповідях юним піонерам значилося: «Бережи як зіницю ока Союз РСР, могутній оплот світової революції, братерський Союз різних народів, що населяють нашу радянську територію»². В законах юних піонерів на першому місці стояло: «Юний ленинець стоїть на сторожі СРСР»³.

Інтернаціональне виховання підростаючого покоління поєднувалось з патріотичним, піонерська організація виховувала у дітей почуття єдності радянських народів, направляла їх активність на зміцнення сили і могутності Радянської Батьківщини.

Юні ленинці міцно дружили з своїми ровесниками союзних і автономних республік, поширювали зв'язки з дітьми трудящих зарубіжних країн. В основі інтернаціонального виховання була спільність класових інтересів дітей робітників і селян усіх національностей.

Піонерська організація приділяла велику увагу політичній освіті підростаючого покоління, ознайомленню дітей з подіями внутрішнього і міжнародного становища, історією робітничого руху, Великої Жовтневої соціалістичної революції. Одним з напрямків політосвітньої роботи було вивчення піонерами основних питань ленинської національної політики. З цією метою проводились політбесіди, політінформації, організовувались політшколи і політгуртки при комсомольських осередках, піонерських загонах.

Поширеною формою вивчення національних республік були заочні ігри-подорожі. Засоби освітньо-пізнавального характеру доповнювались і супроводились багатоплановою організаційною і практичною роботою. Піонери союзних республік встановлювали зв'язки між загонами, клубами, школами, постійно листувались, обмінювались книгами, подарунками. Між багатьма загонами було укладено договори про соціалістичне змагання, здійснювався обмін досвідом роботи.

Піонери України підтримували міцні зв'язки з своїми друзями в РРФСР. Ще в 1924 р. юні спартаківці закликали всіх дітей встановити контакти з Радянською Росією, листуватись, знайомитись з життям загонів диткомруху⁴. Цей заклик було гаряче підтримано. В загонах існували комісії по зв'язках, які направляли цю роботу. Лозунги інтернаціональної солідарності, братньої взаємодопомоги не лише осмислювались піонерами, а при першій нагоді ставали керівництвом до дії. Вся політерія СРСР, у т. ч. України, провела велику роботу у збиранні коштів для допомоги всесоюзному піонерському табору «Артек», який постраждав від землетрусу 1927 р.⁵

Міцна дружба і спільні громадсько-корисні справи об'єднували піонерів нашої республіки з юними ленинцями всіх республік СРСР. Постійно були зв'язані листуванням піонери м. Верхньодніпровська і білоруського м. Климовичі. Цей зв'язок став основою багатьох цікавих і корисних справ, сприяв піднесенню навчання і громадсько-політичної роботи в обох загонах⁶. Постійно листувались між собою піонери Люботинського району на Харківщині й Молдавської АРСР. З молдавськими дітьми Бірзули підтримували постійний зв'язок піонери Одеси — обмінювались листами, статтями до стінгазет, п'єсами, віршами, малюнками тощо⁷. З піонерами Кавказу встановили зв'язок харківські піонери школи ім. К. Маркса. Листування використовувалось для взаємного ознайомлення з досягненнями в соціалістичному будівництві в республіках, життям шкіл, піонерської організації⁸. Політичну спрямованість, інтернаціональний класовий характер набували всі види виховної роботи з дітьми. В листопаді 1922 р. в с. Мачухи Полтавського повіту була створена організація «Юний Спартак». З того часу доповіді на політичні теми, літературні вечори, ігри, співі проводились виключно через осередок, сприяли революційному вихованню сільських дітей⁹.

Багато для інтернаціонального виховання піонерів давали збори, вечори і ранки, присвячені видатним революційним святкам — 1-го Травня, Великої Жовтневої

² «Шлях освіти», 1924, № 7, стор. 123.

³ Там же, стор. 124.

⁴ «Юний Спартак», № 3(40) від 9 січня 1924 р.

⁵ «Юний ленинець», 23—25 березня 1928 р.

⁶ «Юний ленинець», 2 березня 1926 р.

⁷ «Юний ленинець», 9 січня 1927 р.

⁸ «Червоні квіти», 1925, № 5, стор. 24.

⁹ Комсомол Полтавщини у відбудовний період (1921—1925 рр.), Полтава, 1962, стор. 85.

соціалістичної революції, Паризької комуни, Комуністичного інтернаціоналу Молоді та ін.

Піонери вивчали матеріали про життя і творчість видатних письменників та інших діячів культури різних народів, читали і обговорювали їх твори¹⁰.

З метою інтернаціонального виховання підростаючого покоління відшукувалось і використовувалось багато інших форм виховної роботи. Цінний досвід інтернаціонального виховання створив А. С. Макаренко. Вихованці різних національностей дружили, успішно разом працювали. Це досягалось спільними зусиллями педагогічного колективу, комсомольської і піонерської організацій. Поряд з масово-політичними заходами, відзначенням революційних свят, було знайдено захоплюючі для дитячого віку яскраві й впливові форми, які сприяли поглибленню патріотичних і інтернаціональних почуттів.

Численні поїздки і походи по країні використовувались для ознайомлення з життям народів СРСР. А. С. Макаренко вважав обов'язковою умовою організацію практичного досвіду вихованців у виявленні моральних почуттів, закріплення їх у праці, громадсько-політичній активності дітей.

Високим рівнем інтернаціонального виховання відзначались багато шкіл, піонерських загонів. На початку 30-х років у київській школі № 91 учні були охоплені роботою МОДР, проводились тижні й декади дружби, інтернаціональні карнавали, постійно листувались з піонерами Грузії. Піонери Одещини були відзначені ЦК МОДР як кращі у постановці інтернаціональної роботи¹¹.

Великим святом дружби дітей всієї Радянської країни, яскравою демонстрацією їх патріотичних справ став Всесоюзний піонерський зліт, який відбувся у Москві в серпні 1929 р. На ньому вперше зібрались представники піонерських організацій усіх національних республік. Девізом зльоту був лозунг «Хай живе солідарність піонерів усіх національностей!»¹².

Про свої патріотичні справи доповідали піонери Української РСР. Вони уклали на зльоті договір про соціалістичне змагання з своїми друзями-піонерами Московської і Ленінградської областей. Метою змагання була ще активніша участь піонерів у виконанні п'ятирічки, колективізації, зміцненні обороноздатності, розвитку культури та розширенні інтернаціональних зв'язків.

Проведення зльоту стало знаменною віхою в розвитку дружби радянських дітей, сприяло піднесенню патріотичного і інтернаціонального виховання, викликало багато нових форм зв'язків між ними. Традиційними стали взаємні поїздки, зльоти дружби, змагання, спартакіади. В липні 1932 р. екскурсія піонерів-ударників України виїхала в Азербайджан з метою зміцнення інтернаціональних зв'язків. Завданням екскурсії було наочно показати піонерам України наслідки національної політики Радянської влади в одній з відсталих у минулому республік. Під час екскурсії проводились мітинги, зустрічі з робітниками і обмін подарунками, вогнище дружби. Українських дітей тепло зустрічали і урочисто проводжали. Між піонерами обох республік був укладений договір на змагання. В цей же час у Києві гостювала делегація піонерів Казахстану.

В ході кипучої роботи, активної участі піонерів у соціалістичному будівництві народжувались нові форми взаємного обміну і зв'язків між піонерами всього Радянського Союзу.

Своєю єдністю, згуртованістю, вірністю інтернаціональному обов'язку юні лєнінці Союзу РСР були прикладом і взірцем для дітей трудящих усього світу. Глибоку солідарність вони виявляли з робітниками і дітьми капіталістичних країн, колоніальними народами. Піонери вивчали політичну карту світу і міжнародні події, проводили мітинги і маніфестації на захист політ'язнів і страйкарів, проводили суботники і недільники для подання робітникам і дітям матеріальної допомоги.

Коли в липні 1936 р. спалахнула громадянська війна в Іспанії, трудящі всього світу стали на захист республіки. Разом з усіма піонерами СРСР справедливо боротьбу іспанського народу проти реакції підтримали комсомольці й піонери Радянської України. Було організовано збирання коштів у фонд допомоги республіки, проводились численні суботники, недільники. В піонерських загонах відбувались збори і мітинги, присвячені подіям в Іспанії, на яких діти засуджували кривавий режим Франко, піонери надсилали бійцям-республіканцям побажання перемоги над ворогом, посилали і подарунки іспанським жінкам і дітям. Діти Іспанії, які приїхали до УРСР, зустріли на українській землі гостинний і щирий прийом. Піонери і школяри України міцно подружили з ними, допомагали у навчанні, позакласній роботі. Юне

¹⁰ «Шлях освіти», 1924, № 2, стор. 94—95.

¹¹ Вторая губернская конференция МОПР Одесщины. Стенографический отчет, Одесса, 1924.

¹² М. Куліченко. Міжнародний зліт пролетарських дітей, Харків, 1930, стор. 6.

покоління країни Рад за прикладом батьків продовжувало славі інтернаціональні традиції Комуністичної партії і радянського народу.

Так, у передвоєнні роки Всесоюзна піонерська організація ім. В. І. Леніна виховувала підрастаюче покоління у дусі ленінських ідей дружби народів, нагромаджувала досвід інтернаціонального виховання.

Непорушним законом піонерського життя є дружба народів СРСР, піонерів усіх національних республік нашої Батьківщини. Вони є згуртованою силою, єдиною в своєму прагненні служити рідній країні — СРСР.

О. Я. СИНЮКОВА

З МИНУЛОГО ПІОНЕРІЙ КИЇВЩИНИ (1922—1929 рр.)

До славного 50-річчя піонерської організації піонери Київщини можуть з честю сказати: «І наша частка є в історії комуністичного дитячого руху, і ми брали активну участь у соціалістичному будівни-

цтві, в боротьбі за комуністичне суспільство».

Вже в 1920—1921 рр. у Києві працює дитяче об'єднання під назвою Юнтрудармія. В ній було до 1000 дітей. Вони допомагали робітникам фабрик і заводів відбудовувати виробництво, працювали на лісорозробках, щоб задовольнити паливом підприємства, залізничний транспорт.

У ті ж роки створювалися «засівками», діти допомагали поліпшувати сільське господарство, поширювати засівну площу, самі обробляли невеличкі городи, продукти з яких передавали дитячим будинкам, дитприймникам.

Велику роль тоді у вихованні і згуртовуванні відіграли шкільні кооперативи. Вже наприкінці 1921 р., у 1922-23 рр. такі кооперативи народжуються в школах Київщини. Паї були різні, починаючи від однієї копійки. Кооперативи поширювали книжки серед дітей і дорослих, забезпечували учнів потрібним учнівським приладдям, допомагали матеріально бідним учням своєї школи, страйкарям і дітям трудящих капіталістичних країн, забезпечували періодичною пресою членів кооперативу, серед яких проводилася велика виховна і організаційна робота. Так, в одній з шкіл Бариськівського району шкільний кооператив за рік мав 50 крб. прибутку. За рішенням його членів 10% відрахували на користь англійських страйкарів. А кооператив Жукінської трудової школи передплатив на рік 40 примірників журналу «Більшовиченята». Поширення літератури в ті часи було значною справою у підвищенні загальної культури населення. Школярі читали дитячі журнали і своїм батькам. Шкільний кооператив с. Попільня на Білоцерківщині допомагав біднішим учням шкільним приладдям. А в київських трудових школах № 45, № 65 систематично відраховували на ДД (т-во «Друзі дітей», яке допомагало ліквідувати дитячу безпритульність) 10% з свого прибутку, давали безкоштовно зошити та пера для лікнепу. Таких прикладів можна навести багато. Чимало членів правлінь шкільних кооперативів потім стали юними спартаківцями.

Гуртки художньої самодіяльності теж згуртовували дітей, вони несли культуру в народні маси, відривали дітей від церкви, створювали умови для розвитку талантів, допомагали коштами ДД, лікнепам. З утворенням радянської школи такі гуртки існували скрізь. Їх керівниками на громадських засадах були вчителі, робітники, артисти, комсомольці.

Спартаківські осередки на Київщині стали організовуватися наприкінці 1922 р., у 1923—1924 рр.

У 1922 р. в дитячих будинках Києва утворився «Дитячий Інтернаціонал». Його групи перетворюються в осередки юних спартаківців. З Києва від 1-ї конференції «Дитячого Інтернаціоналу» на ім'я Наркомосу України була одержана така телеграма: «Перша конференція «Дитячого Інтернаціоналу» у Києві посилає факелу червоної пролетарської освіти свій палкий привіт і обіцяє на шляху будівництва комуністичного життя напружити зусилля для здійснення дитячого всесвітнього інтернаціоналу»¹.

Юні спартаківці з дитячого будинку на вулиці Артема (в той час Львівської) у Києві листувалися з першим піонерським Краснопресненським загonom при 16-й друкарні, переймаючи досвід їх роботи.

Комсомол організує спартаківські осередки і на підприємствах, при сільських осередках ЛКСМУ.

Організація юних спартаківців зростала з кожним днем. Велику увагу приділяла наша партія дитячому руху. В резолюції XII з'їзду РКП(б) було записано: «Ріст ди-

¹ «Шлях освіти», 1922, № 5, стор. 336.

тячого руху під керівництвом комсомолу у формі «юних піонерів» ставить перед партійними організаціями задачу всебічної допомоги в розгортанні цієї роботи. Партійні організації повинні допомогти РКСМ об'єднати навколо КДР революційні педагогічні сили»².

У 1922 р. всім губкомам партії було направлено циркулярний лист ЦК ВКП(б). У цьому листі підкреслювалося велике значення роботи комсомолу по організації комуністичного дитячого руху³. Особливо зверталася увага на трудове і суспільне виховання дітей, на їх залучення у трудовому житті Радянської країни.

Багато допомагали юні спартаківці у боротьбі з безпритульністю, у роботі товариства «Друзі дітей». У с. Стайки Ржищівського р-ну, у с. Стави Кагарлицького р-ну спартаківці організовували платні вистави, кошти від яких ішли на користь безпритульних. А в с. Розважіві, містечку Хабному та в багатьох інших було проведено місячник допомоги безпритульним. Спартаківські осередки й клуби багато робили по залученню дітей до школи, а безпритульних — до дитячих будинків.

Юні спартаківці жили одним життям з партією, комсомолом, з усім радянським народом. Зростають лави юних ленинців. Вони у всьому намагаються здійснити заповіді Ілліча. Змичка міста й села — юні ленинці з Києва, з інших міст Київщини їдуть на села, допомагають у роботі сільських піонерів; інтернаціональний обов'язок — діти Київщини систематично збирають інтернаціональну копійку, яка вважалася внеском дітей у справу світової революції; листуються з дітьми трудящих багатьох капіталістичних країн.

А скільки неписьменних навчили піонери Київщини! Кожен піонер Київщини зобов'язався навчити не менше одного неписьменного. І своє зобов'язання піонери не лише виконали, а й перевиконали.

У березні 1924 р. на Київщині було проведено «Тиждень допомоги дітям». Юні ленинці продовжували допомагати в боротьбі з безпритульністю, в роботі товариства ДД («Друзі дітей»). Дуже багато зробили піонери Київщини у насажденні лісів, парків, садів, у розвитку тваринництва.

У журналі «Більшовиченята», який почав виходити 1924 р., у кожному номері є повідомлення з сіл Київщини про роботу піонерів у сільському господарстві. Особливо багато матеріалів про це друкувалося у 1927 р., коли було оголошено конкурс на кращу роботу піонерів Київщини у сільському господарстві.

Багато було зроблено і в справі військово-патріотичного виховання. Піонери Київщини збирали кошти на літак «Діти Жовтня», створювали військово-спортивні майданчики, організовували гуртки Тсоавіахіму, Червоного хреста, морзистів; листувалися з червоноармійцями, відвідували військові частини. В Одесі делегація піонерів Київщини підписала соцдоговір з піонерами Одещини та червонофлотцями, побувала на військових кораблях.

Свою частку вносили піонери й в антирелігійну роботу.

У піонерських загонах проводилися і різні масові ігри, співали пісень, організовували танці, влаштовували вистави, концерти. Піонери проводили велику роботу серед жовтенят. У піонерських клубах і базах влаштовували вистави, різні ігри, походи; залучали малят до громадсько корисної роботи. Боролися піонери Київщини й за культуру в побуті, за санітарію та гігієну вдома й у школі.

Че забували піонери й батраченят, перевіряли, як хазяї годують їх, боролися проти визиску цих дітей, примушували хазяїв пускати їх до школи, проводили з ними бесіди.

Але в піонерорганізації Київщини були й деякі недоліки та труднощі. У постановках XIV з'їзду ВКП(б), X з'їзду КП(б)У, VII, VIII з'їздів ВЛКСМ та VII з'їзду ЛКСМУ було підкреслено потребу пов'язати піонерську роботу з школою, з учителем, напружити зусилля піонерів на опанування знань.

У 1928 р. Пленум ЦБ КДР ЦК ВЛКСМ обговорив програму знань, умінь і навичок піонерів, про їх культурний похід та про Всесоюзний зліт.

У всіх районах Київщини, як і у всьому Радянському Союзі, проходять районні зльоти піонерів 27 липня 1929 р. розпочав свою роботу окружний зліт Київщини. До зльоту було випущено одноденну газету «На зліт», яку передплатили робітники підприємств, щоб оплатити її видання.

На зліт прибуло 1250 делегатів. Зліт вітали гості — піонери з Москви, Курська, Донбасу, представники Комуністичної партії Південної Африки, Канади, піонери тоді ще під'яремної Західної України.

Під час зльоту працювали секції з усіх ділянок піонерської роботи. Делегати зльоту відвідали Трипілля. Вони поклали польові квіти на могилу комсомольців-героїв громадянської війни. Зліт обрав делегатів на всеукраїнський зліт піонерів.

Після 1-го Всеукраїнського та 1-го Всесоюзного зльотів піонерів розгорнулося

² Директивы и документы по вопросам пионерского движения, М., 1959, стор. 11.

³ «Коммунист», 15 жовтня 1922 р.

соціалістичне змагання між Радянською Україною та піонерськими організаціями Ленінграда, Москви.

У довоєнні й післявоєнні роки піонери Київщини беруть активну участь у соціалістичному будівництві. Вони поширюють і передплачують на свої трудові кошти позику, збирають металобрухт, макулатуру, вирощують кролів, курчат, садять ліси, парки, сади, опоряджують садиби, села, виступають з концертами на підприємствах, будовах, у військових частинах. Хіба можна перелічити всі корисні піонерські справи!

І тепер усім серцем відчуваєш, що естафету минулих поколінь піонерії передано в надійні руки.

Т. Ю. ГОРБУНЦОВА

ГЕНУЯ—РАПАЛЛО І РАДЯНСЬКА УКРАЇНА

(До 50-річчя Генузької конференції)

мініонів. Делегація Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) представляла на цій конференції інтереси всіх радянських республік— Азербайджанської, Білоруської, Бухарської, Вірменської, Грузинської, Української, Хорезмської та Далекосхідної республіки.

Генузька конференція була скликана в той момент, коли імперіалістичні держави, і в першу чергу Великобританія, зазнавши поразки в спробах повалити Радянську владу шляхом організації збройної інтервенції проти молодого Країни Рад, у пошуках виходу з післявоєнної кризи намагались повернути на світовий ринок як покупця Радянську державу, а також певною мірою країни, що зазнали поразки в першій світовій війні: Німеччину, Австрію, Угорщину та Болгарію.

Рішення про скликання конференції було прийнято 6 січня 1922 р. в Канні (Франція) з ініціативи Великобританії на нараді Верховної ради країн Антанти. Радянський уряд, виходячи з ленінського положення про можливість мирного співіснування країн з різними соціально-економічними системами, 8 січня 1922 р. дав згоду взяти участь у Генузькій конференції. «...§ 1 каннських резолюцій,— відзначав В. І. Ленін,— визнаючи рівноправність двох систем власності (капіталістичної, або приватної власності, і комуністичної, прийнятої поки що лише в РСФРР), змушений, таким чином, визнати, хоч і посередньо, крах, банкрутство першої системи власності, неминучість угоди її з другою, як рівної з рівним»¹. У каннських резолюціях вперше офіційно ставилось питання про юридичне визнання Радянського уряду. «Ми з самого початку заявляли,— говорив В. І. Ленін,— що Геную вітаємо і на неї йдемо... Ми йдемо в Геную з практичною метою — розширити торгівлю і створити умови, при яких би вона найбільш широко і успішно розвивалась. Через Геную, якщо досить тямущі і не надто вперті будуть наші тамтешні співрозмовники, мимо Генуї,— якщо вони здумають бути впертими. Але мети свої ми досягнемо!»².

Враховуючи той факт, що імперіалістичні держави готувались на Генузькій конференції виступити загальним антирадянським фронтом, уряд нашої країни вирішив протиставити йому єдиний фронт радянських республік. «Прагнення трудящих радянських республік до об'єднання в одній державі міцніло у запеклих боях із силами зовнішньої та внутрішньої контрреволюції,— зазначається в Постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1922 р.— Воєнно-політичний союз, який склався в ході громадянської війни, найтісніша координація зовнішньополітичної діяльності (підкреслено нами.— І. К.), спільні зусилля по відбудові народного господарства, економічному розвитку і зміцненню обороноздатності природно сприяли переходові до об'єднання рівноправних народів в одну соціалістичну сім'ю»³.

27 січня 1922 р. надзвичайна сесія ВЦВК прийняла постанову про склад делегації на Генузьку конференцію. В цій постанові, зокрема, говорилося: «Глава делегації— голова Ради Народних Комісарів і член Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету товариш Володимир Ілліч Ульянов (Ленін). Заступник голови— Народний комісар з іноземних справ, член Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету товариш Георгій Васильович Чичерін, з усіма правами голови на той випадок, якщо обставини виключать можливість поїздки тов. Леніна на конференцію»⁴.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 309.

² Там же, стор. 179, 228.

³ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС, К., 1972, стор. 9—10.

⁴ Генузькая конференция. Материалы и документы, вып. 1, М., 1922, стор. 19.

В той час міжнародне становище залишалось ще досить напруженим, рештки недовіри в нашій країні контрреволюції почували себе за кордоном надто вільно і тому питання про можливу поїздки В. І. Леніна в Геную схвилювало весь радянський народ. Трудящі виступали з протестами проти того, щоб Володимир Ілліч виїжджав за межі Радянської країни. До ВЦВК надійшла велика кількість листів, телеграм і резолюцій з проханням заборонити В. І. Леніну поїздки на Генуезьку конференцію. Тому, відповідно до згаданої вище постанови ВЦВК, делегацію на Генуезьку конференцію очолив Г. В. Чичерін.

21 лютого 1922 р. Голова ВУЦВК Г. І. Петровський надіслав представникові Української Соціалістичної Радянської Республіки в Москві повноваження підписати від імені ВУЦВК спільно з представниками інших Радянських республік і Далекосхідної республіки протокол, який доручав РСФРР «представляти і захищати на Генуезькій конференції інтереси України, укладати і підписувати від імені України акти, які можуть бути вироблені на цій конференції, а також всякого роду зв'язані прямо чи посередньо з цією конференцією міжнародні договори і угоди з окремими державами, як представленими на конференції, так і не представленими»⁵. Наступного дня в кабінеті Голови ВЦВК М. І. Калініна відбулася нарада, на якій представники семи радянських республік і Далекосхідної республіки підписали протокол про передачу урядові РСФРР повноважень на представництво всіх радянських республік на Генуезькій конференції з метою «найбільш дійсного забезпечення на вказаній конференції інтересів цих республік»⁶. Офіційною метою Генуезької конференції було шукання засобів «до економічної відбудови Центральної і Східної Європи». Проте конференція фактично займалась переважно «російським питанням».

Представники капіталістичних держав на Генуезькій конференції замість ділового обговорення реальних шляхів встановлення нормальних економічних зв'язків з Радянською державою зробили спробу шляхом дипломатичного тиску домогтись від Радянського уряду економічних і політичних поступок, які насправді означали економічне закабалення нашої країни. Вони висунули вимогу виплатити понад 18 млрд. крб. золотом і введення в Радянській країні так званого режиму капітуляцій. Радянська делегація категорично відхилила ці вимоги і з свого боку висунула контрпредензії до країн Антанти за збитки, заподіяні воєнною інтервенцією нашої країни, що перевищували 39 млрд. крб. золотом⁷.

Радянська делегація не лише успішно протистояла дипломатичному натиску представників імперіалістичних держав, але й завдала їм нищівного удару, підписавши в ході конференції (16 квітня) в передмісті Генуї — Рапалло договір з Німеччиною про повну нормалізацію політичних та економічних відносин. Підписання Рапалльського договору було визначною перемогою радянської зовнішньої політики, бо цей договір розірвав кільце економічної блокади Радянської країни. На основі Рапалльського договору обидві сторони погодилися на відшкодування воєнних витрат і збитків, негайно відновити дипломатичні і консульські відносини, встановити принцип найбільшого сприяння в економічному співробітництві між Німеччиною та Радянською Росією⁸. Цей визначний акт ленінської політики мирного співіснування держав з різним суспільно-політичним ладом був вигідним як для радянських республік, так і для Німеччини⁹.

За тиждень до підписання Рапалльського договору між РСФРР і Німеччиною, 8 квітня 1922 р., в Берліні представники УСРР і Німеччини підписали протокол про створення в Берліні і Харкові, відповідно, торгпредств України і Німеччини¹⁰.

Країні праві реакційні сили Німеччини чинили шалений опір впровадженню в життя Рапалльського договору. Під їх тиском ратифікація договору рейхстагом затягувалась аж до 4 липня 1922 р., а у травні німецький уряд перервав переговори з Радянською Росією про підписання угоди щодо поширення умов Рапалльського договору на інші радянські республіки, мотивуючи цей свій крок тим, що нібито Українська Соціалістична Радянська Республіка незаконно вимагала відшкодування збитків, завданих їй німецькою окупацією у 1918 р.

З приводу цього орган Комуністичної партії Німеччини — газета «Роте фане» писала: «Німеччина не може одночасно жити у мирі з Радянською Росією і разом з тим перебувати в недружелюбних відносинах з Україною. Тому відмова установити

⁵ Україна і зарубіжний світ, К., 1970, стор. 140—141.

⁶ Генуезька конференція. Матеріали і документи, вып. 1, стор. 31—33.

⁷ И. А. Росенко. Советско-германские отношения (1921—1922 гг.), Л., 1965, стор. 72.

⁸ Документы внешней политики СССР, т. V, М., 1961, стор. 223—224.

⁹ G. Rosenfeld. Sowjetrussland und Deutschland. 1917—1922. Berlin. 1960, стор. 391—397; A. Anderle. Die deutsche Rapallo-Politik, Deutsche-sowjetische Beziehungen. 1922—1929, Berlin, 1962, стор. 36—40.

¹⁰ Советско-германские отношения. Сборник документов, т. 2, М., 1971, стор. 461—462.

з Радянською Україною мирні стосунки є прямим саботажем Рапалльського договору, кроком в сторону політики розчленування Росії, яку проводить німецький імперіалізм»¹¹.

Та, незважаючи на всі намагання реакції зірвати реалізацію Рапалльського договору, переговори в Берліні, перервані у травні, закінчилися 5 листопада 1922 р. підписанням угоди про поширення дії Рапалльського договору, так само, як і стаєть, що не втратили сили, тимчасової торговельної угоди від 6 травня 1921 р., ні всі союзні з РСФРР радянські республіки¹².

Радянський уряд, підписавши угоду про поширення Рапалльського договору на інші радянські республіки, пропонував Німеччині поширити його дію також на Хіву і Бухару, проте німецький уряд відхилив цю пропозицію, мотивуючи цей крок тим, що економічне становище Хиви і Бухари нібито мало «неясний характер»¹³. Але справжньою причиною відмови німецького уряду поширити Рапалльський договір на середньоазіатські республіки, як про це писав в своєму щоденнику посол Великої Британії в Берліні лорд Д'Абернон, було те, що Німеччина «не хотіла викликати підозри в Англії» і «розглядала Середню Азію як майбутній об'єкт турецької політики»¹⁴.

Підписання угоди 5 листопада 1922 р. було ще однією великою перемогою ленінської зовнішньої політики і дипломатії, яка завдавала відчутного удару антирадянській діяльності різних націоналістичних контрреволюційних «урядів» і груп українських, грузинських та інших, які знайшли притулок у Німеччині. Рапалльський договір і Берлінська угода 1922 р. сприяли дальшому поглибленню торговельно-економічних зв'язків між радянськими республіками та Німеччиною. Генуезька конференція і договір, підписаний в Рапалло, відкривали новий етап у взаємовідносинах союзних радянських республік з капіталістичним світом.

Уроки Рапалло, уроки мирного співробітництва Радянського Союзу з Німеччиною періоду Веймарської республіки, безперечно, мають актуальне значення й сучасній міжнародній обстановці.

І. М. КУЛИНИ

¹¹ „Die Rote Fahne“, 31 травня 1922 р.

¹² Советско-германские отношения. Сборник документов, т. 2, стор. 563—566.

¹³ „Die Ostwirtschaft“, 1923, № 14, стор. 3.

¹⁴ D'Abernon. Ein Botschafter der Zeitwende. Bd. 7, Leipzig, 1930, стор. 14

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПРАЦІ ПРО ДРУЖБУ НАРОДІВ СРСР

В грудні 1972 р. широко відзначатиметься 50-річчя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. «Утворення Радянського Союзу стало одним з вирішальних факторів, що забезпечили сприятливі умови для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, піднесення економіки і культури всіх радянських республік, зміцнення оборонної могутності та міжнародних позицій багатонаціональної держави трудящих»¹.

Запорукою міцності багатонаціонального союзу радянських республік стала непорушна дружба народів, їх єдність і згуртованість навколо Комуністичної партії Радянського Союзу. Тому під час підготовки до 50-річчя утворення СРСР великої актуальності набирає висвітлення питання про розвиток і зміцнення дружби народів, виникає потреба проаналізувати останні наукові праці, присвячені цій проблемі, показати їх позитивні сторони і звернути увагу на ті хиби, що мають місце при розробці цього питання.

Аналізові праць про дружбу народів СРСР присвятили свій огляд М. Ф. Котляр і В. Ф. Панібудьласка в статті «Питання українсько-грузинських історичних зв'язків в українській історіографії»². Але після його виходу в світ минуло п'ять років. За цей час на Україні вийшло ряд монографій, популярних книг, брошур, статей, присвячених розвитку дружби і співробітництва українського народу з братніми народами СРСР³.

В цих працях висвітлюється дружба українського народу з братнім російським народом на всіх історичних етапах — з давніх часів і до наших днів. Зародженню і розвитку дружби українського і російського народів присвятили свої праці М. К. Головка і В. Ю. Євдокименко. Зокрема, в популярній книзі М. К. Головка «Народи-брати» (до речі, гарно оформленій) зроблено історичний екскурс аж до часів Київської Русі. Автор показує, як український і російський народи пройшли спільний історичний шлях розвитку, разом боролися проти самодержавства, за перемогу Радянської влади і побудову соціалізму. В книзі наводиться ряд цікавих фактів, що розкривають нездоланну силу дружби між ними.

В популярній праці В. Ю. Євдокименка «Братнє єднання» показано, як передові мислителі України Ів. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, М. Павлик, продовжуючи традиції Тараса Шевченка і російських революційних демократів, відстоювали дружбу українського народу з російським народом і своєю творчістю сприяли розвитку

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 4. ,

² «Український історичний журнал», 1967, № 3.

³ П. Бачинський. КП України в боротьбі за торжество ідей дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. — «Комуніст України», 1968, № 7; Погос ж. Торжество ленинських ідей дружби і братерського співробітництва народів СРСР, К., 1970; Г. Ват'ян. Будівництво комунізму і зміцнення дружби народів, К., 1968; М. Головка. Народи-брати, К., 1968; Ф. Горовський. Соціально-політичні основи розвитку та зближення соціалістичних націй, К., 1968; Дружба народів СРСР — велике завоювання ленинської національної політики КПРС, К., 1969; В. Євдокименко. Братнє єднання. Передові мислителі України про дружбу українського народу з російським народом, К., 1968; В. Панібудьласка. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР (1959—1965 рр.) К., 1967; В. А. Чирко. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг., М., 1967; А. В. Лихолат. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти, М., 1970; В. Г. Лисенко. В единой семье — к единой цели (Братское сотрудничество молдавского и украинского народов в период строительства коммунизма), Кишинев, 1971; М. Куліченко, В. Маланчук. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, К., 1971.

цієї дружби. В. Ю. Євдокименко чітко проводить класову лінію, дає наукову оцінку тим явищам і фактам, які він розглядає й аналізує.

Також ж вдалою є і книга М. К. Головка, хоч її автор не завжди дотримується класового підходу при висвітленні окремих історичних явищ. Так, в розділі книги «За волю і єднання» (присвяченому воз'єднанню України з Росією в 1654 р.) — сказано, що «Російська держава з 1648 р. ще більше посилює допомогу Україні. Вдень і вночі йшли з Росії обози з продовольством, спорядженням і зброєю»⁴. Читаючи такий спрощений виклад, тяжко відрізнити допомогу російської самодержавно-кріпосницької держави від допомоги Радянської Росії.

Майже всі автори в тій або іншій мірі показують роль Комуністичної партії і її творця В. І. Леніна в зміцненні братерського єднання народів нашої країни, підкреслюють, що вирішальним фактором формування дружби радянських народів став інтернаціональний принцип будівництва більшовицької партії, її ленінська національна програма — програма рівноправності і дружби трудящих всіх національностей, непримирна боротьба проти шовіністичних і націоналістичних концепцій і тенденцій.

Про те, як у боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади на Україні розвивалася і міцніла дружба українського і російського народів, розповідається в монографії А. В. Лихолата «Під ленінським прапором дружби народів. Єдність дій трудящих України і Росії в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади», а також у колективній праці кафедри історії КПРС Київського державного університету «Дружба народів — велике завоювання ленінської національної політики КПРС» та монографії В. А. Чирка «Комуністична партія — організатор братерського співробітництва народів України і Росії в 1917—1922 рр.».

Монографія А. В. Лихолата є спробою розкрити ленінське положення, що «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»⁵.

Аналізуючи спільну боротьбу трудящих України і Росії проти самодержавства і капіталістичного гніту до Жовтневої революції, автор на основі джерел показав, що пролетаріат України виступав справжнім поборником дружби українського народу з братніми російським та іншими народами.

В монографії В. А. Чирка висвітлюється боротьба Комуністичної партії за створення воєнно-політичного союзу між Радянською Росією і Україною під час громадянської війни та діяльність партії по розвитку державних зв'язків і співробітництва між ними в період переходу від війни до миру. Значний інтерес становить заключний розділ «Комуністична партія — керівник створення радянської багатонаціональної держави — Союзу РСР», де висвітлюється об'єднавчий рух на Україні за створення СРСР, показано складність вирішення питання щодо принципів, на основі яких мав утворитися Союз Радянських Соціалістичних Республік. В розділі всебічно відображена роль В. І. Леніна в створенні Союзу РСР.

Дещо в іншому плані йде мова про розвиток дружби народів у колективній праці кафедри історії КПРС Київського держуніверситету «Дружба народів СРСР — велике завоювання ленінської національної політики КПРС». Автори зробили спробу дослідити основні історичні процеси розвитку і зміцнення дружби українського і російського народів на всіх етапах радянського будівництва, довівши дослідження до наших днів.

Автори менше всього дослідили і висвітлили питання розвитку дружби і співробітництва українського народу з братніми народами СРСР в період будівництва комунізму. З 270 сторінок монографії цьому періоду відведено лише 46, де коротко йдеться про дальше зміцнення дружби народів в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму і про розвиток духовної спільності соціалістичних націй. Причому, як по фактичному матеріалу, так і по змісту зроблених узагальнень цей розділ книги, на наш погляд, написаний найслабше: зовсім обійдені актуальні питання національних відносин в нашій країні, недостатньо показана діяльність партійних організацій по вихованню трудящих України в дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму.

Розвиток дружби народів і національних відносин на сучасному етапі глибше висвітлюється в монографії загальноісторичного характеру В. Ф. Панібудьласки «Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР (1959—1965 рр.)», а також в брошурах Ф. Горовського «Соціально-політичні основи розвитку та зближення соціалістичних націй» і Г. Ват'яна «Будівництво комунізму і зміцнення дружби народів», написаних у філософському плані.

В праці П. Ф. Панібудьласки на основі партійних документів і багатого фактичного матеріалу, головним чином з республіканської і місцевої преси, показано, що перемога соціалізму стала фундаментом дальшого зміцнення дружби народів та всебічного зближення соціалістичних націй, розширення економічного співробітництва

⁴ М. Головка. Народи-брати, стор. 25.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 20. стор. 14.

українського народу з народами СРСР в процесі будівництва комунізму, зближення культури українського народу з культурою інших народів Радянського Союзу.

Найзмістовнішим є другий розділ книги «Співробітництво українського народу з народами СРСР в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму», де наведено ряд цікавих прикладів про розширення економічного співробітництва народів нашої країни, обмін досвідом роботи і розгортання соцзмагання між шахтарями Донбасу і Кузбасу, металургіями України, Уралу, машинобудівниками Ворошиловграда і Коломни.

Третій розділ «Культурне зближення українського народу з народами СРСР» має більш фактографічний, ніж науково-дослідницький характер. В ньому відсутні глибокі узагальнення тих важливих процесів, що відбуваються в культурному житті трудящих Радянської України. Правда, тут є цікавий фактичний матеріал про зближення культур українського народу та інших братніх народів СРСР, розповідається про обмін студентами, про розширення зв'язків між працівниками народної освіти республіки, тощо.

Книга В. Г. Лисенка «В єдиній сім'ї — до єдиної мети» присвячена братерському співробітництву молдавського і українського народів в період будівництва комунізму. Автор на конкретних прикладах і фактах аналізує форми і методи цього співробітництва, висвітлює роль дружби народів у дальшому розквіті економіки і культури Молдавської і Української РСР. Книга В. Г. Лисенка написана на високому ідейно-науковому рівні, вона — одна з найцікавіших праць про розвиток дружби народів СРСР на сучасному етапі.

Питання про шляхи дальшого зміцнення дружби українського народу з усіма народами СРСР знайшло своє відображення і в фундаментальній праці інститутів суспільних наук АН УРСР «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму» (видання в п'яти книгах). Перша книга⁶ присвячена висвітленню боротьби українського народу під керівництвом Комуністичної партії за побудову соціалізму і розгортання комуністичного будівництва. В ній показана нездоланна сила дружби народів СРСР, братерське співробітництво Радянської України з зарубіжними соціалістичними країнами. Значний науковий інтерес становить третій розділ — «Шляхом дальшого зміцнення дружби українського народу з усіма народами СРСР», написаний Ф. П. Шевченком.

Ролі дружби народів СРСР у розвитку економіки і культури Української РСР на сучасному етапі присвятили шостий розділ у своїй монографії «В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні» М. І. Куліченко і В. Ю. Маланчук. Але він має більш загально-декларативний, ніж дослідницький характер, в ньому майже відсутній фактичний матеріал про розвиток дружби народів Радянського Союзу в період будівництва комунізму, а також нічого не сказано про національні відносини на сучасному етапі.

З усіх праць, присвячених періоду будівництва комунізму, виділяється своїм високим ідейно-теоретичним рівнем брошура Г. Ват'яна «Будівництво комунізму і зміцнення дружби народів».

Цінність цієї праці ще й в тому, що в ній показана роль нових народних традицій і звичаїв у зміцненні дружби між народами. На жаль, це питання зовсім обходять інші автори, хоч, насправді, це важливий фактор процесу зближення соціалістичних націй, який слід всебічно вивчати, узагальнювати і на його основі робити наукові висновки.

В свою чергу, Г. Ват'ян звертає увагу на висвітлення складних процесів національних відносин, факторів, що забезпечують формування радянського народу, насамперед, у питанні добровільного вивчення українцями російської мови, втілення в життя трудящих всіх національностей спільних традицій і звичаїв радянських людей.

Далеко не всі автори займаються вивченням і висвітленням цих факторів зближення соціалістичних націй, вони обмежуються викладом загальних положень, не наводять фактичних матеріалів і не висловлюють своїх поглядів.

Відсутні в розглянутих працях матеріали й про те, як впливають на зближення соціалістичних націй і формування нової історичної спільності людей — радянського народу — такі явища, як змішані шлюби людей різних національностей і народження дітей від таких шлюбів. А слід сказати, що цей процес тепер успішно розвивається на Україні, і особливо в таких промислових центрах нашої республіки, як Донбас і Кривбас. В 1970 р. на Донбасі 40% всіх новонароджених дітей мали батька однієї національності, а матір — іншої⁷.

Готуючись до 50-річчя утворення СРСР, історики, філософи, економісти і соціологи зобов'язані на конкретних матеріалах глибоко вивчати питання дружби народів, узагальнювати їх і давати наукове обґрунтування.

І. П. БОГОДИСТ, Н. М. ТЕРТИШНИК

⁶ Великі звершення, кн. I, К., 1967.

⁷ За матеріалами Донецького обласного статистичного управління. «Сведения о родившихся и умерших по национальностям за 1970 год», ф. 3.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**М. З. ДАНИЛЮК. НАТХНЕННА ПРАЦЯ
В ІМ'Я ПЕРЕМОГИ. КОМУНІСТИЧНА
ПАРТІЯ УКРАЇНИ — НАТХНЕННИК
І ОРГАНІЗАТОР ТРУДОВИХ ПОДВИГІВ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОКИ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ.**

*Видавництво Київського університету,
1970, 168 с.*

З перших днів Великої Вітчизняної війни Комуністична партія, організуючи всенародну боротьбу проти фашистських загарбників, керувалася вказівкою В. І. Леніна про те, що «раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»¹. Величезна увага була приділена організаторській роботі в промисловості і сільському господарстві, оскільки саме ці галузі економіки, зміцнені в мирний час, були одним з величезних резервів перемоги. Цей важливий аспект життя країни підкреслює книжка М. З. Данилюка, який зазначає, що саме завдяки організаторській роботі РСП в досягненні перемоги над фашизмом.

Трудові звершення українського народу в час суворих випробувань війни висвітлені в історичній літературі, зокрема у фундаментальному багатоплановому дослідженні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», працях Т. І. Халєпо, М. І. Супруненка, О. А. Бородіна, П. І. Денисенка, М. Ф. Хорошайлова та інших авторів². Цінність рецензованої книги полягає в тому, що в

ній на основі багатого документального матеріалу, більшість якого вперше вводиться в науковий обіг, глибоко показана діяльність КП України по забезпеченню високого політичного і трудового піднесення працівників промисловості, транспорту і сільського господарства республіки на всіх етапах Великої Вітчизняної війни.

Спираючись на широкий фактичний матеріал, автор переконливо показує, що одним з найважливіших завдань, яке постало перед КП України на початку війни, було забезпечення перебудови промисловості, транспорту і сільського господарства на воєнний лад, збільшення випуску необхідної продукції. В книзі слушно підкреслюється, що перебудова роботи всього народного господарства здійснювалася у винятково складних умовах, оскільки територія України з перших днів війни стала ареною жорстоких битв з фашистською армією. Автор вдало розкриває справжній героїзм трудівників тилу, їх патріотичне і трудове піднесення, що знайшло яскравий прояв у народженні нових форм соціалістичного змагання — русі двохсотенників, трьохсотенників, тисячників, багатOVERстатників тощо.

Зібраний і узагальнений в книзі документальний матеріал показує, що організа-торська і масово-політична робота парт-організацій забезпечила виконання і перевиконання планів виробництва продукції для фронту. В Київській, Запорізькій, Полтавській, Одеській, Харківській, Сталінській, Ворошиловградській областях з початку війни і до евакуації промислових підприємств на схід було виготовлено понад план 19 бронепоездів, 2711 мінометів, близько 800 тис. ручних гранат, багато набоїв, десятки тисяч комплектів обмундирування, взуття, засобів зв'язку, медикаментів.

З великим ентузіазмом працювали і трудівники транспорту республіки, насамперед залізничники. Забезпечуючи роботу по перевезенню воєнних та народногосподарських вантажів у складних умовах, вони проявляли винахідливість та ініціативу, перевиконували встановлені норми виробітку. Так, на Південно-Донецькій залізниці в кінці липня 1941 р. серед залізничників було 78% стахановців та ударників, а на 1 вересня 1941 р. — більш як 84% загальної кількості працюючих.

Трудовий героїзм робітничого класу, як показано в книзі, запалював на трудові

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 107.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. В трьох томах, К., 1967—1969 рр.; Т. І. Халєпо. Трудовий героїзм українського народу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.), К., 1957; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956; О. А. Бородин. Шестнадцатый эшелон КП(б)У, К., 1961; П. І. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.), К., 1968. М. Ф. Хорошайлов. На відбудові. З історії відбудови Донбасу, Донецьк, 1966.

подвиги і працівників сільського господарства. Партиї організації проводили велику роботу серед трудівників села, мобілізуючи їх зусилля на виконання зобов'язань перед державою, забезпечення армії і країни продовольством. Так, колгоспники Сумської та Полтавської областей ще до початку жнив почали здавати державі зерно в рахунок поставок 1941 р. Патріотичну ініціативу полтавчан і сумчан підтримали колгоспники інших областей. В цілому по республіці на 10 жовтня 1941 р. на державні заготівельні пункти було вивезено 143 239 тис. пудів зерна.

Одним з найскладніших завдань, яке довелося вирішувати партійним організаціям України, була евакуація підприємств і устаткування в глибокий радянський тил. Наведені автором факти показують, що незважаючи на складні умови і труднощі, евакуація проводилася чітко, організовано і в стислі строки. Лише з 10 областей УРСР (Дніпропетровської, Запорізької, Ворошиловградської, Сталінської, Харківської, Одеської, Полтавської, Київської, Миколаївської, Чернігівської) було вивезено, за неповними даними, понад 190 підприємств союзнного значення, більш як 360 промислових одиниць наркоматів республіканського підпорядкування тощо. За період з липня по 25 жовтня 1941 р. було вивезено 125 537 тис. пудів зерна та хлібопродуктів, масла, м'яса та ін.

Багато нового містить розділ книги, присвячений висвітленню трудового подвигу працівників промисловості і сільського господарства України, евакуйованих у глибокий радянський тил. На основі цікавого фактичного матеріалу автор яскраво показує високе трудове піднесення робітників і колгоспників України, які пліч-о-пліч з трудящими східних районів країни кували зброю перемоги. Ось лише один з таких фактів. Колектив київського заводу «Арсенал» вже через 4 дні після прибуття на нове місце почав давати продукцію. Працюючи вдень і вночі, арсенальці з допомогою місцевого населення за 10 днів закінчили будівництво двох цехів, на які за довоєнними розрахунками потрібно було затратити не менше 6 місяців. Робітники не чекали, доки будівельники зроблять дах і вікна, а спорудивши навіси над верстатами, приступили до роботи. Протягом 12-14 годин виконували замовлення фронту, а після цього ще працювали на будівництві.

Нахвилення праця трударів України разом з росіянами, казахами, азербайджанцями, узбеками — представниками всіх народів великого Радянського Союзу — розкривається автором книги як яскраве свідчення незборимої сили дружби радянських народів, торжестве лєнінської національної політики Комуністичної партії.

В трьох останніх розділах книги, присвячених питанням відродження народного господарства, автор справедливо наголошує, що відбудова транспорту, насамперед залізниць, у визволених районах була одним

з першочергових завдань, на які Комуністична партія і Радянський уряд звертали особливу увагу.

Значне місце в книзі відведено висвітленню відбудовних робіт у промисловості і сільському господарстві республіки. Наведений автором цифровий матеріал показує зростання чисельності партійних організацій, які спрямовували політичну і трудову активність мас на відродження народного господарства та збільшення випуску необхідної для фронту продукції. Спираючись на різноманітні джерела, автор докладно розповідає про численні патріотичні справи робітників, колгоспників, показує успіхи трудящих республіки у виробництві промислової і сільськогосподарської продукції. Наприклад, шахтарі Сталінської області в 1944 р. видобули понад план 679 тис. т вугілля, а в січні-серпні 1945 р. — 141 679 т. Металурги Сталінського металургійного заводу до вересня 1945 р. дали понад план більш як 14 тис. т чавуну, понад 4,5 тис. т сталі, більше 6,5 тис. т прокату. За вісім місяців 1945 р. Макіївський металургійний завод видав понад план 5,3 тис. т чавуну, більше 3 тис. т сталі, 10,6 тис. т прокату. Ці та інші наведені в книзі цифри підтверджують закономірність висновку автора про те, що трудівники України внесли гідний вклад в зміцнення воєно-економічного потенціалу СРСР.

В цілому оригінальна і глибока за змістом праця М. З. Данилюка не позбавлена окремих недоліків. На жаль, в книзі не показано вкладу науковців, творчої інтелігенції України в розвиток народного господарства СРСР, в наближення великої перемоги над ворогом. Хоч автор і пише у вступі, що великий обсяг досліджуваної проблеми змушує його обмежитись висвітленням діяльності парторганізацій серед працівників основних галузей промисловості, транспорту і сільського господарства, відсутність будь-якого матеріалу з вказаного питання здається нам невиправданною, бо успіхи в розвитку промисловості і сільського господарства були невіддільні від напруженої патріотичної праці великого загону вчених республіки, які разом з усім радянським народом віддавали в ім'я перемоги над фашизмом свій досвід і знання, всю силу творчої думки.

Варто було б, на нашу думку, в книзі дати ряд узагальнень про виробництво в республіці в роки війни тих чи інших видів промислової продукції — сталі, чавуну, прокату, видобутку вугілля, нафти тощо. Окремі факти вже зустрічаються в опублікованих працях, проте посилання в праці чомусь даються на архіви.

Висловлені зауваження не применшують високої оцінки рецензованої книги, яка на документальній основі відтворює яскраву сторінку ратного і трудового подвигу радянського народу в роки минулої війни.

М. О. Буцько,
А. Ф. Мінгазутдінов

**Л. С. ГАПОНЕНКО. РАБОЧИЙ КЛАСС
РОССИИ В 1917 ГОДУ,**

Изд-во «Наука», М., 1970, 579 с.

Видатному подвигів пролетарів Росії, що першими в світі здійснили переможну соціалістичну революцію, скинули владу капіталу і встановили владу Рад, присвячена монографія доктора історичних наук Л. С. Гапоненка. Спираючись на глибоке знання теоретичної спадщини В. І. Леніна, широко використання документів Комуністичної партії, ретельне вивчення архівних і статистичних матеріалів та узагальнення досвіду своїх попередників, що розробляли окремі аспекти цієї проблеми, автор підготував цінне дослідження. Слід відзначити окремо великий інтерес і увагу автора до праць місцевих істориків, що дало йому можливість глибше осмислити процеси, які відбувалися 1917 р. в різних районах країни. Проте, навіть використовуючи певні матеріали своїх попередників, дослідник ретельно їх перевіряє, співставляє різні джерела, завдяки чому йому вдалося внести багато нового у висвітлення ряду аспектів історії робітничого класу, уточнити цілий ряд спірних цифр щодо кількісного складу пролетаріату Росії, його структури, розміщення, ступеня концентрації тощо (стор. 42 та ін.).

Автор докладно вивчає вплив першої світової війни на динаміку чисельності і зміни в складі робітничого класу і переконливо доводить, що напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії було 15 млн. промислових (разом з транспортниками та будівельниками) та сільськогосподарських робітників плюс майже 3,5 млн. інших осіб, що працювали по найму (стор. 74—75). Причому він не обмежується характеристикою лише промислового пролетаріату, а досліджує й чисельність робітників кустарних і ремісничих промислів, будівельників, чорноробів, сільськогосподарського пролетаріату. У вивченні всіх цих питань автор зробив цілий ряд цікавих спостережень і висновків. Це, зокрема, стосується даних про процентне співвідношення мобілізованих на фронт робітників з різних галузей промисловості й з різних промислових районів (стор. 75—87) і визначення відповідних змін у складі робітничого класу (стор. 75—87, 95—98 та ін.). Багато зроблено автором і в розробці питання про концентрацію робітничого класу Росії.

Вводячи в науковий обіг значну кількість нових матеріалів і документів, автор розкриває процес виховання більшовицькою партією політичної свідомості трудящих і їх участь у здійсненні ленінського плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, зводить у струнку систему відомості про поширення в країні страйкового руху і визначає його особливості на різних етапах революції. Яскраві сторінки книги присвячені створенню Червоної гвардії, організації пролетаріатом

опору силам контрреволюції після лінійних подій і в дні корніловського заколоту, участі робітників у Жовтневому збройному повстанні за владу Рад і в роботі II Все російського з'їзду Рад. Дослідник, відзначивши у вступі великі досягнення радянської історіографії у вивченні процесу виникнення і розгортання діяльності Рад (стор. 20—22), вніс свій вагомий вклад у цю справу, піднявшись до рівня узагальнення процесів у межах усієї країни.

На величезному фактичному матеріалі автор доводить, що саме масові робітничі організації, і в першу чергу фабзавкомів відіграли надзвичайно важливу роль боротьбі більшовицької партії за маси. У книзі чітко визначено в часі хід більшовизації Рад, що набула великого розмаху особливо після розгрому корніловщини. Багато уваги приділив автор показові боротьбі політичної боротьбі більшовиків про угодовців у профспілках. На осінь 1917 це забезпечило переважаючий вплив спілках металістів, текстильників, гірників шкіряників. І хоч керівництво Центральною радою профспілок Росії ще певний час залишалося в руках меншовиків та есерів цілком правомірне твердження автора, що у жовтні 1917 р. «робітничий клас Росії об'єднаний у профспілки, впевнено пішов за партією більшовиків на рішучу боротьбу за владу Рад, за диктатуру пролетаріату» (стор. 446). Проте подібне твердження (стор. 290) про ситуацію в період двовладдя слід вважати передчасним.

Висвітлюючи питання про революційну творчість пролетаріату в 1917 р., дослідник дає гідну відповідь буржуазним фальсифікаторам історії нашої Батьківщини, які досі намагаються твердити, ніби ідея Рад належала меншовикам і, мовляв, саме вони втілювали її в життя після повалення царизму. Більшовики ж, начебто, її не передбачали створення Рад (стор. 155). Спираючись на праці В. І. Леніна, який у березні 1917 р., оцінюючи значення Маніфесту ЦК РСДРП, виданого 27 лютого того ж року, писав, що «маніфест клич всіх робітників, селян і солдатів обирати делегатів до Ради робітничих депутатів» і на величезний фактичний матеріал, автор монографії цілком спростовує цей наклеп.

Вчений таврує наклепницькі спроби американського професора П. Х. Аврича (стор. 302) звинуватити фабрично-заводські комітети Росії в сприянні «анархії виробництва» у 1917 р. і на основі фактів малює яскраву картину практичної діяльності робітничих комітетів у здійсненні робітничого контролю, який став дійовим заходом попередження економічної катастрофи в країні.

Розкриваючи питання про консолідацію сил соціалістичної революції, Гапоненко значне місце відводить висвітленню титанічної роботи більшовицької партії і керівного нею робітничого класу в залученні на свій бік широких мас солдатів і селян

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 331

ства. Наголошуючи на тому, що ядром революційних сил країни в 1917 р. був російський пролетаріат, автор велику увагу приділив визначенню історичного місця його національних загонів у революційному процесі.

Отже, радянська історіографія збагатилася новим серйозним узагальнюючим дослідженням з історії робітничого класу Росії. Разом з тим, хотілося б зупинитися на деяких хибках, яких не позбавлена ця велика монографія. По-перше, щодо структури. В цілому побудова роботи за хронологічно-тематичним принципом заперечень не викликає. Але в окремих її частинах автор розриває виклад органічно зв'язаних питань (зокрема, про зміни в чисельності й складі робітничого класу і його концентрації щодо становища робітничого класу тощо), що утруднює сприйняття читачем загальної картини і часом призводить до неминучих повторів. Більшою мірою це стосується перших двох розділів, які, до того ж, дещо перевантажені цифровим матеріалом. Цим хибують і наступні розділи. Так, про становище робітничого класу в мирний період розвитку революції, антинародну політику Тимчасового уряду, боротьбу трудящих за 8-годинний робочий день, збільшення заробітної плати, страйковий рух тощо йдеться і в IV, і в VI розділах.

Детально аналізуючи динаміку чисельності й складу робітничого класу Росії в різних галузях промисловості під час першої світової імперіалістичної війни, автор менше уваги приділяє характеристиці загонів пролетаріату окремих промислових районів, за винятком Петроградського і Центрально-промислового.

Те ж саме слід сказати й про висвітлення боротьби робітничого класу за поліпшення свого становища. Критично оцінивши досягнення у вивченні цього питання, зокрема динаміки реальної і номінальної заробітної плати в 1913—1917 рр., автор монографії дійшов висновку, що воно потребує дальшої розробки (стор. 185). І він дає за ці роки глибокий аналіз змін у розмірах заробітної плати й цін на основні продукти харчування. Але, на жаль, лише на матеріалах Московського промислового району і, переважно, текстильної промисловості (стор. 200 та ін.). Щоправда, далі автор певною мірою висвітлює вищу форму

боротьби робітників за регулювання заробітної плати — укладання тарифних договорів з підприємцями, — в розгортанні якої велику роль відіграв досвід пітерських робітників (стор. 355—356).

Певним недоліком рецензованої роботи є й те, що автор, висвітлюючи такі корінні питання історії робітничого класу Росії періоду підготовки Жовтневої революції, як створення і більшовизація Рад, фабрично-заводських комітетів, профспілок, формування Червоної гвардії та деякі інші, іноді поширює на всю країну оцінки, правильні тільки для головних центрів революції — Петрограда і Москви. Дещо збіднено виклад матеріалу про червеві демонстрації 1917 р. (висвітлюються лише події 18 червня). Але на місцях, у тому числі й на Україні, ці демонстрації через зволікання угодовців іноді проводилися пізніше — наприкінці червня і навіть у перші дні липня (Катеринослав, Юзівка та ін.).

Заперечення викликає твердження автора про те, що фабрично-заводські комітети були в 1917 р. «явищем, небаченим раніше в історії робітничого руху» (стор. 290). Адже ця форма найреволюційніших масових організацій пролетаріату своїм корінням була тісно зв'язана з інститутом фабричних і заводських старост, що існував у Росії з 1903 р., а також з фабрично-заводськими комісіями та Радами робітничих депутатів, що вперше з'явилися під час революції 1905—1907 рр.

На стор. 284—285 та 289 автор помилково твердить, що новоутворювані після Лютневої революції профспілки «будувалися за виробничим принципом, об'єднували в своїх лавах робітників не окремих цехів, а всього виробництва». Проте відомо, що ще й у серпні 1917 р. VI з'їзд РСДРП(б) у спеціальній резолюції про профспілки ставив питання про необхідність їх перебудови за виробничою ознакою.

Проте зазначені недоліки не знижують загальної високої оцінки рецензованої монографії, присвяченої героїчній історії робітничого класу Росії, який у союзі з найбільшим селянством здійснив першу в світі переможну соціалістичну революцію, що розірвала фронт світового імперіалізму, прискорила хід світової історії і стала взірцем для трудящих усієї земної кулі.

А. П. Гриценко

**ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТЫ.
ТРУДЯЩИЕСЯ ЗАРУБЕЖНЫХ
СТРАН — УЧАСТНИКИ БОРЬБЫ
ЗА ВЛАСТЬ СОВЕТОВ НА ЮГЕ
И ВОСТОКЕ РЕСПУБЛИКИ*,
вид-во «Наука», М., 1971, 288 с.**

Вихід у світ цієї праці свідчить про завершення дослідження однієї з найважливіших сторінок історії міжнародної пролетарської солідарності — боротьби зару-

біжних інтернаціоналістів за владу Рад на території Радянської республіки під час громадянської війни. Перша книга цього двотомника вийшла в 1967 р.¹ і одержала

* Редакционная коллегия: А. Я. Мамусевич (ответственный редактор), М. А. Бирман, А. Х. Клеванский, И. А. Хренов.

¹ Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов, М., 1967.

високу оцінку в нашій країні та за кордоном. У ній були висвітлені загальні процеси розвитку інтернаціоналістського руху в Радянській Росії, а також розкриті його характерні риси в окремих національних загонах зарубіжних трудящих. Проте в одній, навіть великій, монографії неможливо показати особливості інтернаціоналістського руху, обумовлені специфікою класової боротьби в різних районах Радянської держави. Тому цій проблемі присвячена рецензована книга, яка є продовженням попередньої.

В ній розповідається про виникнення і розвиток інтернаціоналістського руху на Україні і в Закавказзі, в Середній Азії і Сибіру, на Уралі й Далекому Сході. В монографії широко використані матеріали місцевих партійних і державних архівів, тогочасна періодична преса, а також нові публікації документів, дослідження опубліковані вже після 1967 р.

Діяльність зарубіжних інтернаціоналістів на Україні глибоко і всебічно досліджена українськими істориками. Це засвідчує, зокрема, колективна монографія «Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920)» (К., 1967). Проте автори розділу «Інтернаціоналісти на Україні» рецензованої книги — П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, П. С. Сохань — по-новому висвітлюють цю проблему. Вони показали боротьбу з австро-німецькими окупантами і гайдамаками, з контрреволюцією та інтервентами в 1920 р., розкрили діяльність інтернаціоналістів на визволеній території республіки навесні-влітку 1919 р.

Інтернаціоналістський рух на захист Країни Рад очолили іноземні комуністичні групи РКП(б), робота яких, як вказував В. І. Ленін, «...становила одну з найважливіших сторінок у діяльності Російської комуністичної партії...»². Тому природний інтерес істориків до того періоду, коли Федерація іноземних груп РКП(б)³ діяла на території республіки (березень-вересень 1919 р.). У звіті Федерації за 1919 р. цей період називається київським і характеризується «перенесенням всієї діяльності в Київ»⁴. Автори докладно висвітлюють цю сторінку інтернаціоналістського руху в Радянській Росії. До Київської Федерації входило 8 національних комуністичних груп (болгарська, грецька, німецька, польська, румунська, угорська, чехословацька, югославська). Крім того, в місті працювали ще 4 групи (англо-американська, італійська, мусульманська, французька).

Іноземні комуністи вели значну агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих своїх країн, які перебували в Радянській

Росії. Їх революціонізації сприяла преса іноземних груп. У період діяльності Федерації на Україні в республіці видавалося понад 10 газет інтернаціоналістів: болгарська «Комуна» — в Одесі; німецькі «Світова комуна» і «Свобода народів» — у Києві; польські «Голос комуніста» — в Києві, «Прапор комунізму» — в Харкові, «Комуна» — в Одесі; румунські «Комуніст» та «Іскра» — в Одесі; угорська «Червона газета» — в Києві; чехословацька «Правда» — в Києві та ін. Вони вміщували ленінські статті, документи РКП(б), пропагандистські матеріали. Зокрема, в пресі іноземних комуністів друкувалася Програма РКП(б), прийнята на VIII з'їзді партії (вона була видана також окремою брошурою майже всіма комуністичними групами), і роз'яснювальні статті про неї. Це свідчило про виконання комуністами-інтернаціоналістами ленінського наказу про те, що «наша програма повинна бути зведенням для агітації...»⁴. Вся агітаційно-пропагандистська робота іноземних комуністів була спрямована на формування у зарубіжних трудящих революційного світогляду, бо усвідомлення ними того, що соціалістична революція в Росії є кровною справою міжнародного пролетаріату, — передумова збройного захисту завоювань революції.

Автори правильно підкреслюють, що «основна увага іноземних комуністичних груп спрямовувалася на формування інтернаціональних частин» (стор. 51), адже в роки громадянської війни воєнне питання, як підкреслював В. І. Ленін, було головним, корінним питанням революції, і її результат залежав цілковито від того, хто переможе в цій війні.

Відомо, що безпосередню участь зарубіжних інтернаціоналістів у збройному захисті Радянської республіки В. І. Ленін вважав важливим фактором сили Країни Рад, проти якої «...не встоїть ніяка сила імперіалістів»⁵. Разом з тим, Володимир Ілліч розцінював цю участь як виконання священного інтернаціонального обов'язку перед країною перемігшого соціалізму. «Вам ви пала велика честь, — говорив він бійцям інтернаціоналістам, — із зброєю в руках захищати святі ідеї і ...на ділі здійснювати інтернаціональне братерство народів»⁶.

Автори розповідають про героїчний бойовий шлях основних інтернаціональних частин на Україні: 1-го інтернаціонального піхотного полку (1 500 чол.), Полтавського румунсько-угорського інтернаціонального полку Р. Фекете (1 200 чол.), 1-ї інтернаціональної бригади та ін. Свідченням бойової доблесті зарубіжних волонтерів революції були високі нагороди, яких удостоєні окремі інтернаціоналісти і цілі частини. Почесний Червоний прапор було вручено 1-му кавалерійському окремому інтерполку, також 3-му інтерполку (командир його

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

³ Федерація іноземних груп РКП(б) була створена в травні 1918 р. в Москві.

⁴ «Исторический архив», 1957, № 4, стор. 30.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 16.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 22.

⁶ Там же.

угорешь Л. Гавро двічі нагороджений орденом Червоного Прапора).

Правильним є висновок авторів книги й про те, що в 1919 р. «іноземні інтернаціоналісти подали значну допомогу трудящим Радянської України в розгромі Денікіна, петлюрівських, григор'євських та інших банд» (стор. 60). Разом з тим, вклад зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбу за Радянську владу визначається не стільки їх бойовими справами, скільки тією морально-політичною підтримкою, яку вони подали пролетаріатові й трудовому селянству Країни Рад. Разом з синами нашої багатонаціональної держави зарубіжні інтернаціоналісти становили, як підкреслював Л. І. Брежнєв, «бойовий інтернаціонал революціонерів», який був важливою запорукою перемоги трудящих. «Перемога Жовтня,— говорив Л. І. Брежнєв,— це і перемога міжнародного братерства трудящих, перемога пролетарського інтернаціоналізму»⁷.

Значний науковий і пізнавальний інтерес становлять розділи монографії про боротьбу інтернаціоналістів на Уралі і в Сибіру, Далекому Сході і Забайкаллі, Туркестані й Закавказзі.

⁷ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 78.

ДИРЕКТИВЫ КОМАНДОВАНИЯ ФРОНТОВ КРАСНОЙ АРМИИ (1917—1922 ГГ.).

*Сборник документов в 4-х томах. Том 1.
Ноябрь 1917 г.—март 1919 г.*.
Военное издательство, М., 1971, 787 с.*

В роки іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни виявилися сила радянського суспільного ладу та керівна роль Комуністичної партії, очолюваної ленінським Центральним Комітетом. Саме це обумовило розгром Червоною Армією зовнішньої та внутрішньої контрреволюції. Крах планів міжнародного імперіалізму щодо загарбання Країни Рад був закономірним, а не випадковим, як це намагаються довести Бринклей, Паркс, Гурней та інші фальсифікатори історії. Документи рецензованого збірника також переконливо свідчать про неминучість поразки інтервентів.

У книзі вміщено 736 матеріалів про збройну боротьбу з внутрішньою контрреволюцією наприкінці 1917—на початку 1918 рр. та документів командування 9 радянських фронтів, що діяли протягом 1918—початку 1919 рр., зокрема Україн-

Цінним доповненням до праці є бібліографія з історії інтернаціоналістського руху, а також перелік періодичних видань зарубіжних інтернаціоналістів, які виходили в Радянській Росії. На жаль, до бібліографії чомусь не включено деяких праць радянських та зарубіжних істориків. У переліку періодичних видань немає кількох газет інтернаціоналістів, про які вже писали українські історики; трапляються неточності в їх опису.

Колективною монографією «Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран — участники борьбы за власть Советов на юге и востоке Республики» завершено капітальне дослідження радянських істориків про діяльність зарубіжних інтернаціоналістів на території Радянської Росії в період громадянської війни, про тих, «хто в ті славі роки розумом і серцем зрозумів значення Жовтня, хто допоміг нашому народові захистити його революційні завоювання»⁸. Це гідний внесок у вивчення проблеми міжнародної пролетарської солідарності.

⁸ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 78.

В. Ю. Мельниченко

ського та Південного, війська яких громили інтервентів безпосередньо на території України.

Вже в перші дні громадянської війни розроблялися основи радянського воєнного мистецтва. Його новий класовий зміст зумовив творче використання методів взаємодії різних родів військ та безперервний зв'язок командування підрозділів армії з місцевими органами влади, вміння своєчасно розгадати стратегічні плани ворога і правильно обрати напрям головного удару, прагнення здобути перемогу з найменшими втратами живої сили й техніки.

Матеріали збірника розповідають про кипучу діяльність талановитих полководців, політичних працівників Червоної Армії, зокрема членів Реввійськради Українського фронту В. О. Антонова-Овсієнка (командуючого фронтом), Ф. А. Сергєєва (Артема), В. П. Затонського, Ю. О. Щадєнка та членів Реввійськради Південного фронту В. М. Гітціса (командуючого фронтом), Й. В. Сталіна, К. Є. Ворошилова, С. К. Мініна. Вони відчували постійну допомогу і керівництво ЦК і особисто В. І. Леніна. Так, у другій половині листопада 1918 р., коли готувалися операції на Україні і була створена Рада Українського фронту, виникли значні труднощі в постачанні військ. Розуміючи важливість якнайшвидшого початку визвольного походу Червоної Армії, командуючий Українським фронтом звернувся до В. І. Леніна з проханням сприяти

* За редакцією М. М. Азовцева, П. М. Дмитрієва, В. В. Душенькіна, С. Ф. Найді, С. М. Шишкіна.

прискоренню відправки на фронт людських резервів, продовольства, зброї (док. № 517, стор. 547).

Однією з основних причин розгрому інтервентів частинами молодшої Червоної Армії була єдність фронту і робітничо-селянського тилу. Плануючи оборонні та наступальні операції, командування радянських військ прагнуло підтримувати тісні контакти з трудящими, партизанами і повстанцями, допомагало їм проводити виховну роботу серед населення. Про це докладно розповідається у двох документах, підписаних В. О. Антоновим-Овсієнком: розпорядженні від 10 березня 1918 р. В. М. Примакову про прийняття командування всіма силами на залізниці Курськ—Дарниця і організацію селянських партизанських загонів у Чернігівській губернії (док. № 88, стор. 98) та наказі від 11 березня 1918 р. головному комісарові щодо організації бойових дружин (док. № 89, стор. 99). Обґрунтовуючи важливість єдності фронту і тилу, Голова Народного Секретаріату України М. О. Скрипник у повідомленні Секретаріатові від 9 березня 1918 р. писав: «Ворог буде міцним тільки нашою роз'єднаністю, ваша згуртованість і дружна боротьба переможно відіб'ють ворога» (док. № 86, стор. 97).

У збірнику вміщено багато документів, що свідчать про вивчення радянським командуванням соціально-економічного становища в тилу ворога. Це давало змогу краще враховувати можливості ворожих армій.

Червона Армія здобула історичну перемогу завдяки міцній дружбі радянських народів, їх військово-політичному союзу, який утворився в роки громадянської війни. Документи збірника свідчать про високу революційну свідомість трудящих Центральної Росії, які допомагали трудящим Білорусії, України й Дону громити білогвардійців, війська буржуазно-націоналістичної Центральної ради, інші контрреволюційні сили. В деяких документах є нові факти про діяльність Г. К. Орджонікідзе, який 30 груд-

ня 1917 р. був призначений тимчасовим на звичайним комісаром України (док. № 11, стор. 30), та прославленого начдива В. (Кіквідзе, який з 7 березня 1918 р. командував Полтавською дільницею фронту (док. № 84, стор. 95).

Неодноразово трудящі України подавали допомогу іншим братнім народам у їх боротьбі проти зовнішніх та внутрішніх ворогів. Так, на початку 1919 р. війська Українського фронту брали участь у визволенні південної Білорусії від окупантів (док. № 475, стор. 500), а трохи раніше — в захисті деяких районів Російської Федерації від полчищ австро-німецької армії, які, порушивши Брест-Литовський договір, намагалися перейти кордони Курської та Воронежської губерній (док. № 151—153, стор. 160—162).

В збірник увійшли документи про участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі з визволення радянських земель, зокрема України, від окупантів.

Таким чином, у документах першого тому збірника висвітлено початковий етап будівництва та бойових дій Червоної Армії — сили, здатної захищати державу не ремігшого пролетаріату від зазіхань зовнішніх та внутрішніх ворогів.

Рецензований том директив фронтового командування не позбавлений недоліків. У ньому вміщено мало документів про систему воєнної організації тилу Червоної Армії. В книзі немає іменного та географічного покажчиків, покажчика частин, з'єднань та установ червоних фронтів. Багато було б дещо розширити «Примітки».

Але ці недоліки не знижують загальної високої оцінки праці, виконаної науковими працівниками Інституту воєнної історії та Центрального державного архіву Радянської Армії. Науковці, викладачі історії, пропагандисти і лектори знайдуть у «Директивах командування фронтів Червоної Армії» багато корисного матеріалу для своєї роботи.

К. І. Позняк

П. Ф. ЛАПТИН.
ОБЩИНА В РУССКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ
ПОСЛЕДНЕЙ ТРЕТИ XIX —
НАЧАЛА XX В.,

изд-во «Наукова думка», К., 1971, 298 с.

Актуальність історіографії общини, крім важливості для науки, визначається необхідністю дати належну відповідь сучасним реакційним буржуазним історикам, які захищаючи «теорію» вічності капіталізму, знецінюють той величезний вклад, що його внесли цілі покоління вчених в документальний фонд общинної теорії.

Рецензована монографія складається з

двох частин. В першій — дається аналіз ідейно-методологічних і загальноісторичних поглядів представників школи російських істориків-позитивістів. Спираючись на великий історіографічний матеріал та вже здобуті досягнення радянської і зарубіжної історичної науки, автор дав свою обґрунтовану концепцію оцінки важливіших питань діяльності названої школи істориків. П. Ф. Лаптин на конкретному історіографічному матеріалі показав, що всі представники школи Ковалевського-Виноградова в оцінці тих чи інших історичних явищ, подій і факторів виходили з позицій філософії позитивізму. В роботі переконливо доводиться, як і чому сталося так, що російські історик-позитивісти, дотримуючись по суті ідеалістичних буржуазних поглядів, в кон-

кредитних дослідженнях домоглися певних успіхів. П. Ф. Лапті́н з'ясовує це не якимись національно-етнічними обставинами, а об'єктивними соціально-економічними і політичними умовами, що склалися в Росії в другій половині XIX ст.

Відомо, що більшість російських істориків-позитивістів, особливо М. М. Ковалевський і П. Г. Виноградов, зазнали впливу марксизму, хоч це й не спричинилося до відходу їх від позитивізму.

Ще один аспект у першій частині праці заслуговує на особливу увагу. Це питання оцінки еволюції поглядів істориків названої школи на рубежі XIX і XX ст. В радянській історіографії, як відомо, цей період в російській буржуазній історіографії характеризується як період кризи. П. Ф. Лапті́н, доводячи, що стосовно даної групи істориків такої кризи (в повному розумінні) в їх творчості не було. Автор робить висновок, що між політичними переконаннями буржуазного вченого і його методологічними поглядами може існувати зв'язок, що не завжди зміна перших тягне за собою еволюцію других. Історичній науці, пише П. Ф. Лапті́н, як і будь-якій іншій науці, властиві «внутрішні специфічні закономірності її розвитку, що надають цьому розвитку певні тенденції «самостійності», деяку «інерцію» (стор. 296).

У другій частині праці розглядається велике коло питань, пов'язаних з історією общини, йдеться про вплив вчення класиків марксизму-ленінізму про общину на дальший розвиток передової історичної думки.

На заході в 50—60-х роках XIX ст. були зроблені лише перші кроки. Найважливішим фактом була теорія марки, створена німецьким істориком Маурером, яка стала класичною, хоч була опрацьована лише на підставі деяких матеріалів Німеччини і Англії. Російські історики-позитивісти, ставши її послідовниками, далі розвинули і підтвердили на матеріалах майже всіх країн світу. Особливо багато в цьому зробив М. М. Ковалевський.

П. Ф. Лапті́н показує, що в російській історіографії 50—60-х років община була в центрі уваги. Навколо неї точилася запекла політична й ідейна боротьба між різними класовими і політичними силами Росії, в якій провідну роль відігравали революціонери-демократи на чолі з М. Г. Чернишевським.

В розділі «Вільна община — універсальна форма вихідного розвитку середньовіччя» автор розглядає одне з центральних питань общинної теорії, навколо якого в 70—90-х роках у європейській історіографії розгорнулася гостра полеміка. Противники общинної теорії виступали проти важливої її тези — людське суспільство почало свою історію з колективної, тобто общинної, а не приватної власності.

Особливої уваги заслуговує розділ рецензованої праці, в якому автор розглядає питання про сімейну общину в твор-

чості М. М. Ковалевського та І. В. Лучицького. До виступу цих істориків згадана проблема фактично не була відома в науці. Заслуга М. М. Ковалевського і І. В. Лучицького в тому, що вони дослідили і описали сімейну общину, відкрили її в багатьох країнах (варто зазначити, що Лучицький першим вказав на це суспільне явище, визначив його суть і природу також на українських матеріалах), вперше дали їй характеристику і поставили цю форму общини серед інших форм общинних відносин.

Ф. Енгельс дослідження цього питання оцінив як велике наукове відкриття. «Після того, як Ковалевський,— писав Енгельс,— ...довів велике, коли не повсюдне, поширення патріархальної домашньої общини як проміжного ступеня між комуністичною сім'єю, основою на материнському праві, і сучасною ізольованою сім'єю, мова йде вже більше не про те, як це було в спорі між Маурером і Вайцем,— спільна чи приватна власність на землю, а про те, яка була форма суспільної власності»¹.

Немало зробили російські історики і в дослідженні феодальної общини. П. Ф. Лапті́н відзначає, що представники школи Ковалевського-Виноградова розкрили природу феодальної общини, її внутрішню організацію, показали її як історично обумовлений інститут феодальної доби. Однак російські історики-позитивісти, як представники буржуазної історіографії, ідеалізували соціальні відносини в феодальному селі, особливо ідеалізували саму общину (за винятком О. М. Савіна).

П. Ф. Лапті́н бачить у цьому ліберально-народницькі відтінки в їх ідейно-методологічних позиціях.

Завершується дослідження розглядом поглядів російських медієвістів на общину в умовах розкладу феодалізму і розвитку капіталізму. Це питання було особливо актуальним для Росії, бо безпосередньо переживалося із долею російської общини, яка вступала в полосу своєї кризи і розкладу.

В заключній частині праці автор узагальнює дослідження, показує, що, незважаючи на те прогресивне, що зробили російські історики-позитивісти, послідовно розв'язати всі досліджувані ними питання вони не змогли: їм на перешкоді стояла буржуазна методологія.

Праця не позбавлена й недоліків. Варто було ширше і глибоке розкрити вчення класиків марксизму з питань общини. В оцінці окремих істориків, їх поглядів автор часом непослідовний. Так, наприклад, говориться, що «історичні і методологічні погляди І. В. Лучицького на останньому етапі його життя істотних змін не зазнали, але «змінилась ідейно-політична спрямованість його творчої діяльності» (стор. 63).

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 135.

Він вважає, що поворот М. М. Ковалевського на позиції контрреволюції в період першої російської революції був викликаний не «корінними переминами в його ідейно-методологічних поглядах», а «був скоріше логічним фіналом всього політичного і творчого шляху буржуазного вченого-ліберала» (стор. 67).

Трапляються стилістичні погрішності

(стор. 35, 55 та ін.). Книга набагато виграла б, якби мала предметний та іменний покажчик.

Та відзначені недоліки не знижують наукового рівня монографії. П. Ф. Лаптин написав змістовну працю, яка займе помітне місце в радянській історіографії.

Л. В. Олійник

АКТИ СЕЛА ОДРЕХОВИ.

Упорядники І. М. Керницький,
О. А. Купчинський. Вид-во «Наукова думка», К., 1970.

Під такою назвою вийшла з друку збірка надзвичайно цікавих документів з історії українського села Одрехови на Лемківщині доби феодалізму. Книга містить вперше опубліковані документи XVI—XVII ст., які зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР в м. Львові.

Наукова цінність збірника полягає, насамперед, в тому, що унікальні документи складені переважно самими селянами — найбільш численним класом феодального суспільства. Це, перш за все, акти, що відбивають життя селянської громади з усіма подробицями та епізодами, які не могли потрапити в поле зору стороннього спостерігача. Тому зрозуміле значення цих джерел з історії селянства для марксистсько-ленінської історіографії.

Акти громадського уряду села Одрехови становлять великий інтерес, оскільки в них знайшло своє відображення українське звичаєве право, а це дає змогу робити порівняльне вивчення правових відносин в різні часи.

Не менше значення мають опубліковані документи для вивчення соціально-економічних відносин у прикарпатському селі. Найбільше з них — це акти купівлі-продажу селянами земельних наділів та іншого нерухомого майна, підтверджені громадським урядом, форми землекористування селян в XVI—XVII ст., передачі майна у спадщину тощо.

До збірника ввійшли документи, написані українською діловою мовою XVI—XVII ст. Тому вони мають надзвичайно велике значення для дослідження історії виникнення та формування лемківських говорів. В зв'язку з тим, що до одрехівських актів в основному вносилися заяви селян, до них потрапили більше слів, що вживалися в розмовній народній мові того часу. На основі цих актів можна простежити поширення в лемківських говорах західнослов'янських впливів та констатувати безперечно їх східнослов'янський український характер.

Документальний збірник також стане цінним надбанням для широкого кола дос-

лідників історії української мови, розвитку аграрних відносин, матеріальної культури стародавнього права та побуту українського селянства. З його виданням істотно збагатилася джерельна база історії України доби феодалізму.

В той же час слід звернути увагу на необхідність дальшої публікації такого роду документів. У фонді ЦДІА УРСР і м. Львові зберігається ще багато документів до історії села Одрехови, що охоплюють період до середини XIX ст. Слід було б використати ілюстрації села Одрехови і різні роки. Матеріали Йосифинської та Францисканської метрик і видати ще один збірник документів. Це була б чудова база для монографічного дослідження еволюції українського села на протязі кількох століть. Для цього потрібно виявити та опублікувати всі документи, що відносяться до села Одрехови того часу. Сюди також повинні увійти документи польською, латинською та іншими мовами.

Тому вихід збірника «Акти села Одрехови» можна вважати лише початком великої і корисної справи, що значно поглибить вивчення історії українського селянства.

Незважаючи на окремі недоліки, збірник документів видано досить старанно. Він розпочинається ґрунтовною передмовою, історична частина якої належить Я. Д. Ісаєвичу, а філологічна — І. М. Керницькому, археографічний опис пам'яток здійснив О. А. Купчинський. В нагоді дослідникам стануть складені упорядниками покажчики особових та географічних назв і словничок малозрозумілих слів.

Велику практично-навчальну цінність становить додаток до збірника документів, що містить види зображень філіграней на одрехівських документах, фотографії відбитків печатки громадського уряду Одрехови та фотокопії різних зразків письма. Це дає змогу використовувати посібник на практичних заняттях студентів-істориків і філологів — не тільки з мови, а й джерелознавства, палеографії, археографії, сфрагістики.

Вихід у світ збірника збагачує джерельну базу з історії України документами винятково важливого значення.

Я. С. Мельничук

**Е. И. ДАНИЛОВА. ГЕМАТОЛОГИЧЕСКАЯ
ТИПОЛОГИЯ И ВОПРОСЫ ЭТНОГЕНЕЗА
УКРАИНСКОГО НАРОДА,**

вид-во «Наукова думка», К., 1971, 123 с.

Відомо, що історія органічно пов'язана з іншими суспільними науками. Їх удосконалення й розвиток взаємозумовлені. Незважаючи на специфіку кожної суспільної науки, взаємозв'язок і взаємовплив між ними завжди існували. Пояснюється це тим, що об'єктом їх дослідження є людське суспільство в усіх його діях і різнобічних проявах.

Досягнення історичної науки значною мірою залежить від розвитку інших галузей суспільних наук. Неможливо з достатньою глибиною висвітлити історію жодного народу, не спираючись на дослідження економістів, філософів, літераторів, мовознавців тощо. Досвід свідчить, що важливі відкриття часто робилися саме на стику різних галузей науки. Більше того, завдяки їх взаємодії та зв'язку з іншими галузями знань, з'являються нові напрями, методика і навіть наукові дисципліни. Чимало недоліків в історичній науці є наслідком її певної «ізоляції». Історики досі мало ознайомлені з результатами роботи представників інших галузей науки і майже не використовують їх досягнення в своїх працях. Щоправда, в останні роки намітилися позитивні зрушення, зокрема дедалі більшу роль в історичній науці починає відігравати застосування математичних методів, кібернетики тощо.

Сучасний науково-технічний прогрес певною мірою впливає й на розвиток суспільних наук, зокрема історії. Науковець повинен досконало володіти своєю спеціальністю й бути обізнаним з дослідженнями в інших галузях. Це — одна з необхідних умов науково-технічного прогресу.

Автор рецензованої книги Є. І. Данилова для з'ясування деяких питань етногенезу українського народу застосувала біологічні дані (джерела). Відомо, що «генетика займає зараз центральне становище серед найфундаментальніших ділянок загальної біології, а остання, як всі тепер переконані, стоїть на порозі того, щоб стати наукою номер один»¹. Генетичний аналіз ряду спадкових факторів (антигенів) крові вже певною мірою висвітлено в радянській і зарубіжній літературі. Однак на Україні, як видно з огляду праць, вміщеного в монографії, цій важливій проблемі досі приділялося мало уваги. У праці Є. І. Данилової вперше досліджуються питання про групові фактори крові, гематології та етнічної антропології, а також гематологічної типології народів Європи і етнічні зв'язки слов'ян.

Для з'ясування генетичних і етнічних зв'язків між окремими спільностями людей поряд з антропологічними, мовними, архео-

логічними, етнічними та іншими джерелами в сучасній етнічній антропології широко застосовуються також серологічні дослідження, тобто генетичний аналіз ряду спадкових факторів крові. Серологічні дослідження свідчать, що групові фактори крові формувалися в певних соціально-економічних і географічних середовищах і передавалися в спадковість.

У перших двох розділах монографії піднімаються питання загального характеру про групові фактори крові, гематологію та етнічну антропологію, дається огляд літератури. Очевидно, в першій монографії на цю тему такі розділи необхідні. Багато цікавого і нового міститься в третьому розділі, де йдеться про гематологічну типологію народів Європи та етнічні зв'язки слов'ян. Оригінальним і новим за своїм змістом та постановкою питання є четвертий розділ — «Деякі питання етнічної історії українського народу в зв'язку з гематологічними даними». Його написано на основі матеріалів, зібраних експедиціями Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Використано також наукові дослідження українських гематологів — С. С. Лаврика, А. Г. Караванова, М. І. Дудника. Це дало змогу не лише підтвердити деякі наукові твердження, а й по-новому підійти до вирішення ряду проблем, зробити певні уточнення.

Автор не ставила перед собою мету всебічно дослідити проблему етногенезу українського народу, а обмежилася лише з'ясуванням деяких його генетичних зв'язків з сусідніми та більш віддаленими етнічними групами. Вона правильно вказує, що етногенез українського народу (як і будь-якого іншого) можна розкрити лише спільними зусиллями археологів, антропологів, істориків, етнографів, мовознавців, представників інших галузей суспільних наук, а також біологів.

Кожна сучасна нація, народність пройшли досить складний шлях формування, на якому, крім загальних закономірностей, виявляли й специфічні ознаки. В. І. Ленін зазначав: «...При загальній закономірності розвитку в усій всесвітній історії нітрохи не виключаються, а, навпаки, припускаються окремі смуги розвитку, які являють своєрідність або форми, або порядку цього розвитку»². Слід також пам'ятати, що не всі ознаки української народності, нації складалися одночасно. Це дасть змогу по-науковому вирішити питання етногенезу українського народу.

В етногенетичних дослідженнях науковці відштовхуються від сучасності, що дає змогу відтворити минуле. Цьому сприяють також дослідження генетичного характеру, що перетворилися на історичні джерела, відкриваючи широкі перспективи в розробці проблеми етногенезу тощо. Автор рецензованої монографії вважає генетичні

¹ «Правда», 31 січня 1972 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 421.

показники не самодостатнім фактором, а результатом соціально-економічних, етнокультурних і суспільно-історичних перетворень. Такий підхід правильний, однак, очевидно, вони не лише результат впливу (дії) інших факторів. Та це тема окремого дослідження.

Четвертий розділ починається історичною довідкою про українські землі з середини I тис. н. е. і до наших днів (стор. 67—75). Та, мабуть, замість переказу загальновідомих фактів краще було б ширше показати значення соціально-економічних і суспільно-політичних подій для формування української народності, нації.

Заслугує на увагу характеристика зібраного матеріалу, а також методика дослідження. Картосхемами й таблицями ілюструються висновки про порівняльну гематологічну оцінку населення України, гено-географічні зони і локальні варіанти. Враховуючи найбільшу і найменшу величини генного індекса на території Української РСР, автор орієнтовно виділяє п'ять гено-географічних зон, а саме: центральноукраїнську, деснянську, поліську, карпатську і південно-східну. В спеціальній таблиці наводяться розміри гено-географічних зон, антропологічні варіанти і діалектичні говори на Україні. Позитивною ознакою рецен-

зованої монографії є унаочнення вміщеного в ній матеріалу.

Висновки автора немає підстав заперечувати. Та, здається, замість терміну «вплив» краще вживати «взаємовплив». Є. І. Данилова широко використала вітчизняну й зарубіжну літературу, що є одним із свідчень ґрунтовності постановки й висвітлення піднятих питань.

Автор рецензованої монографії стверджує, що лише гематологічні джерела поза зв'язком з даними лінгвістики, антропології, етнографії, археології, письмових джерел тощо не можуть розкрити всієї складності формування української нації. До цього слід додати, що наведені в книзі гематологічні дані дадуть змогу краще вивчити антропологічний тип українського народу, його мову, культуру, побут і т. д.

Читаючи книгу Є. І. Данилової, ще раз переконуєшся в тому, що з найдавніших часів, незважаючи на відмінність економічного розвитку, політичного устрою, національних традицій, географічні умови, у взаємовідносинах між народами завжди переважало прагнення до єднання. Розвиток кожного народу відбувався завдяки постійним взаємовпливам, взаємодії з сусідніми народами. Це обумовлювалося об'єктивним ходом історичного процесу.

Ф. П. Шевченко

ALEKSY DERUGA.
POLITYKA WSCHODNIA POLSKI
WOBEC ZIEM LITWY, BIALORUSI
I UKRAINY (1918—1919),

„Książka i Wiedza”, 1969, Warszawa, 331 s.

А. ДЕРУГА.
ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ ЩОДО ЛИТВИ,
БІЛОРУСІ ТА УКРАЇНИ
(1918—1919),

Варшава, 1969, 331 с.

Втілюючи в життя величні плани розвитку нової Польщі, її будівники дбайливо відбирають з минулого все те, що допомагає просуванню цієї братньої країни вперед. Ретельному аналізу піддається, зокрема, період між двома світовими війнами. Саме тоді двосталу в результаті перемоги Великого Жовтня польську державу роздирали глибокі класові суперечності. Гостра боротьба за шлях розвитку польської держави з новою силою вибухнула з перших днів її відродження. Цим та іншим проблемам міжвоєнного розвитку присвячені дослідження серії «1918—1939. Проблеми двадцятиліття», що випускається польським видавництвом «Ксіонжка і ведза».

Рецензована монографія А. Деруги зай-

має законне місце серед видань згаданої серії. Східна політика Польщі невіддільна від усього комплексу зовнішньополітичних проблем, які завжди відіграють велику роль, коли йдеться про шляхи розвитку відродженої країни. У східній політиці II «жеч-посполитої» особливо гостро й наочно відбивався класовий зміст політики її правлячих кіл, різний підхід антагоністичних класових і соціальних сил тодішнього польського суспільства не стільки до конкретного більш або менш важливого зовнішньополітичного питання, скільки до перспектив розвитку своєї країни взагалі. Адже на схід від кордонів буржуазної Польщі відбувались величезні перетворення, які не тільки змінювали соціальне обличчя й політичну карту світу, а й утверджували новий тип взаємовідносин між народами, життєву силу пролетарського інтернаціоналізму.

Отже, «східна політика» панської Польщі — набагато більше ніж звичайнісінький напрям зовнішньополітичної діяльності новоствореної держави. Це не тільки реалізація тих або інших концепцій і програм різних угруповань правлячих кіл на Сході, а й ставлення до соціального визволення і національного відродження народів, які віками жили поруч з поляками, до нового світу, який перемагав у нашої країні, до майбутнього людства. Те або інше розв'язання названих питань у багатьох відношеннях визначало увесь дальший шлях по-

версальської Польщі. Всім цим викликано зрозумілий інтерес до рецензованої книги, який підсилюється тим фактом, що в ній розглядаються всі три «близькі» напрямки східної політики Польщі: литовський, білоруський та український. До цього часу історик ПНР приділяв останньому менше уваги. Тому слід зосередитися на розгляді того, як висвітлено в рецензованій монографії політику Польщі щодо України.

Безперечним достоїнством праці є чітке окреслення загального змісту «східної політики» Польщі. Вона одразу ж визначається А. Деругою, як така, що «зводилася головним чином до війни на землях, розташованих на схід від польської етнографічної території» (стор. 5). Автор вносить і важливе уточнення у визначення змісту основної проблематики праці, розглядаючи боротьбу тогочасної Польщі проти національно-визвольного руху народів колишньої Росії в нерозривному зв'язку з її війною проти Радянської влади, з участю в антирадянській інтервенції міжнародного імперіалізму. «Всюди, де придушувався національно-визвольний рух литовців, білорусів та українців, — справедливо наголошує А. Деруга, — це робилося на користь контрреволюції та збройної інтервенції, якщо навіть у тих або інших районах влада Рад перебувала лише в початковій стадії розвитку» (стор. 17).

Таке чітке розуміння загального предмету дослідження дозволяє авторові привертати увагу читача до суттєвих рис механізму польської «східної політики», домінуючої ролі, яку відіграла в її плануванні та здійсненні польська воєначина. Старанно розглядаються також федераціоністська та інкорпораціоністська програми експансії на Сході, що відображали інтереси різних політичних угруповань тодішньої Польщі. Автор приділяє також значну увагу так званим «консерваторам» (стор. 43—51). Однак це робиться дещо штучно. На нашу думку, розходження між «консерваторами» та прихильниками інших програм територіальної експансії на Сході полягали здебільшого в тому, що консерватори були представниками тієї частини польської буржуазії, яка не бажала займатися «концепціальним прикриттям» загарбницьких намірів щодо Сходу.

На жаль, в книзі не висвітлюється діаметрально протилежна — інтернаціоналістська програма в галузі зовнішньої політики та взаємовідносин з народами колишньої Росії. Очевидно, що висвітлення цієї програми є не тільки справедливою даниною польським комуністам, безстрашним і послідовним поборникам принципу пролетарського інтернаціоналізму у взаємовідносинах між народами. Воно, на наш погляд, дало б читачеві змогу наочніше зрозуміти невідповідність федераціоністської програми, активно підтримуваної правоповерхівкою ППС, інтересам польського народу, її абсолютну безперспективність у будівництві взаємовідносин миру й дружби між народами Східної Європи.

Аналізуючи політику правлячих кіл Польщі в «українському питанні», автор вносить чимало нового у розв'язання цієї проблеми. До наукового обігу введено багато невідомих раніше або маловідомих фактів і документів (хоч і не завжди рівноцінних).

А. Деруга наводить дані про величезну заінтересованість польської буржуазії та поміщництва в збереженні своїх вагомих позицій у народному господарстві Правобережної України, в економічній експансії на всій її території. Згідно з архівними даними, вартість майна та володінь, що належали польській шляхті на Україні, оцінювалася майже в 3 млрд. золотих крб. (стор. 107, 295). Про наміри магнатів зміцнити своє становище на Україні, перетворити її на заповідне поле експансії для польського капіталу свідчить лист «Кола поляків з руських земель», надісланий на початку січня 1919 р. Пілсудському. «В майбутньому, — говорилося в ньому, — польські емігранти направлятимуться власне на Україну, а не до Америки або Німеччини» (стор. 177).

Чимало нового вносить автор і в дослідження проблеми підготовки та організації воєнної інтервенції проти Радянської Росії та планів Антанти і США щодо України. У з'ясуванні цього аспекту «східної політики» Польщі А. Деруга цілком правильно відходить від позицій деяких попередніх авторів, яких надто цікавило питання (яке, до речі, розв'язувалося досить суб'єктивно), хто першим почав торувати шляхи до змови Пілсудського з Петлюрою, яка спричинила сумні наслідки як для українського, так і для польського народів.

У відповідності з історичними фактами А. Деруга показує, що формування цього антинародного блоку неминуло випливало з самої суті внутрішньо- та зовнішньополітичних позицій обох його угруповань. Для того, щоб це положення краще сприймалося читачем, авторові, на наш погляд, варто було б не лише згадати в загальних рисах (до того ж у примітці й досить далеко від початку своєї розповіді) про рапорт американського представника Р. Фостера з приводу його бесіди з Пілсудським 12 січня 1919 р. (стор. 238), а й детальніше розповісти про розрахунки Пілсудського на змову з Петлюрою про зраду останнім національно-визвольної боротьби західноукраїнського населення.

Автор вніс нове й у дослідження проблем, які вже досить детально розглядалися істориками Народної Польщі. Йдеться, зокрема, про участь контрреволюційних польських формувань в інтервенції Антанти на півдні України. В монографії, зокрема, широко висвітлюється питання про конкретні плани використати дивізії Желіговського, що перебували в Одесі, для боротьби з західноукраїнськими тудящими (стор. 215—217, 231 та ін). Намагання показати зв'язок між різними аспектами «східної політики», з'ясувати їх місце в тих або інших загальних планах антирадянської

інтервенції — сильна сторона рецензованої праці.

А. Деруга слушно звертає увагу, зокрема, на тих союзників, з допомогою яких варшавські політики намагалися здійснити свої плани щодо України. Він приділяє певне місце висвітленню участі боярської Румунії в антирадянській інтервенції на Україні (стор. 265—275). Ці питання, на превеликий жаль, досі недостатньо висвітлені в радянській історіографії і книга А. Деруги має допомогти дальший їх розробці дослідниками-марксистами.

Говорячи про позитивні якості монографії, слід відзначити її широку джерельну базу, копійність і справжній ентузіазм при її використанні. Автор наводить багато нових фактів, прагне якомога повніше ознайомити читача з своїми численними знахідками. Слід, однак, констатувати, що іноді його більше цікавить самий «новий» факт, повідомлений у тому або іншому джерелі, і значно менше — його походження. На наш погляд, відсутність у деяких випадках джерелознавчого аналізу, ретельного добору й перевірки фактів позначається на висвітленні поодиноких питань, зв'язаних з окремими моментами діяльності буржуазно-націоналістичних урядів на Україні.

Історики, які спеціально займаються вивченням проблем, висвітлюваних у рецензованій праці, вдячні її авторові за кожний новий факт, документ або матеріал, наведений у книзі. Що ж до широкого кола читачів, на яких великою мірою розрахована праця, то тут потрібні більш сміливі відбір та відсіювання однотипних фактів і матеріалів.

Дещо ускладненою виглядає й структура монографії, що призводить іноді до повторного наведення тих самих фактів та до деяких суперечностей у викладі. Так, вже у вступі є твердження: «Найважливішим, власне єдиним партнером на Сході

польські урядові кола вважали Німеччину» (стор. 5). Між тим, розглядаючи далі конкретні обставини здійснення «східної політики», автор цілком обгрунтовано наголошує на тому, що, вдаючись до тих або інших «акцій» на Сході, буржуазна Польща нисвинна була передусім оглядатись на інші держави, а саме на Антанту і США. Структура роботи включає й питання про хронологічні рамки дослідження. Якщо його початок — жовтень 1918 р. — не викликає ніяких заперечень, то кінець — квітень 1919 р. — здається нам не зовсім вдалим.

Останній розділ праці має назву — «Польща та початок першого походу Антанти» (зауважимо, що автор дотримується періодизації іноземної воєнної інтервенції, від якої вже відійшла радянська історіографія) і закінчується двома параграфами — «Мобілізація шести призовних віків» та «Справа союзу з Антантою». Ці питання необхідні для розуміння суті «східної політики», але навіть з самих назв розділу та його частини випливає, що вони повинні стати вихідним пунктом при висвітленні дальших подій, які, до речі, відбулися одразу ж після березня 1919 р.

Залишається побажати авторові якнайшвидше познайомити читачів з результатами своїх пошуків, присвячених наступним етапам «східної політики» буржуазної Польщі.

Перелік безперечних досягнень рецензованої монографії, так само як і окремих її упушень та спірних моментів, можна було б продовжити. Та, на нашу думку, й сказаного досить, щоб ствердити, що, з одного боку, дослідження складних питань міжнародних відносин революції збагатилися солідною науковою працею, а, з другого, — чимало проблем цієї багатопланої теми потребують дальшого вивчення й висвітлення.

Р. Г. Симоненко

Хроніка та інформація

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛЕННЯ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

13—14 березня 1972 р. проходили загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР, присвячені підсумкам наукової діяльності за 1971 р. та завданням виконання дев'ятої п'ятирічки у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. З доповіддю у цьому питанні виступив академік-секретар Відділення Б. М. Бабій. Загальні збори Відділення відбулися у знаменні дні, коли наша країна готується до гідної зустрічі знаменної дати — 50-річчя створення СРСР. Керуючись історичними рішеннями Комуністичної партії, вчені зосередили свої зусилля на розв'язанні найважливіших фундаментальних проблем сучасного суспільного розвитку, розгортанні комплексних досліджень, пов'язаних з вивченням закономірностей переходу від соціалізму до комунізму, процесів економічного, суспільно-політичного і культурного будівництва, глибокого розкриття історичного досвіду Радянської держави, найважливіших питань минулого українського народу та ін. У 1971 р. установи Відділення розробляли 36 проблем, що охоплювали 171 тему. Протягом року завершено 40 тем.

Директор Інституту історії академік АН УРСР А. Д. Скаба в доповіді «Про перспективи розвитку наукових досліджень Інституту історії АН УРСР» зазначив, що працівники установи в своїй науковій діяльності керувалися матеріалами названих вище з'їздів партії, постановами ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» від 21 лютого 1972 р. Досліджувались основні закономірності розвитку України в дожовтневий період, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, соціалістичного та комуністичного будівництва в УРСР, досвіду соціалістичного будівництва в європейських країнах соціалістичної співдружності, найбільш важливі проблеми новітньої історії, історії світової культури, історіографії та джерелознавства. Найважливішим завданням колективу Ін-

ституту є підготовка до друку десяти томної «Історії Української РСР». До написання цієї праці залучено провідних істориків Києва, Харкова, Донецька, Львова та інших міст республіки. Завершено написання I і VI томів цієї фундаментальної праці з залученням широкого кола джерел. В завершальну стадію вступило видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», яка готується Інститутом історії АН УРСР разом з Головною Редакцією УРЕ та обласними редколегіями. Вже вийшли з друку томи, присвячені Харківській, Полтавській, Львівській, Ворошиловградській, Закарпатській, Одеській, Дніпропетровській, Чернівецькій, Волинській, Запорізькій, Хмельницькій, Миколаївській, Вінницькій, Київській, Івано-Франківській, Донецькій областям та місту Києву.

Протягом останніх чотирьох років ученими інституту опубліковано десятки монографій, збірників документів, навчальних посібників, сотні брошур, наукових статей загальним обсягом близько 4 тис. друкованих аркушів. Серед них — фундаментальні праці, присвячені 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, 150-річчю з дня народження Ф. Енгельса, монографія «Міжнародна солідарність в боротьбі проти фашизму (1933—1945 рр.)» та багато ін.

Переважна більшість опублікованих працівниками інституту праць базується на широкому колі джерел, має високий науковий та ідейно-політичний рівень, схвально оцінена науковою громадськістю. Праці «Перемога Радянської влади на Україні» (автори М. І. Супруненко, М. А. Рубач, О. Й. Щусь та ін.), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945)» (автори — В. І. Клоков, І. І. Слинко, М. В. Коваль та ін.) відзначені Державними преміями УРСР; чотиритомна «Історія вітчизняної математики» — Великою золотою медаллю ім. Олександра Коїре Міжнародної Академії з історії науки.

Протягом найближчих років буде завершено підготовку до друку багатотомної «Історії Української РСР», 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». У перспек-

тиві планується приступити до написання історії заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів.

До 50-річчя утворення СРСР співробітники Інституту історії підготували до друку третій том тритомника «Вінок дружби», колективні монографії «Розквіт УРСР у братній сім'ї народів СРСР», «Суспільно-політичне життя Української РСР» та ін. Знаменному ювілею буде присвячено республіканську наукову сесію за участю представників братніх республік Союзу РСР, наукові конференції в Дніпропетровську, Чернівцях та Ужгороді. Вивчатимуться малодосліджені проблеми історії української народності і нації, розвитку культури України, широко викриватимуться буржуазні і націоналістичні фальсифікації історії і т. д.

Інститут історії АН УРСР підготує до друку ряд документальних збірників та історичних джерел («Робітничий клас УРСР в роки другої п'ятирічки», «Літопис Габ'янки», «Літопис Величка», «Хроніка Феодосія Софоновича», «Літопис Ерлича», «Щоденник Марковича»). Співробітники відділу історіографії та джерелознавства разом з співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР у цьому році підготують до видавництва два томи історичних праць І. Я. Франка; в наступні роки готуватимуться перевидання творів Д. І. Яворницького, О. І. Левицького, М. І. Костомарова та ін. Поглиблюватимуться розвідки з окремих допоміжних дисциплін. За участю науковців Київського університету інститут протягом п'ятирічки підготує історико-географічний атлас «Історія українського народу і Української РСР».

Однією з центральних проблем, яка поставлена перед історичною наукою, зауважив А. Д. Скаба, є вивчення закономірностей розвитку світової соціалістичної си-

стеми. Будуть різнобічно висвітлені питання економічного, політичного, науково-технічного й культурного співробітництва Української РСР з братніми країнами соціалізму. Значна увага приділятиметься проблемам міжнародного робітничого й національно-визвольного руху, різноманітним питанням загальної історії, зокрема викриттю антинародної політики правлячих кіл США, Англії, ФРН, Канади, висвітленню розкладу колоніальної системи імперіалізму, вкладу Вітчизни у боротьбу за мир, проти загроз нової війни.

До створення більшості праць Сектору історії природознавства й техніки запрошуються працівники інших установ. Доповідач висловив переконання, що науковці Інституту історії АН УРСР сумлінно виконують поставлені перед ними завдання.

Доктор історичних наук Р. Г. Симоненко висловив змістовну наукову доповідь «Український буржуазний націоналізм на службі сучасного антикомунізму», в якій на великому фактичному матеріалі викрив підступні методи діяльності українських буржуазних націоналістів, переконливо показав марність їх намагань підірвати непорушну дружбу українського народу з братніми народами СРСР.

Важливі питання дальшого розвитку економічної, історичної, філософської та юридичної науки на Україні порушили у доповіді «Ленінські принципи утворення Союзу РСР» Б. М. Бабій, у виступах директор Інституту економіки член-кореспондент АН УРСР П. І. Багрій, директор Інституту економіки промисловості член-кореспондент АН УРСР О. М. Алімов, директор Інституту суспільних наук доктор філософських наук М. М. Олексюк, віце-президент АН УРСР академік АН УРСР І. К. Білодіда та інші вчені.

П. С. Гончарук

НОВЕ ПОПОВНЕННЯ АН УРСР

На загальних зборах Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР та загальних зборах Академії наук Української РСР, що відбулися 13—17 березня 1972 р., М. І. Супруненко обраний академіком з спеціальності «Історія України», а А. Г. Шевелєв — членом-кореспондентом з спеціальності «Історія СРСР (дожовтневий період)». Обрання до Академії наук УРСР цих істориків свідчить про визнання їх заслуг у розвитку радянської історичної науки на Україні.

М. І. СУПРУНЕНКО

Микола Іванович Супруненко народився у м. Полтаві в сім'ї робітника 17 лютого 1900 р. З 1912 р. працював складачем друкарні в Катеринославі. В 1919 р. вступив

добровольцем до Червоної Армії і брав активну участь в боях проти білогвардійців та інтервентів. В 1933—1937 рр. вчився в Інституті червоної професури. З 1937 р. М. І. Супруненко працює в Інституті історії АН УРСР. У 1942 р. він захистив кандидатську дисертацію про розгром денікінщини на Україні. В 1944—1945 рр. М. І. Супруненко — заступник голови Комісії по історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. У 1953 р. М. І. Супруненко захистив докторську дисертацію про історію інтервенції і громадянської війни на Україні, а в 1955 р. йому було присвоєно звання професора. З того ж року працює завідуючим відділом історії України радянського періоду, з 1960 р. — історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської

війни Інституту історії АН УРСР. М. І. Супруненко — член КПРС з 1925 р.

М. І. Супруненко має великий досвід наукової, науково-організаційної і науково-педагогічної роботи. Вчений-історик широко відомий не тільки в нашій країні, а й за її межами. Його фундаментальні дослідження «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні», «Комуністична партія — натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської держави», «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине» та ін. є значним вкладом в радянську історичну науку. За участь у створенні капітальної праці «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1967 р.) М. І. Супруненку присвоєно Державна премія Української РСР (1969 р.).

Більше 35 років М. І. Супруненко плідно розробляє складні питання вітчизняної історії, виступає ініціатором створення багатьох колективних праць, збірників документів, проведення наукових сесій і конференцій. Він — незмінний член редакційних колегій, редактор і співавтор таких фундаментальних видань, як «Історія Української РСР», «История гражданской войны в СССР», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» та багатьох інших.

Під керівництвом М. І. Супруненка більше 50 наукових працівників і аспірантів успішно захистили кандидатські і докторські дисертації. Протягом багатьох років він очолював наукову раду з історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні. М. І. Супруненко — член Вчених рад Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК КП України, Київського і Харківського держуніверситетів.

За заслуги в галузі історичної науки М. І. Супруненко нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак пошани», Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР, йому присвоєно звання Заслуженого діяча науки Української РСР.

А. Г. ШЕВЕЛЄВ

Арнольд Григорович Шевелєв народився 28 листопада 1928 р. в с. Балаклія Харківської області в сім'ї робітника. Після закінчення середньої школи вчився в Чернівецькому учительському інституті та Київському державному університеті (1944—1948 рр.).

Після закінчення аспірантури в 1955 р. А. Г. Шевелєв успішно захистив кандидатську, а в 1966 р. — докторську дисертації. В 1968 р. йому присвоєно звання професора.

Навчаючись в аспірантурі (з 1952 р.), А. Г. Шевелєв в той же час працює асистентом та завідуючим кабінетом марксизму-ленінізму Київського педінституту, з 1954 р. — старшим викладачем, а потім за кафедрою історії КПРС та наукового комунізму в Київському держуніверситеті та Київському інженерно-будівельному інституті.

З 1969 р. до січня 1972 р. А. Г. Шевелєв — секретар Київського міського КП України. Нині він працює заступником директора Інституту історії АН УРСР.

А. Г. Шевелєв — відомий радянський історик з широким колом наукових інтересів, що досліджує актуальні проблеми історії дореволюційної Росії, України і Польщі, міжнародного робітничого і комуністичного руху. Його ґрунтовні праці «Братерське співробітництво польських соціал-демократів і більшовиків в 1900—1910 рр.» та «Десятий з'їзд КП(б)У» одержали високу оцінку у вітчизняній та зарубіжній пресі. Історик переконливо розкриває зв'язки більшовицької партії з іншими комуністичними і робітничими партіями в різні історичні періоди, викриває вигадки буржуазної історіографії з питань вітчизняної історії.

Перебуваючи завідуючим кафедрою історії КПРС Київського інженерно-будівельного інституту, А. Г. Шевелєв керував підготовкою ряду кандидатських і докторських дисертацій, приділяв велику увагу розвитку суспільних наук, зростанню їх ролі в комуністичному будівництві, виявляв постійну турботу про підготовку кваліфікованих наукових та педагогічних кадрів.

П. С.

НАРАДА З ПИТАНЬ РОБОТИ РАД КАФЕДР СУСПІЛЬНИХ НАУК

На початку лютого ц. р. в Києві проходила спільна нарада Управління викладання суспільних наук Міністерства ВСРО УРСР з республіканськими науково-методичними комісіями з проблем історії КПРС, політичної економії, філософії та наукового комунізму. Понад 70 провідних вчених-суспільствознавців, завідуючих кафедрами,

професорів, докторів наук з крупних вузівських центрів республіки обговорювали актуальні питання роботи вищої школи в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України.

Нараду відкрив заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В. Ю. Маланчук. В центрі уваги стояло

питання роботи Рад кафедр суспільних наук, які нещодавно почали створюватись у вузах республіки за рішенням колегії Міністерства ВССО УРСР. Поділились досвідом роботи і висловили цінні пропозиції з цього питання проректор В. І. Ляшенко (Київський інженерно-будівельний інститут), завідувачі кафедрами професори В. І. Юрчук (Українська сільгоспакадемія), І. М. Карнаухов (Київський держуніверситет), М. Ф. Хорошайлов (Донецький держуніверситет), доценти Г. Я. Ємченко (Ворошиловградський машинобудівний інститут), М. Н. Волков (Севастопольський приладобудівний інститут) та О. Г. Лобунець (Одеський держуніверситет).

Промовці були одностайними в питаннях доцільності та необхідності створення Рад, їх структури, призначення та основних завдань. породжених вимогами часу, потребами кооперування та координації в роботі кафедр суспільних наук, інтеграції та збереження наступності у викладанні і вихованні студентства, Ради покликані бути керівним центром цих процесів, спрямовувати та контролювати їх на всіх напрямках роботи кафедр. З врахуванням специфіки вузу тут обговорюються теоретичні та методологічні проблеми, спільні для всіх кафедр, вивчаються ділові і політичні якості викладачів, що проходять конкурс перед затвердженням на Раді вузу, використовуються найефективніші форми впливу та контролю роботи філіалів та багато інших питань, пов'язаних з роботою кафедр суспільних наук.

Складність і багатогранність завдань, зросли вимоги, що їх ставить перед суспільствознавцями радянська дійсність, об'єктивно вимагають того, щоб Раду очолював керівник вузу, ректор, а в складі її були представники деканатів, громадських організацій.

Як зазначалося на нараді, чимало позитивного в роботі Ради нагромадив колектив Севастопольського приладобудівного інституту (голова Ради — ректор Л. Г. Макушев). Тут вирішуються актуальні, кардинальні питання роботи кафедр суспільних наук, обговорюються найважливіші документи партії і уряду та приймаються по них розгорнуті рішення, визначаються основні напрямки наукових досліджень, шляхи підвищення рівня партійності та виховної спрямованості викладання, вивчаються проблеми соціологічних досліджень, узагальнюються досвід застосування технічних засобів і програмованого навчання, аналізуються питання спадковості в роботі кафедр зі студентами для усунення дублювання тощо. Рекомендації Ради мають конкретний, практичний характер.

Начальник управління викладання суспільних наук Д. З. Коров'яковський у своєму виступі відзначив, що настав час, коли керівники вузів і кафедр повинні рішуче переглянути своє ставлення до проблеми Рад. Набутий досвід переконує, що

Ради себе виправдали, вони стають на шлях удосконалення своєї діяльності. Їх рішення є обов'язковими для всіх кафедр суспільних наук.

Найголовніше завдання, що стоїть сьогодні перед суспільствознавцями вузів, — це практична реалізація рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України. Ради повинні найефективніше сприяти його розв'язанню.

Підсумовуючи виступи, В. Ю. Маланчук сказав, що на даному етапі розвитку вищої школи вузовим стає питання удосконалення управління всіма її підрозділами, в тому числі і кафедрами суспільних наук, кількість яких значно зросла, а спеціалізація розширилася. З 354 кафедр суспільних наук республіки близько 100 були створені лише за останні п'ять років. Цей бурхливий розвиток об'єктивно породжує тенденцію деякого віддалення, відособленості, розмежування між ними. Протидіяти цій тенденції можна лише при умові, якщо паралельно з подальшою спеціалізацією буде розвиватись процес інтеграції, координації роботи кафедр. Сьогодні традиційні методи управління, що ґрунтувались на досвіді та інтуїції керівника кафедр, себе зжили. Вони не сприяють вирішенню нових складних завдань. Спроба однобічного їх розв'язання силами кожної кафедри самотійно нерідко призводить до нерационального використання можливостей колективів кафедр та викладачів, їх розстановки, порушення пропорцій у роботі певних ланок, надмірного перевантаження одних і недовантаження інших, дублювання, паралелізму тощо.

Рада кафедр суспільних наук вузу і повинна стати своєрідним центром, де колективний розум стане найкращим порадиником у розв'язанні завдань, поставлених партією перед суспільствознавцями.

На нараді мав місце обмін думками з приводу підготовки кафедр суспільних наук вузів республіки до відзначення знаменної події — 50-річчя утворення СРСР. З заходами по цьому питанню, розробленими за дорученням республіканської науково-методичної комісії при МВССО УРСР кафедрою історії КПРС Київського інституту інженерів цивільної авіації, присутніх ознайомив заступник завідувачого кафедрою П. В. Козлов. Запропонований план заходів був схвалений учасниками наради і рекомендований для керівництва кафедр суспільних наук вузів України.

У своєму виступі секретар партбюро Міністерства В. І. Полурез підкреслив, що запропонований план в основному відбиває завдання, поставлені перед суспільствознавцями XXIV з'їздом партії і Всесоюзною нарадою завідувачих кафедрами суспільних наук (грудень 1971 р.) — найефективніше використати підготовку і відзначення 50-річчя утворення СРСР для посилення впливу на профілюючі кафедри, поліпшення всієї навчально-методичної та ідейно-ви-

ховної роботи серед студентів, поглиблення наукових досліджень, створення нових фундаментальних праць, які відбивали б досягнення нашого народу, накреслювали

нові шляхи для успішного виконання завдань дев'ятої п'ятирічки.

Н. Н. Славінська

ЮВІЛЕЙ ПОЛТАВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ

12 лютого ц. р. в Полтавському державному педагогічному інституті відбулася наукова конференція, присвячена 25-й річниці присвоєння інституту імені відомого російського письменника В. Г. Короленка.

Конференцію відкрив проректор по науковій роботі П. С. Дудик. З доповіддю про формування історичних поглядів В. Г. Короленка виступив доктор історичних наук, професор А. С. Черевань.

Про історію написання повісті В. Г. Короленка «Муза» розповів завідуючий Полтавським державним музеєм В. Г. Короленка Л. К. Гейштор, а старший науковий співробітник музею Л. І. Козлова — про революційне народництво, його самовіддану боротьбу з царським самодержавством

по повісті В. Г. Короленка «Історія мого сучасника».

Були заслухані повідомлення кандидата філологічних наук М. А. Вакуленка «Стилістичні функції відособлених означень в творах Короленка», асистента О. П. Тюпіна «Про традиції В. Г. Короленка в радянській нарисовій прозі», вчителя російської мови та літератури Полтавської середньої школи № 20 Т. А. Шапіро «Про творчі зв'язки школи з музеєм В. Г. Короленка» та асистента Д. В. Оголевця «Із спогадів про В. Г. Короленка».

По закінченню конференції для її учасників був даний святковий концерт силами самодіяльних колективів педінституту.

М. А. Якименко

ЗУСТРІЧ З ЧИТАЧАМИ-СЛУХАЧАМИ ІПК

19 січня і 22 лютого ц. р. заступник головного редактора «Українського історичного журналу» доктор історичних наук І. І. Коломійченко зустрічався з слухачами XXXII і XXXIII наборів Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Викладачі історії КІРС вузів України та інших союзних республік ознайомилися з діяльністю журналу, основними його публікаціями про XXIV з'їзд КІРС та XXIV з'їзд КП України, планами редакції щодо відзначення 50-річчя утворення СРСР тощо.

Учасники зустрічі висловили окремі критичні зауваження і побажання щодо поліпшення роботи редакції журналу. Зокрема вказувалося на потребу періодично вміщувати бібліографію всіх публікацій з історії КІРС та історії СРСР, що з'являються в республіці, розширити рубрику «На допомогу викладачу історії» і подавати там матеріали для викладачів вузів, більше друкувати статей з методики викладання у вищій школі, з досвіду комуністичного виховання студентської молоді.

П. М. Михайленко

ЗУСТРІЧ З УЧИТЕЛЯМИ-ІСТОРИКАМИ

24 лютого 1972 р. в залі засідань Інституту історії АН УРСР відбулася зустріч директорів середніх шкіл України — викладачів історії, що навчаються на Центральних курсах підвищення кваліфікації вчителів, з рядом провідних вчених-істориків.

Директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба сердечно подякував гостям за виявлений інтерес до роботи Інституту. Коротко виклавши

історію його виникнення та розвитку, А. Д. Скаба докладно розповів про структуру наукової установи та основні напрямки в її роботі. В своєму змістовному виступі академік А. Д. Скаба приділив значну увагу найактуальнішим проблемам радянської історичної науки, що витікають з рішень XXIV з'їзду КІРС.

Перед гостями виступили: завідуючий відділом історії феодалізму доктор істо-

ричних наук, професор В. А. Дядиченко, завідуючий відділом історії капіталізму доктор історичних наук, професор Ф. Є. Лось, завідуючий відділом Жовтневої революції та громадянської війни член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко, в. о. завідуючого відділом історії соціалістичного будівництва доктор історичних наук, професор П. К. Стоян, завідуючий відділом історії Великої Вітчизняної війни доктор історичних наук, професор В. І. Клоков, завідуючий відділом історії комуністичного будівництва кандидат історичних наук Б. П. Ковалевський, завідуючий відділом історіографії та джерелознавства доктор історичних наук П. М. Калениченко, завідуючий відділом зарубіжної історіографії доктор історичних наук, професор Р. Г. Симоненко та в. о. завідуючого відділом історії зарубіжних соціалістичних країн доктор історичних наук І. М. Кулинич.

Вчені розповіли про напружену роботу відділів над капітальною працею — багатомною «Історією Української РСР», а також про великий творчий доробок спів-

робітників Інституту, що визначається десятками наукових, різноманітних за своєю тематикою монографій, виданих лише за останні роки.

Значний інтерес викликали думки вчених-істориків щодо поліпшення викладання історії в середній школі, виховання підрастаючого покоління в дусі безмежної відданості великим ідеалам Комуністичної партії, нашій соціалістичній країні — СРСР, славний 50-річний ювілей якої незабаром відзначатиме увесь радянський народ.

Вчителі-історики ознайомилися з багатьма щойно виданими працями співробітників Інституту.

Від імені гостей виступила директор середньої школи № 48 м. Києва Н. Н. Славгородська. Вона гаряче подякувала вченим за велику увагу і дійову допомогу вчителям історії в їх нелегкій благородній праці. На завершення Н. Н. Славгородська висловила побажання, щоб подібні корисні і цікаві творчі зустрічі відбувалися регулярно.

М. А. Катаєва

ВІДЗНАЧЕННЯ 60-РІЧЧЯ Л. Є. КИЗИ

18 лютого н. р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування старшого наукового співробітника Інституту доктора історичних наук Луки Єгоровича Кизи в зв'язку з 60-річчям від дня його народження.

Л. Є. Кизя народився 20 лютого 1912 р. в с. Жихово Середино-Будського району на Сумщині в сім'ї селянина-бідняка. У довоєнні роки працював на керівній комсомольській роботі, а після закінчення Чернігівського учительського інституту у 1940 р. — викладачем історії та директором середньої школи. Коли почалася Велика Вітчизняна війна, за рішенням РК КП(б)У Л. Є. Кизя був залишений на тимчасово окупованій території для роботи в тилу у ворога. В 1942 р. його призначають комісаром партизанського загону й секретарем Середино-Будського підпільного району партії, а в 1943—1944 рр. — комісаром партизанського з'єднання Ровенської області і секретарем Ровенського підпільного обкому КП(б)У. Ці роки життя і діяльності Л. Є. Кизи Батьківщина відзначила багатьма бойовими нагородами.

З 1944 по 1951 рр. Л. Є. Кизя працював директором республіканського музею «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». У 1951—1956 рр. він — голова правління Українського товариства культурних зв'язків з закордоном, у 1956—1958 рр. — заступник міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, у 1958—1960 рр. — старший науковий спів-

робітник Інституту історії АН УРСР, а з 1960 р. — член колегії і завідуючий відділом міжнародних організацій МЗС УРСР.

У 1961 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР Л. Є. Кизі було присвоєно дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посланника II класу. За рішенням Ради Міністрів УРСР його призначають Постійним представником Української РСР при Організації Об'єднаних Націй. Після повернення з-за кордону в 1964 р. Л. Є. Кизя — заступник міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР. В Інституті історії АН УРСР він працює з 1967 р.

В 1949 р. Л. Є. Кизя захистив кандидатську, а в 1967 р. — докторську дисертації. Творчий доробок його — понад 130 наукових, науково-популярних та публіцистичних праць, серед яких монографії та брошури «Вікова боротьба українського народу проти Ватикану», «Народні месники», «Україна в пламені народної війни», «Крах католицької агресії против українського народу в XIV—XVII веках», «В країні долара», «Правду не затьмарити», «Развитие культуры Украинской ССР», «Шляхи нескорених» та ін. І щиро, незважаючи на вік і несутуги, доктор історичних наук Л. Є. Кизя продовжує активно працювати. В центрі його уваги — героїчна історія партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. Протягом останніх років він підготував до видання «Короткий нарис історії партизанського руху на Украї-

ні», історичну повість «Сидір Ковпак» та документальну повість «Ішла війна народна».

Л. Є. Кизя бере активну участь у громадсько-політичному житті. Неодноразово обирався до керівних партійних, радянських та профспілкових органів — головою ревізійної комісії Печерської районної парторганізації, депутатом Печерської районної та Київської міської Рад депутатів трудящих, членом президії ЦК профспілок працівників культури і вищої школи та наукових установ.

Своє 60-річчя Лука Єгорович зустрів сповнений дальших творчих планів. Директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР А. Д. Скаба від імені колек-

тиву Інституту сердечно поздоровив ювіляра і побажав йому нових успіхів на ниві історичної науки. З теплими словами привітань виступили завідуючий відділом Інституту доктор історичних наук, професор В. І. Клоков та старший науковий співробітник Інституту кандидат історичних наук В. С. Коваль.

На ім'я ювіляра надійшли вітальні адреси, листи, телеграми від численних наукових закладів і установ, а також від окремих осіб.

У слові-відповіді Л. Є. Кизя висловив щирі подяки за сердечні поздоровлення та побажання, пообіцяв докласти всіх зусиль для розвитку української історичної науки.

В. С.

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ Г. Я. ПОНОМАРЕНКОМ І М. Д. ОЛІЙНИЧЕНКОМ

22 січня 1972 р. на засіданні Об'єднаної Вченої ради по спеціальності «Історія КПРС» при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідуючим кафедрою історії КПРС Донецького політехнічного інституту Г. Я. Пономаренком на тему: «КП України на чолі політичної і трудової активності робітничого класу Донбасу в період побудови фундаменту соціалізму (1926—1932 рр.)».

Офіційні опоненти — доктор історичних наук, проф. Ю. В. Воскресенський (Москва), доктор історичних наук, проф. М. М. Матвійчук, доктор історичних наук проф. І. І. Коломійченко.

У зв'язку з хворобою, доктор історичних наук, проф. М. М. Матвійчук був відсутній на захисті, але розгорнутий позитивний відзив його був зачитаний на Вченій раді. Згідно з § 4 «Інструкції». Вчена рада затвердила додатково офіційним опонентом доктора історичних наук, проф. М. О. Буцька.

Неофіційні опоненти — доктор історичних наук проф. Л. Ю. Беренштейн і доктор історичних наук проф. П. М. Шморган — високо оцінили дослідження Г. Я. Пономаренка.

На думку опонентів, дисертаційна праця Г. Я. Пономаренка являє собою значний внесок в історіографію боротьби нашої партії за побудову соціалізму, в історіографію нашого радянського робітничого класу.

Подібна думка висловлена у відзивах на дисертацію та автореферат, що надійшли від кафедри історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК КП України, а також від колективів ряду кафедр вузів республіки.

Опоненти, одностайно відзначивши високий науковий рівень дисертації Г. Я. По-

маренка, водночас зробили деякі критичні зауваження, висловили ряд цікавих думок, порад і положень відносно проблеми, яка досліджується в дисертації.

Вчена рада одногослосно ухвалила присудити Г. Я. Пономаренку вчений ступінь доктора історичних наук.

І. А. Петасюк

17 березня 1972 р. на засіданні Об'єднаної Вченої ради Київського державного університету відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом кафедри історії КПРС природничих факультетів М. Д. Олійниченко на тему: «КПРС — організатор будівництва Дніпровського каскаду гідроелектростанцій (1927 — 1970 рр.)».

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор П. П. Гудзенко, доктор історичних наук, професор М. Ф. Хорошайлов, доктор економічних наук, професор Г. Б. Якуша, доктор історичних наук, професор І. І. Коломійченко та начальник будівельно-монтажного управління «Кременчукгесбуд» Герой Соціалістичної Праці заслужений будівельник УРСР Г. І. Строков високо оцінили дослідження М. Д. Олійниченка.

Про високий науково-практичний і ідейно-теоретичний рівень праці М. Д. Олійниченка говорилося у відзивах на дисертацію та автореферат, що надійшли з Інституту історії партії ЦК КП України (філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС та інших наукових установ і закладів).

Вчена рада одногослосно ухвалила присвоїти М. Д. Олійниченку вчений ступінь доктора історичних наук.

В. І. Коцюбинський

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР

В історичній літературі вже досить повно й різнобічно висвітлена багатогранна й плідна діяльність Інституту історії АН УРСР, який здійснює в республіці наукову координацію всіх досліджень з історії. В оглядових та узагальнюючих історіографічних працях Ф. Є. Лось, А. В. Санцевича, В. Г. Сарбея, В. А. Дядиченка, М. К. Ковалю є певні відомості про створення та діяльність ряду історичних установ і організацій, в тому числі й Інституту історії АН УРСР, визначено його місце та внесок у розвиток історичної науки на Україні¹. Про різноманітну діяльність багатьох установ, що займалися історією в системі Академії наук України, розповідається в ґрунтовному двотомному виданні². В працях В. А. Дядиченка і Ф. Є. Лось, а також в усних свідченнях ветеранів Інституту історії академіка АН УРСР М. І. Супруненка, члена-кореспондента АН УРСР К. Г. Гуслистого, доктора історичних наук М. А. Рубача проводиться думка про те, що попередником заснованого 1936 р. Інституту історії України був Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ), реорганізований пізніше у ВУАМЛІН.

...На хвилину перенесімося в ті далекі роки. Відомо, що відразу після перемоги Великого Жовтня і завершення громадянської війни в радянських республіках, у тому числі й на Україні, було дуже мало професіоналів-істориків, озброєних марксистсько-ленінською методологією. А вони були конче потрібні.

І от у цих складних умовах ЦК КП(б)У і уряд Радянської України вирішили вжити ряд заходів, спрямованих на створення кадрів істориків-марксистів, марксистсько-ленінське вивчення героїчного минулого українського народу. Одним з таких заходів стало створення 4 листопада 1922 р. Українського інституту марксизму³, який з 1924 р. почав називатися Український інститут марксизму-ленінізму.

Перш ніж дати характеристику цьому науково-дослідному історичному закладові, який існував близько 10 років, слід сказати, що партія і уряд не могли тоді піти на створення подібного Інституту в системі Академії наук УРСР, де були окремі установи історичного профілю (зокрема, в різні часи існували історично-філологічний відділ з різними комісіями, кафедра історії України, Історико-археографічний інститут та ін.). Справа в тому, що в них переважно працювали історики, далекі від марксистських поглядів.

В перші роки науково-дослідна робота УІМЛ полягала переважно в проведенні загальних і секційних засідань його дійсних членів і наукових співробітників, молодіж науковці та викладачі готувалися на спеціальних семінарах: історичному, економічному, філософсько-соціологічному.

З 1924 р. в складі УІМЛ поряд з економічним та філософсько-соціологічним почав діяти також історичний відділ, де проводилися дослідження в галузі історії та готувалися науковці й висококваліфіковані викладачі для вищих навчальних за-

¹ Ф. Є. Лось. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— Розвиток науки в Українській РСР за 40 років, К., 1957, стор. 31—55; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Развитие исторической науки на Украине (1917—1963 гг.).— «Вопросы истории», 1964, № 1, стор. 3—26; М. К. Коваль. До питання про створення і діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади.— «УІЖ», 1966, № 4, стор. 66—73; В. Г. Сарбей, А. В. Санцевич. Історична наука в системі Академії наук УРСР.— «УІЖ», 1969, № 2, стор. 38—51; В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, В. Г. Сарбей. Розвиток історичної науки в Українській РСР, К., 1970.

² Історія Академії наук Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 322—332; т. II, К., 1967, стор. 17—19.

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 15, арк. 132 зв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, од. зб. 458, арк. 50—51; оп. 6, од. зб. 5943, арк. 27.

кладів республіки. На кафедрі історії України (виникла ще в 1923 р.) діяли також комісії для вивчення революційного руху в Західній Україні та бібліографічна⁴. Дійсні члени кафедри (М. О. Скрипник, М. М. Попов, С. М. Покровський, М. А. Рубач, В. Д. Коряк, Г. О. Карпенко) та наукові співробітники (В. М. Лапіна, М. С. Волін, Т. С. Каретникова та інші) розробляли загальноісторичні теми, але найбільшу увагу приділяли дослідженням з історії України: соціально-економічному, політичному та культурному розвитку, актуальним питанням будівництва соціалізму. Так, історики зібрали, науково обробили і певною мірою узагальнили матеріали про розширення селянського господарства, боротьбу класів і окремих прошарків селянства, діяльність комітетів незаможних селян. На основі марксистсько-ленінської методології вони вели боротьбу з буржуазною історіографією, визначали шляхи розвитку історичної думки на Україні, ґрунтовно вивчали соціально-економічну природу Запоріжжя XVIII ст., гайдамацький рух, зародження робітничого руху тощо⁵.

Науковці кафедри розробляли певні аспекти революційного руху на Україні, зокрема історію більшовицьких організацій (В. М. Лапіна), діяльність Рад на Україні під час революції 1905—1907 рр. (М. С. Волін) та Харківської Ради робітничих депутатів у 1917 р. (В. І. Лобачів), селянського руху на Київщині в 1918 р. (Г. О. Карпенко) тощо. Проводилася й археографічна робота, зокрема планувалося видати твори М. І. Зібера, М. П. Драгоманова та С. А. Подолінського⁶.

Звичайно, УІМЛ займався також вивченням історії партії, хоч головне завдання в цьому відношенні покладалося на іспарти, що були створені ще в 1921 р. і від яких веде свій початок нинішній Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС. Важливе значення мало утворення в УІМЛ наприкінці 1928 р. кафедри історії партії та Жовтневої революції на Україні, дійсні члени якої (С. І. Гопнер, В. П. Затонський, М. О. Скрипник, М. М. Попов та інші) на основі марксистсько-ленінської методології не тільки вивчали історію більшовицьких організацій на Україні в 1917 р., а й рушійні сили та характер революції 1905—1907 рр. і 1917 р. на Україні, вели рішучу боротьбу з різноманітними проявами, впливами та модифікаціями дрібнобуржуазної націоналістичної концепції історії на Україні. На кафедрі провадилася різноманітна і велика за обсягом робота, зокрема, готувалися до видання нарис з історії пролетарської революції на Україні, у творчій співдружності з Іспартом ЦК КП(б)У — стенографічні звіти I, II, III з'їздів та IV і V конференцій КП(б)У, добиралися матеріали для наукової хрестоматії з історії Жовтневої революції та громадянської війни на Україні⁷. Члени кафедри ґрунтовно розробляли ряд питань ленінської теоретичної спадщини. Важливою була дискусія на історичному відділі УІМЛ (травень 1929 р.) про основні проблеми історії України XIX—XX ст.

У 1926 р. в УІМЛ була створена кафедра всесвітньої історії (згодом — історії Заходу), співробітники якої, зокрема дійсні члени М. М. Попов, М. М. Пакуль, В. М. Бушув, О. Л. Вайнштейн та інші, розробляли певні питання з історії Паризької комуні, революції 1848 р. в Німеччині, досліджували історію Нідерландської революції, Великої Французької буржуазної революції, соціально-економічну історію Англії тощо. Робилися спроби дослідити зв'язки України з європейськими зарубіжними країнами.

У жовтні 1930 р. директор УІМЛ О. Г. Шліхтер на загальноінститутських зборах комуністів вказав на досягнення співробітників історичного відділу, які широко розгорнули дослідження з історії революції 1905—1907 рр., Лютневої буржуазно-демократичної і Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, діяльності Комінтерну, соціалістичного будівництва і соцзмагання, колективізації сільського господарства, культурного будівництва тощо⁸.

В УІМЛ готувалися кадри суспільствознавців, зокрема, істориків, які оволодівали марксистсько-ленінським розумінням історичного процесу, боролися за чистоту марксистсько-ленінської теорії, виступали проти дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних проявів у розвитку науки. Отже, з діяльністю історичного відділу

⁴ Науково-дослідна робота кафедр Українського інституту марксизму-ленізму. (Звіт за 1927—28 академічний рік і плани на 1928—29 рік). Харків, 1929, стор. 22.

⁵ Кафедра української історії при Українському інституті марксизму-ленізму в 1926—27 році. — «Прапор марксизму», 1927, № 1, стор. 258—261.

⁶ Із стенограми I Всесоюзної конференції науково-дослідних установ у Москві. Про роботу Українського інституту марксизму. (Доповідь т. Скрипника). — «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 217—219.

⁷ Український інститут марксизму-ленізму. Стислий звіт про науково-дослідну роботу (березень 1929 р. — травень 1930 р.) — До XI Всеукраїнського з'їзду КП (б)У, Харків, 1930, стор. 15—16; Про роботу кафедри історії партії й Жовтневої революції на Україні при УІМЛ. — «Літопис революції», 1930, № 1, стор. 330—332.

⁸ Про стан та перспективи роботи Українського інституту марксизму-ленізму. (З доповіді директора інституту тов. Шліхтера на зборах партколективу УІМЛ). — «Комуніст», 23 жовтня 1930 р.

УІМЛ пов'язаний певний етап становлення й розвитку марксистсько-ленінської науково-дослідної роботи з історії на Україні.

ЦК КП(б)У, всебічно проаналізувавши і схваливши діяльність УІМЛ, 28 червня 1931 р. ухвалив постанову, в якій визнав за доцільне «нинішні відділи... реорганізувати на самостійні інститути, об'єднавши їх у Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів «ВУАМЛІН»⁹.

До складу новоствореної ВУАМЛІН входило шість марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів: Інститут історії, Інститут економіки, Інститут філософії та природознавства, Аграрний інститут, Інститут права та радянського будівництва і Інститут кадрів. Рішенням Президії ВУАМЛІН від 9 грудня 1932 р. при Інституті історії було створено 5 секторів: історії України (з секціями історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні), історії народів СРСР, історії народів Заходу, методологічний (з секціями ленінізму й історіографії), бібліографічний¹⁰. Така структура сприяла раціональній організації праці й відкривала широкі можливості для розгортання науково-дослідної роботи. В інституті працювало близько 100 наукових співробітників та аспірантів, які прагнули зв'язати свої розвідки з практикою соціалістичного будівництва. Історики ВУАМЛІН зробили першу спробу створити марксистський курс історії України (в 1932 р. вийшов перший том). У проєкті програми для викладання курсу історії України у вузах, що був складений в Інституті історії ВУАМЛІН (1934 р.), вказувалося на необхідність дотримуватися хронологічної послідовності, висвітлювати спільність історичного процесу в Росії та на Україні, єдність українських і російських трудящих у боротьбі проти експлуататорів, за перемогу пролетарської революції.

Згідно з Постановою ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. у ВУАМЛІН почалася робота над створенням марксистського підручника з історії України. До Головної редакції ввійшли М. М. Попов, О. П. Дзеніс і Н. М. Войтинський. При ВУАМЛІН було створено авторську бригаду істориків та групу для опрацювання джерел і розробки окремих проблем¹¹. Перед авторським колективом постало завдання, спираючись на єдину марксистсько-ленінську методологічну основу, по-новому підійти до всього нагромадженого величезного конкретно-історичного матеріалу.

До кінця 1935 р. К. Г. Гуслий, Т. Т. Скубіцький, Г. Д. Луканенко та Ф. О. Ястребов підготували перший том (до реформи 1861 р.) рукопису курсу історії України. Було написано також більшість розділів другого тому (від реформи 1861 р. до Жовтневої буржуазно-демократичної революції), чимало зроблено для третього тому (Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні), а також для збірника нових архівних документів до 30-річчя революції 1905—1907 рр. на Україні. Крім цього, планом інституту передбачалося скласти хрестоматию з історії України. Доробок співробітників Інституту історії ВУАМЛІН свідчить про зміцнення марксистської історичної науки на Україні в ті роки.

В зв'язку з певними досягненнями в галузі створення на Україні кваліфікованих кадрів істориків-марксистів, а також у зв'язку з появою перших праць з історії українського народу, написаних з марксистсько-ленінських позицій, Політбюро ЦК КП(б)У 23 липня 1936 р. ліквідувало ВУАМЛІН і передало її Інститут історії у відання Академії наук УРСР, точніше кажучи, до складу новоутвореного Відділу суспільних наук¹². Буквально через кілька днів, 27 липня 1936 р., в системі АН УРСР почав діяти Інститут історії України (з 1950 р. — Інститут історії АН УРСР), що став провідним центром історичної науки в республіці.

Таким чином, завершився багаторічний період організаційних пошуків, мета яких полягала у винайденні найпридатніших форм і методів роботи для успішного розвитку радянської історичної науки на Україні.

Отже, спираючись на архівні й друковані джерела та свідчення сучасників, генезис Інституту історії АН УРСР має такий вигляд: 4 листопада 1922 р. — створення УІМЛ, який 28 червня 1931 р. був реорганізований у ВУАМЛІН; з ліквідацією останньої (23 липня 1936 р.) Інститут історії ВУАМЛІН ввійшов до АН УРСР і став називатися Інститутом історії України. Ці дані, на нашу думку, дають підставу вважати, що становлення Інституту історії АН УРСР почалося 4 листопада 1922 р.

Н. В. КОМАРЕНКО

⁹ Про роботу Українського інституту марксизму-ленінізму. Постанова ЦК КП(б)У від 28 червня 1931 р. — «Прапор марксизму», 1931, № 1—2, стор. 8—11; Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959 рр. Збірник документів, т. 1 (1917—червень 1941 рр.), К., 1959, стор. 540—544.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1249, оп. 1, од. зб. 5, арк. 20, 40.

¹¹ Про підготовку курсу історії України. Постанова ЦК КП(б)У. — «Під марксистсько-ленінським прапором», 1935, № 2, стор. 123.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 92, арк. 8.

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНИХ ПРЕЗИДИЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

1 грудня 1971 р. Президія Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і КП України розглянула і затвердила теми кандидатських дисертацій.

Стогнут Б. С. (Шостка) — Вплив ленінської «Искры» на зростання політичної боротьби робітників і селян України у період 1901—1903 рр.

Макогон В. П. (Київ) — Ленінські тактичні принципи більшовицької партії в революції 1905—1907 рр. і тактика соціал-демократії Королівства Польського і Литви.

Пиріг Р. Я. (Харків) — Тема «В. І. Ленін і КП(б)У» в історико-партійній літературі.

Гуськевич Б. О. (Київ) — Роль КПРС в захисті ленінського вчення про партію (1966—1971 рр.).

Павлов В. О. (Харків) — Воєнно-теоретична спадщина В. І. Леніна в радянській історіографії.

Костянко О. П. (Харків) — Боротьба партії більшовиків проти кадетів за аграрно-селянському питанню в роки нового революційного піднесення (1910—1914 рр.).

Федоренко Л. В. (Харків) — Ленінські принципи пролетарського парламентаризму в діяльності більшовиків в період IV Державної думи (1912—1914 рр.).

Солдатенко В. Ф. (Київ) — Більшовицька преса України в боротьбі за здійснення ленінської політики пролетарського інтернаціоналізму в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень — грудень 1917 року).

Волошина М. Т. (Київ) — Боротьба партії більшовиків за залучення жінок до участі в соціалістичній революції (березень 1917 — березень 1918 рр.).

Федорук Л. Є. (Київ) — Видавнича діяльність більшовиків України в 1917—1920 рр.

Андрієнко В. Д. (Харків) — Радянська історіографія про діяльність Комуністичної партії по створенню Червоної Армії на Україні.

Баришпольєв О. Т. (Київ) — Підпільна преса більшовиків України періоду грома-

дянської війни і іноземної воєнної інтервенції (1918—1920 рр.).

Фостій І. П. (Чернівці) — Комуністична преса Буковини в боротьбі за возз'єднання з Радянською Україною (1918—1940 рр.).

Андрушко О. І. (Київ) — Діяльність КПЗУ по інтернаціональному згуртуванню трудящих на боротьбу за соціальне і національне визволення (1919—1923 рр.).

Горькавенко В. І. (Львів) — Діяльність Комуністичної партії по організації трудових армій та їх використання у відбудові народного господарства (1919—1921 рр.).

Сулько В. С. (Одеса) — Партійні організації півдня України при переході від громадянської війни до соціалістичного будівництва на селі (1920—1921 рр.).

Цоніф І. Л. (Миколаїв) — КП України — організатор культурного будівництва в республіці (1926—1929 рр.).

Маурін М. М. (Дніпропетровськ) — Ідейний і організаційний розгром троцькізму у молодіжному русі України (1923—1929 рр.).

Пахсарьян Т. Г. (Дніпропетровськ) — Діяльність КП України по створенню механізаторських кадрів для сільського господарства в роки першої п'ятирічки (1928—1932 рр.).

Рассказов В. П. (Одеса) — Діяльність КП України по організації участі селянських мас у здійсненні соціалістичної індустріалізації в республіці (1928—1932 рр.).

Переверзева Р. Д. (Київ) — Партійна і державна діяльність Г. К. Орджонікідзе (1926—1937 рр.).

Онуфрійчук М. А. (Київ) — Комсомольська преса Західної України — активний помічник КПЗУ в боротьбі за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною (1921—1938).

Оніпченко В. П. (Донецьк) — Діяльність КП України по залученню жінок Донбасу до соціалістичного будівництва (1933—1937 рр.).

Климов А. О. (Ворошиловград) — Комсомол України — активний помічник партії в боротьбі за дальше піднесення промисловості (1937 — червень 1941 рр.).

Волохін О. М. (Дніпродзержинськ) — Діяльність КП України по вихованню трудящих республіки в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму (1937—червень 1941 рр.).

Бадрак М. П. (Київ) — Політико-виховна робота КП України серед трудящих в роки третьої п'ятирічки (1938—1941 рр.).

Комаренко Т. О. (Київ) — Роль партійної преси в мобілізації молоді на відбудову вугільної промисловості України в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.).

Камінська Є. С. (Херсон) — Діяльність Комуністичної партії України по мобілізації сил трудящих на відсіч ворога (червень—грудень 1941 р.).

Половинко М. М. (Полтава) — Діяльність Комуністичної партії по організації допомоги партизан і підпільників радянським військам в здійсненні бойових операцій на Правобережній Україні (грудень 1943—квітень 1944 рр.).

Чумак В. А. (Київ) — Діяльність парт-організацій партизанських загонів і з'єднань України серед населення окупованих областей республіки і зарубіжних антифашистів по інтернаціональному згуртуванню в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (1941—1944 рр.).

Григорович Д. Ф. (Київ) — Комуністична партія — організатор героїчної оборони Києва у 1941 році.

Евсейчик І. Ф. (Київ) — Партійне будівництво в західних областях України в 1944—1945 рр.

Горняк Ю. Г. (Київ) — Роль партійно-радянської преси в здійсненні соціалістичних перетворень на селі в західних областях України (1944—1950 рр.).

Гордієнко Л. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по підготовці кадрів робітничого класу для тяжкої промисловості в системі державних трудових резервів (1943—1950 рр.).

Пищевський А. Л. (Одеса) — Діяльність КП України по відбудові і дальшому розвитку загальноосвітньої школи (1943—1950 рр.).

Кипаренко В. Г. (Львів) — Діяльність КП України в галузі політичного виховання мас в 1944—1950 рр.

Лактіонова Н. К. (Київ) — Комсомол — вірний помічник партії у комуністичному вихованні робітничої молоді в 1946—1952 рр.

Ландовський О. Ф. (Ужгород) — Діяльність Закарпатської обласної парторганізації по вихованню радянської інтелігенції (1944—1958 рр.).

Куценко К. О. (Ужгород) — КПРС — організатор допомоги радянських народів трудящим Закарпаття в соціалістичній перебудові народного господарства (1944—1958 рр.).

Бойко В. В. (Харків) — Діяльність КПРС по зміцненню і розвитку радян-

сько-болгарського співробітництва в галузі науки і культури (1945—1952 рр.).

Солодько В. О. (Харків) — Діяльність партійних організацій України по організації і посиленню шефської допомоги трудящих міста колгоспному селянству (1956—1961 рр.).

Киричук В. В. (Київ) — Діяльність КП України по ідейному вихованню сільської інтелігенції в період між XXII і XXIV з'їздами КПРС.

Білокозос В. Д. (Донецьк) — Боротьба парторганізації Донбасу за розвиток соціалістичного змагання серед робітників тяжкої промисловості (1959—1965 рр.).

Семків Л. І. (Львів) — Діяльність парт-організацій України по наданню шефської допомоги селу (1959—1965 рр.).

Хричов В. М. (Кіровоград) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі науково-технічної інтелігенції у створенні матеріально-технічної бази комунізму (1959—1965 рр.).

Маркова П. І. (Дніпропетровськ) — Діяльність КП України по підвищенню професійно-технічного рівня колгоспного селянства (1959—1965 рр.).

Кривий І. П. (Дніпропетровськ) — Діяльність партійних організацій України по удосконаленню системи вищої технічної освіти (1959—1965 рр.).

Вирожемський Є. П. (Київ) — Керівництво Комуністичної партії здійсненням технічного прогресу в цивільній авіації (1959—1965 рр.).

Кулагін І. С. (Ужгород) — Органи партійно-державного контролю — бойові помічники партії в розвитку промисловості (1963—1965 рр.).

Краснящих П. Г. (Харків) — Діяльність КП України по підвищенню суспільно-політичної і трудової активності студентської молоді республіки (1961—1965 рр.).

Шпак В. С. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі культурно-освітніх закладів в комуністичному вихованні трудівників села (1961—1966 рр.).

Семенюк Н. М. (Київ) — Комсомол України — активний помічник партії в комуністичному вихованні шкільної молоді (1961—1966 рр.).

Дробот В. П. (Львів) — Діяльність партійних організацій України по підготовці молоді допризовного віку до захисту соціалістичної Батьківщини (1966—1970 рр.).

Матейко Р. М. (Львів) — Ленінський комсомол — активний помічник Комуністичної партії в боротьбі за підвищення культурно-технічного рівня сільської молоді в період між XXII і XXIII з'їздами КПРС.

Миславська М. В. (Суми) — Діяльність парторганізацій України по зближенню культурного рівня міста і села в умовах розвинутого соціалістичного суспільства (1961—1970 рр.).

Хорошайло С. В. (Донецьк) — Комуни-сти Донбасу в боротьбі за науково-техніч-ний прогрес в промисловості в роки вось-мої п'ятирічки (1966—1970 рр.).

Івін В. П. (Дніпропетровськ) — Діяль-ність КП України по прискоренню науко-во-технічного прогресу в гірничорудній промисловості республіки (1966—1970 рр.).

Семенов М. О. (Одеса) — Діяльність Комунистичної партії по вихованню моло-ді на революційних, трудових і бойових традиціях радянського народу (1966—1970 рр.).

Загулко В. К. (Дніпропетровськ) — Ді-яльність КП України по підвищенню ма-теріального добробуту і культурного рів-ня трудящих в роки восьмої п'ятирічки.

Колосова Л. М. (Дніпропетровськ) — Діяльність КП України по вихованню та підготовці наукових кадрів (1966—1970 рр.).

Надал А. І. (Тернопіль) — Діяльність партійних організацій України по даль-шому розвитку загальноосвітньої школи в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Галкіна Н. М. (Київ) — Діяльність КП України по розвитку науково-технічного прогресу в сільському господарстві рес-публіки (1966—1970 рр.).

Бухало В. І. (Київ) — Партія — орга-нізатор ідейно-політичного виховання ар-мійської молоді в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Луцик Л. І. (Харків) — Діяльність парт-організацій України по впровадженню до-сягнень науки і техніки в промислове ви-робництво (1966—1970 рр.).

Борисенко В. А. (Київ) — Партійно-ра-дянська преса України в боротьбі за здій-снення рішень XXIII з'їзду КПРС в галу-зі промисловості (1966—1970 рр.).

Горобець І. Ю. (Полтава) — Ідейно-ви-ховна робота сільських партійних органі-зацій України в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Макаренко П. К. (Чернігів) — Комсо-мол України — активний помічник Кому-ністичної партії в боротьбі за дальший розвиток сільськогосподарського виробни-цтва (1966—1970 рр.).

Прохорова І. А. (Київ) — Діяльність КПРС по дальшому розвитку виробництва товарів широкого споживання (1966—1970 рр.).

Вітвицький І. М. (Донецьк) — Діяль-ність партійних організацій Донбасу по підвищенню культурно-технічного рівня робітників в роки восьмої п'ятирічки.

Челомбійко М. І. (Київ) — Діяльність комсомольських організацій України по розвитку міжнародних молодіжних зв'яз-ків і вихованню молоді в дусі пролетар-ського інтернаціоналізму (1966—1970 рр.).

Тупало Г. М. (Дніпропетровськ) — Ді-яльність парторганізацій України по під-вищенню трудової активності робітничого класу (1966—1970 рр.).

Колесніков Д. Ф. (Київ) — Діяльність партійних організацій по підвищенню ро-лі виробничих колективів на підприємст-вах Донбасу (1966—1971 рр.).

Наталуха В. Д. (Суми) — Діяльність КП України по воєнно-патріотичному ви-хованню молоді на основі рішень XXIV з'їзду КПРС.

Паньків Є. В. (Тернопіль) — Діяльність Комунистичної партії України по вихован-ню молодих комуністів (1966—1970 рр.).

МОНОГРАФІЇ

Лешенко А. П. (Київ) — В. І. Ленін і утворення УРСР. Перший етап соціалістич-ного будівництва на Україні (листопад 1917 — березень 1918 рр.).

Кривко П. С., Тельман Й. Г. (Вінни-ця) — Боротьба КП України за підви-щення політичної і трудової активності мас у передвоєнні роки (1937 — червень 1941 р.).

Лемешук М. М. (Київ) — Комунистич-не підпілля в концентраційних таборах в роки другої світової війни (1939—1945 рр.).

Колективна монографія кафедри історії КПРС і наукового комунізму Ніжинсько-го педагогічного інституту «Партійна ор-ганізація Чернігівщини в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)».

Колективна монографія кафедри історії КПРС, філософії і наукового комунізму Одеського інституту інженерів морського флоту «Діяльність КП України по інтернаціональному і патріотичному вихованню моряків в умовах розвинутого соціалістич-ного суспільства».

Овсяницький А. О. (Полтава) — Діяль-ність КП України по підвищенню ролі ма-сових засобів інформації в комуністично-му вихованні трудящих (1959—1970 рр.).

РЕЗЮМЕ

Л. Е. Беренштейн.— Творческое развитие ленинской аграрной политики в решениях XXIV съезда КПСС. В статье показано развитие ленинской аграрной политики на современном этапе, деятельность партии по дальнейшему подъему сельского хозяйства, организаторская и идейно-воспитательная работа партийных, государственных и хозяйственных органов, самоотверженный труд колхозников.

И. Г. Будак, Б. К. Визер.— Молдавия в братской семье советских республик. Авторы дают краткую характеристику исторического пути, пройденного молдавским народом к достижению национальной советской государственности, освещают успехи Молдавской ССР, достигнутые за годы Советской власти.

SUMMARIES

L. E. Berenshtein.— Creative Development of Lenin's Agrarian Policy in the Decisions of the 24th Congress of the CPSU. The article deals with the development of Lenin's agrarian policy at the modern stage, with the Party activity on the further advance of agriculture, with organizational, ideological and educative work of Party, state and economic bodies and selfless labour of collective farmers.

I. G. Budak, B. K. Vizer.— Moldavia in Fraternal Family of Soviet Republics. The authors shortly characterizes the historical path passed by the Moldavian people to the achievement of national Soviet State system and successes of Moldavian SSR achieved under the Soviet power.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *З. І. Шуруєва*

БФ 00464. Здано до складання 27.III 1972 р. Підписано до друку 19.V 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,11. Зам. К-51. Тираж 8920. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

«Український історический журнал» № 5 (на українском языке).

Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, ул. Горького, 3. Издательство «Наукова думка», Киев, ул. Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Леніна, 19. Печ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-издат. листов 16,11. Тираж 8920. Цена 40 коп.